

T.C.

**NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**TARİHTE İPEK YOLUNDA ORTAYA ÇIKAN
DİNLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

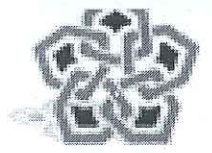
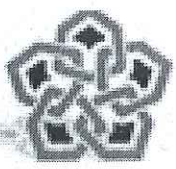
**DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Ahmet ARAS**

HAZIRLAYAN

Haji Murad BİK

094245031001

KONYA-2012

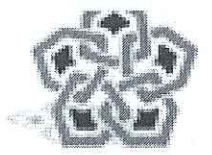
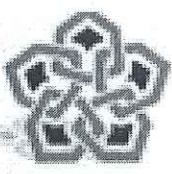

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	HAJİ MURAD BİK		
	Numarası	094245031001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ/ Dinler Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	Doktora ☐
	Tezin Adı	TARİHTE İPEK YOLUNDA ORTAYA ÇIKAN DİNLER.		

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

HAJİ MURAD BİK
(İmza)

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	HAJİ MURAD BİK		
	Numarası	094245031001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ/ Dinler Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Yrd.Doç.Dr. AHMET ARAS		
Tezin Adı		TARİHTE İPEK YOLUNDA ORTAYA ÇIKAN DİNLER.		

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **TARİHTE İPEK YOLUNDA ORTAYA ÇIKAN DİNLER.** başlıklı bu çalışma 24/09/2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Yrd. Doç.Dr. Ahmet ARAS	Danışman	
Doç.Dr. M.Sami BAYBAL	Üye	
Doç.Dr. Hayri ERTEN	Üye	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Haji Murad BİK	Numarası: 094245031001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Dinler Tarihi	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	
	Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Ahmet ARAS	
Tezin Adı		Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler	

ÖZET

Tarih boyunca toplumlar arası ilişkilerde din ve ticaret önemli roller oynamıştır. İpek Yolu tarih boyunca sahip olduğu ticarî potansiyeli ile farklı toplumlar arasındaki alışverişin yegâne aracı olmuştur. Bizde bu yüzden çalışmamızı “Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler” olarak seçtik, konuyla ilgili elde ettiğimiz bilgi ve birikimlerimizi aktarmaya çalıştık. Çalışmamızı usuluna uygun bir şekilde Çin ve İpek Yolu güzergâhlarına sınırlı tutmaya çalıştık. Giriş kısmında İpek Yolu, tezin konusu, amacı, sınırlılıkları, yöntem ve kaynakları, İpek yolunun güzergâhları ve İpek yolunun dinlerin yayılmasına etkisi olarak yer verdik.

Birinci bölümde ise İpek yolunda geçmişte var olan dinler Budizm, Konfüçyanizm ve Taoizm. İkinci bölümde ise İpek yolunda dışarıdan gelen dinler Yahudilik, Maniheizm, Nesturilik, Zerdüştilik ve İslâmiyet sırasıyla ortaya çıkışı, yayılışı, inanç esasları, tesiri ve mevcut durumları ile ilgili bilgiler vererek sonuçta genel bir değerlendirme yaparak tamamlamış olduk.

Anahtar Kelimeler: Tarih, İpek Yolu, Budizm, Konfüçyanizm, Taoizm, Yahudilik, Maniheizm, Nesturilik, Zerdüştilik ve İslâmiyet.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Haji Murad BİK	Numarası: 094245031001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Dinler Tarihi	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	
	Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Ahmet ARAS	
Tezin İngilizce Adı		Resulting Religions on Silk Road in History	

SUMMARY

Throughout the history of inter communal relations, religion and commerce has played an important roles. With the potential to have throughout the history of the Silk Road trade exchanges between different communities has been the only tool. Therfor we have selected our subject as “Resulting Religions on Silk Road in History”, we have tried to convey the information and knowledge acquired on the subject. Also We have tried to be carefull in Silk Road’s ways and China. In introduction Silk Road, subject of the thesis, parpose,, limitations, methods and resources, ways of the Silk Road and Silk Road as the spread of religions gave place.

In the first chapter the religions of the Silk Road which have been in the past such as Buddhism, Confucianism and Taoism. In the second chapter in Silk Road religions from the outside such as Judaism, Manichaeism, Nestorian, Zarathustra and Islam. In order come to being, distribution, principles of faith, giving information about the cuttent status and influence of the situation and have completed by a general evaluation.

Keywords: History, Silk Road, Buddhism, Confucianism, Taoism, Judaism, Manichaeism, Nestorian, Zarathustra and Islam.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ...	4
KISALTMALAR	6
GİRİŞ	7
A -1- Tezin Konusu ve Amacı	9
2- Tezin Sınırlılıkları.....	10
3- Yöntem ve Kaynaklar.....	10
B -1 - İpek Yolunun Güzergâhları.....	11
a- Güney Yolu.....	11
b- Orta Yolu (Eski Kuzey Yolu)	12
c- Kuzey Yolu	12
2- İpek Yolunun Dinlerin Yayılmasına Etkisi	13

I. BÖLÜM: İPEK YOLUNDA GEÇMİŞTE VAR OLAN DİNLER

A. Budizm	18
1- Buda'nın Hayatı ve Budizm'in Kuruluşu	19
2- Budizm'in Kutsal Metinleri ve İnanç Esasları.....	21
3- İpek Yolunda Budizm'in Yayılışı ve Durumu.....	23
B. Konfüçyanizm.....	27
1- Konfüçyus'un Hayatı ve Konfüçyanizm'in Din Olarak Gelişmesi....	28
2- Konfüçyanizm'in Kutsal Metinleri.....	29
a- Beş Klasik (Wou King).....	30
b- Dört Kitap (Se Chou).....	31
3- Konfüçyanizm'in İnanç Esasları ve İpek yolundaki Durumu	31
C. Taoizm.....	33
1- Lao-Tse'nin Hayatı ve Taoizm'in Doğuşu	33
2- Taoizm'in İnanç Esasları ve İpek yolundaki Durumu	38

II. BÖLÜM: İPEK YOLU ÜZERİNDE DIŞARIDAN GELEN DİNLER

A. Yahudilik	43
--------------------	----

1- Ortaya Çıkışı ve Yayılışı	45
2- İnanç Esasları ve Tesiri.....	48
3- Farklı Bölgelerde Yahudilik	50
a- Çin Yahudileri.....	50
b- Afganistan Yahudileri.....	52
c- Özbekistan Yahudileri	53
d- Türkmenistan Yahudileri	55
e- İran Yahudileri	56
4- İpek Yolunda Yahudiliğin Yayılışı ve Durumu.....	57
B. Maniheizm	59
1- Mani'nin Hayatı ve Maniheizm'in Ortaya Çıkışı.....	59
2- Maniheizm'in Kutsal Metinleri	62
3- Maniheizm'in İnanç Esasları	63
4- Orta Asya ve İpek Yolunda Maniheizm'in Yayılışı	64
C. Nesturilik	67
1- Ortaya Çıkışı ve Yayılışı	69
2- İnanç Esasları ve Tesiri.....	72
3- Nesturiliğin İpek Yolunda Yayılışı ve Durumu.....	73
D. Zerdüştilik	75
1- Zerdüş'tün Hayatı ve Zerdüştiliğin Doğuşu	75
2- Zerdüştiliğin Kutsal Kitapları	78
3- İnanç Esasları ve Tesiri.....	81
4- Zerdüştiliğin İpek Yolunda Yayılışı ve Durumu	82
E. İslâmiyet	84
1- İslam Mezhepleri ve Tasavvufi Akımlar	84
a- Nakşibendilik	86
b- Kadirilik.....	87
c- Yesevilik	87
d- Mevlevilik.....	88
2- Fetih Yoluyla Yayılış.....	89
a- Beykend Hârekâtı.....	91
b- Buhara'nın Fethi	95

c- Harezmi ve Samarkant'ın Fethi	99
d- Kuteybe'nin İslâmlaştırma Faaliyetleri	103
3- Barış Yoluyla İslâmlaştırma	108
4- İslâmiyet'in İpek Yolunda Yayılışı ve Durumu	109
SONUÇ.....	112
BİBLİYOGRAFYA	115
WEB ADRESLERİ.....	120
KONU İLE İLGİLİ GÖRSELLER.....	122

ÖNSÖZ

Asya kıtası, sahip olduğu dinî zenginlik açısından Dinler Tarihi araştırmacılarının zihninde her zaman özel bir yere sahip olmuştur. Uzun medeniyet tarihi boyunca bölgede büyük küçük birçok dinî inanışın ortaya çıktığı veya dışarıdan gelerek yayıldığı görülmektedir. Hiç şüphesiz bu dinî çeşitliliğin temel faktörlerinden biri, bölgeler arasındaki kültür alışverişi olmuştur. Bu alışverişin sağlanmasında İpek Yolu'nun özel bir rolünün bulunduğu söylenebilir. İpek Yolu'nun bölgeler arasındaki inanç aktarımına yaptığı katkıların tespit edilmesi, Asya'nın bugün dahi var olan dinsel zenginliğinin daha iyi anlaşılması açısından önemlidir.

“Tarihte İpek Yolu'nda Ortaya Çıkan Dinler” isimli bu tez, İpek Yolu üzerinde ortaya çıkan veya yayılarak etkinlik kazanan dinî inanışlar ve bu dinlerin yayılış ve gelişim tarihine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Asya'nın dinî çeşitliliği göz önüne alındığında biz, bu konuda sadece geniş alanlara yayılan ve büyük kitleleri kendine bağlayabilen dinleri tercih ettik. Budizm, Konfüçyanizm, Taoizm, Yahudilik, Maniheizm, Zerdüştilik, İslâmiyet ve Hıristiyanlık'ın bir uzantısı olan Nesturilik bizim tespit ettiğimiz önemli Asya dinleri arasında zikredilebilir. Bu dinlerin her biri ayrı ayrı ele alınmış ve evvela kuruluşları, ardından dinî akideleri, İpek Yolu üzerindeki ülkelerde yayılışları ve son olarak da İpek Yolu'nun bu yayılıştaki etkisi, tezimizin ana konusunu teşkil etmektedir.

Bu tezin hazırlanması esnasında İpek Yolu ve Asya dinleri menşelerine göre sınıflandırılmıştır. Giriş kısmından sonra iki bölümden oluşan tezimizin birinci bölümünde İpek Yolu üzerinde doğan, gelişen ve yayılan dinlerden bahsedilmektedir. Budizm, Taoizm, Konfüçyanizm bunlar arasında zikredilebilir. Bu dinlerin doğuşu, doğdukları ortam, sistemleştirilmesi, geliştirilmesi, geniş sahalara yayılışı ve bu yayılıştaki İpek Yolu'nun rolü odak noktamızı teşkil etmektedir. İkinci bölümde ise; başka coğrafyalarda doğan ve İpek Yolu üzerinde yayılma alanı bulan Yahudilik, Hıristiyanlık, Maniheizm, Zerdüştilik ve İslâmiyet incelenmektedir. Bu dinlerin kuruluşu ve dinî akidelerine değinmekle birlikte, temel gayemiz dış kaynaklı dinlerin nasıl olup da Asya'ya yerleştiğini tespit etmektedir. Yine bu doğrultuda İpek Yolu'nun mesele üzerindeki etkisi irdelenmeye çalışılacaktır.

Bu tezin hazırlanmasında emeği geçen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Ahmet ARAS'a teşekkür ederim. Ayrıca tezin hazırlanması sırasında kaynakları teminde kolaylık gösteren İslâm Araştırmaları Merkezi (İsam) Kütüphanesi çalışanlarına da teşekkürü bir borç bilirim.

Haji Murad BİK

Konya-2012

KISALTMALAR

- a.g.d. : Adı geçen dergi
a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
a.g.y. : Adı geçen yer
A.Ü. : Ankara Üniversitesi
b. : bin, ibn
bk. : Bakınız
bs. : Basım, Baskı
c. : Cilt
Çev. : Çeviren
DİA. : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B. : Diyanet İşleri Başkanlığı
E.Ü. : Erciyes Üniversitesi
F.Ü. : Fırat Üniversitesi
G.Ü. : Gazi Üniversitesi
h.ş. : Hicri Şemsi
İ.F.D.: İlahiyat Fakültesi Dergisi
m.ö. : Milattan Önce
m.s. : Milattan Sonra
O.M.Ü.: Ondokuz Mayıs Üniversitesi
ö. : Ölüm Tarihi
s. : sayfa
S. : Sayı
S.Ü. : Selçuk Üniversitesi
U.Ü. : Uludağ Üniversitesi
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve devamı
vs. : Ve saire
yay : Yayınları
y. : Yıl

GİRİŞ

İpek Yolu, genel bir ifadeyle doğu ve batı istikametinde uzanan kara ve deniz yollarını ifade etmek için kullanılan isimdir. Esasında, Ortaçağ'da doğu ve batı dünyasında bu güzergâhlar için kullanılan genel bir tabir bulunmayıp, İpek Yolu ismi XIX. yüzyılda Alman coğrafyacı Ferdinand von Reichthofen tarafından kavramsallaştırılmıştır.¹ Yaygın olarak İpek Yolu'nun ortaya çıkışı Çin Han İmparatoru Wuti döneminde m.ö. 139 yılında Orta Asya'daki Hunlara karşı ittifak sağlamak amacıyla Yüecilere gönderilen Chang-ih'in misyonuyla başlatılır. Chang-ih'in seyahati her ne kadar ittifak görevini yerine getiremese de, ticaret açısından cezbedici imkânlar sağlamış ve birkaç yıl içinde Çinli tüccarların ticaret alanlarının genişlemesini sağlamıştır. Bunu takip eden 20 yıl içinde Çin imparatorunun Fergana bölgesindeki Ta-yüan'lar ile ilişkileri sonucunda ticaret gelişmiş ve yol açılarak Çinlilerin egemenliği altına girmiştir.² Bundan sonra ticaret mesafeleri gelişerek büyümeye devam edecek ve kıtalararası ticaretin yapıldığı bir hayat damarı haline gelecektir.

İpek Yolu'nu sadece ticaret kervanlarının hareket ettiği ve ticarî eşyaların yer değiştirdiği bir güzergâh olarak görmemek gerekir. Çünkü bu güzergâh ticaret yoluyla kültür ve medeniyet transferine katkı sağlamış ve medeniyetler arasındaki etkileşimin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Onun böyle bir fonksiyon üstlenmesinin ana sebebi olarak antik zamanlarda seyahatin zorluğu gösterilebilir. Zira seyahatin güçlükleri ve tehlikeleri insanları toplu halde hareket etmeye yöneltmiş, bu yöneliş kervanları ve kabileleri ortaya çıkarmıştır. Bu kervanlar tacirlerin malları ile birlikte güvenli ve kolay hareket etmesini sağlamış; aynı zamanda din adamları, bilginler ve seyyahları da beraberinde taşımış. Bu sayede çeşitli bölgelerdeki kültür ve medeniyet birikimleri başka bölgelere yayılma imkânı

¹ Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *DİA*, İstanbul 1988, XXII, 369.

² Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri: Antik Dönemden 15. Yüzyıla Kadar Karayolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*, Çev; Aydın Aslan, İstanbul 2006, s. 14-15.

bulabilmiştir. Bu açıdan İpek Yolu aynı zamanda bir inanç, dil, kültür ve medeniyet yoludur ve bu yol kültürler arasında bir köprü vazifesi üstlenmiştir.

İpek Yolu'nun kültürel zenginliği en çok inanç çeşitliliği alanında kendini gösterir. Şunu belirtmek gerekir ki; ticaretin dini olmaz. Ticaret, fitratı itibariyle her anlamda hoşgörü ve anlayış gerektirir. Bu nedenle İpek Yolu güzergâhları üzerinde yaşayan ve ister istemez ticaretin avantajlarından faydalanan toplumlar kendi bünyelerinde başka din ve mezheplere karşı hoşgörülü bir bakış açısı geliştirmiş, onlar için kucaklayıcı bir tavır sergilemişlerdir. Ticaretin yarattığı bu hoşgörü ortamı çeşitli din ve mezheplerin İpek Yolu üzerindeki bölgelerde yayılmasında birinci etken olacaktır. Kervanlar vasıtasıyla çok uzak bölgelere seyahat eden ve çeşitli inanç ve kültürlerle tanışan misyonerler bir yandan kendi inanç sistemlerini geliştirirken diğer taraftan yabancı toplumlara kendi dinlerini yaymaya çalışmışlardır. Bunun sonucunda, tarihî süreç içerisinde pek çok dinin hâkim ve etkin olduğu İpek Yolu din coğrafyası ortaya çıkmıştır.

İpek Yolu bir vücudun damarları gibi üç kıtayı saran, tıpkı damarların uzuvları birleştirdiği gibi eski dünyanın medeniyet merkezlerini tek bir çatı altında toplayan ve küresel dünya medeniyetini yaratan doğal bir iletişim aracı işlevi görmüştür. Sadece doğu ve batı arasındaki iletişimi sağlamakla kalmaz, aynı zamanda Güney İran'a, Kuzey Avrasya bozkırlarına, Kuzey Hindukuş dağlarından Hindistan alt kıtasına da uzanarak eski dünyadan uzak kalmış beldeleri de birbirine bağlar. Orta Asya'nın orta sınıf insanların doğudaki veya batıdaki yabancı ülkelere seyahat edip oralarda ticaret ofisleri açmaları muhtemeldi. Fakat tarih bize Moğol dönemi öncesinde, Çin'den Akdeniz'e kişisel olarak İpek veya başka bir şey taşıyan bireyler hakkında destekleyici örnekler sunmamaktadır.³

Çin'den satın alınan mallar, batıdan ve güneyden gelen uzak diyarların tüccarlarına Orta Asya'da devredilirmiş.⁴ Bu sayede bölge halkları ticaretin getirdiği avantajlardan ziyadesiyle faydalanmış ve bir yandan kendi kültürlerini ihraç ederken bir yandan da farklı kültürleri kazanarak kültürel ve ekonomik gelişimlerini doruk

³ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s.14-16.

⁴ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Çev; Müjdat Kayayerli, Kayseri 1997, s. 13.

noktasına çıkarmışlardır. Bu noktada dinsel çeşitliliğin gerekliliklerinden ilkinin sağlandığı söylenebilir.

A-1- Tezin Konusu ve Amacı

Tarihin hemen her devrinde ülkeler arası dış ticaret devletlerin yakın ilgisine mazhar olmuş, bu bakımdan devletler arası siyasî ve askerî mücadelelerin en önemli sebebini de ticarî menfaatler teşkil etmiştir.

Tezimizin konusu “Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler” olarak tespit edilmiştir. Tarihi İpek Yolunda bölgede mevcut olan dinleri ele aldık ve İpek ticareti sayesinde bölgeye dışarıdan gelmiş ve yayılmış dinleri de anlattık. İnsan kütesinden oluşan toplum ve toplum hayatını yönlendiren en önemli faktörlerden birisi olan din, geçmişten günümüze kadar tüm insanların ilgi ve merak odağı olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Bu ilgi, kişiden kişiye, toplumlara ve milletlere göre farklı algılar şeklinde tezahür etmiştir. Bundan dolayı geçmişten günümüze kadar birçok din ve bu dinlere bağlı olarak da sayısız anlayışlar ortaya çıkmıştır. Bizim konumuz ise İpek yolunun geçtiği bölgelerdeki mevcut olan ve daha sonra dışarıdan gelen dinlerdir.

Çalışmamızın temel amacı İpek Yolu ticaretinin önemi ve Dinler Tarihi açısından İpek Yolunda varlığını sürdüren, daha sonra dışarıdan gelen dinlerin yayılışını ve mevcut durumunu incelemektir. Tezimizin giriş kısmını İpek Yolu güzergâhları olarak belirttik ve alt başlıklarla Güney Yolu, Orta Yolu, Kuzey Yolu olarak izah ettik. İpek Yolunun dinlerin yayılmasına etkisi olarakda, bir alt başlık daha ilave ettik. Çalışmamızın birinci bölümünde İpek Yolunda geçmişte var olan dinler, Budizm, Konfüçyanizm, Taoizm’in ortaya çıkışı, kurucusu, yayılışı ve kutsal metinleri olarak aktardık. İpek Yolu üzerinde bu dinlerin yayılışı ve durumu detaylı bir şekilde yazılmıştır. İkinci bölümünde İpek Yolu üzerinde dışarıdan gelen dinler; Yahudilik, Maniheizm, Nesturilik, Zerdüştilik ve İslâmiyet. Her biri sırasıyla şu şekilde; Yahudilik’in ortaya çıkışı, yayılışı, inanç esasları, tesiri alt başlıklarla, farklı bölgelerde Yahudilik adı altında küçük başlıklarla; Çin Yahudileri, Afganistan Yahudileri, Özbekistan Yahudileri, Türkmenistan Yahudileri, İran Yahudileri ve İpek Yolunda Yahudilik’in yayılışı ve durumu şeklinde ifade ettik. Diğer dinlerin de ortaya çıkışı, yayılışı, inanç esasları, kutsal

metinleri, tesiri, kurucularının hayatı, İpek Yolunda yayılışı ve durumu olarak izah ettik. Konuların bu şekilde ele alınışının temel amacı İpek Yolu güzergâhında var olan dinleri inanç esasları ve uygulamaları ile aktarmakla beraber bölgeye ticaret yolu ile gelen ve yerleşen diğer inançlar ve kültürlerin de birbirlerine olumlu ve olumsuz tesirlerini ve müşterek yaşam şekillerini açık bir şekilde ortaya koymaktı.

2- Tezin Sınırlılıkları

“Tarihte İpek yolunda Ortaya Çıkan Dinler” adıyla yapacağımız bu çalışma aslında konu itibarıyla oldukça geniş olmasına rağmen biz İpek yolunda ortaya çıkmış dinleri öncelikli olarak ele aldık.

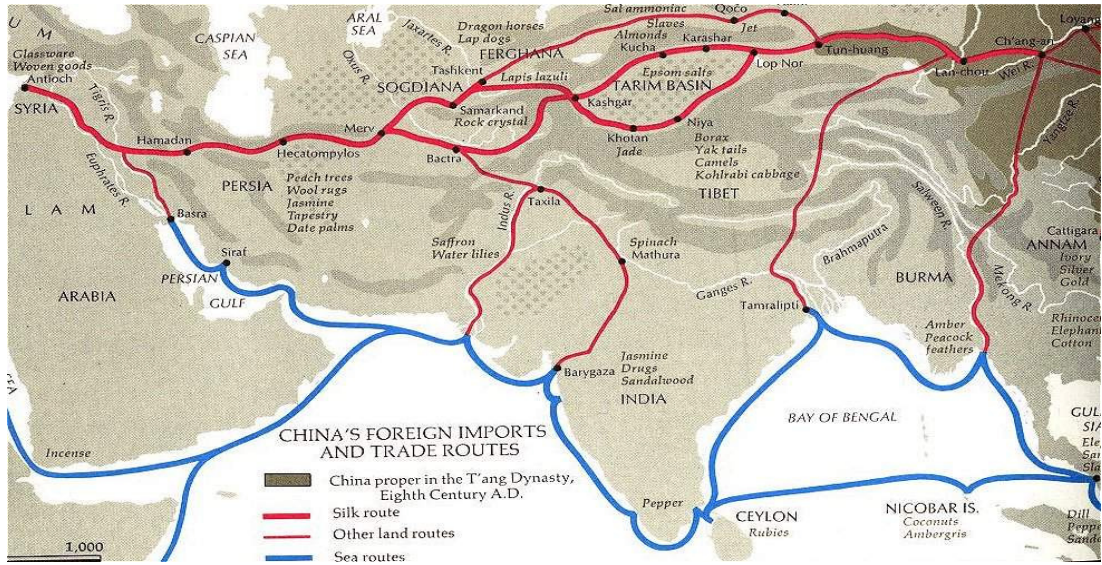
Bu büyük ve kültürel ticaret yolu üzerinde yerel inançlar dışında zamanla tüccarlar vasıtası ile yerleşen inançlar ve bunun yanında kültürel etkileşimle oluşan dinlerin farklı yorumları diye bileceğimiz mezhepler yine çalışmalarımızın içerisinde olup İpek Yolu bölgesi dışı inanç ve yorumlara girilmemiştir.

3- Yöntem ve Kaynaklar

Dinler Tarihi bilimsel çalışmalarında ağırlıklı olarak kullanılan metodlardan birisi bizimde bu tez aşamasında çoklukla kullandığımız konuların anlatım ve aktarımlarına yönelik deskriptif metoddur. Fakat konunun genişliği ve anlaşılabilirliğini sağlamak için zaman zaman karşılaştırmalı metoddan da istifade edilmiş ve İpek Yolu güzergâhında yer alan dinler mukayeseli tarzda ele alınmıştır. Çalışmamızın özellikle başlangıç kısmı kütüphanelerde kitap taraması ve incelemesi ile geçmiştir. Yararlandığımız kütüphaneler Selçuk Üniversitesi merkez kütüphanesi ve İslam araştırmaları merkezi (İSAM) dir. Tezimizde mevcut yerli kaynaklar yanında İpek yolunda yaygın bir dil olan farsça ile yazılmış kaynaklardan da faydalandık. Bu da tezimizin geniş çaplı olduğunun bir göstergesidir. Başvurduğumuz ve gözden geçirdiğimiz kaynaklar elimizde mevcut olan kaynaklar başta olmak üzere adı geçen yerlerden yararlandığımız kitaplar, ansiklopedi makaleleri, makaleler, yüksek lisans tezleri ve doktora tezleridir. Ayrıca bazı yerler ve görseller kısmında internet ortamından faydalandığımız web adreslerine de müracaat ettik.

B-1- İpek Yolunun Güzergâhları

İpek Yolu'nun başlangıç noktası Kuzey Çin'in Wei ırmağının güneyinde kurulmuş olan Ch'ang-an (bugünkü Hgi-an) şehridir. Eski çağlarda yol buradan başlar, Wei ırmağını takip ederek batıya doğru ilerlerdi. Tanrı dağlarını solda bırakan yol, Kansu bölgesindeki Lan-Chou, Wu-Wei ve Chang-Yeh şehirlerinden geçerek Tun Huang şehrine gelirdi. Bu şehrin XVI. yüzyıla kadar Budist karakterli dinî ve ticarî bir merkez olduğu kaydedilmektedir. Buraya kadar tek bir güzergâh olarak gelen İpek Yolu, Tun Huang yakınlarında Yeşim Kapısı olarak bilinen bir noktada üç kola ayrılıyor, bu kolların her biri Doğu Türkistan'dan geçerek batıya doğru ilerlemeye devam ediyordu. Bunlar kuzey yolu, orta yol ve güney yoludur.⁵

İpek Yolunun Kara ve Deniz Güzergâhları⁶

a- Güney Yolu

Tun Huang'da üç kola ayrılan yolun güney kolu Altındağlar ve Karanlık Dağlar ile Taklamakan çölü arasından batıya doğru ilerliyordu. Bu güzergâh Doğu

⁵ Yaşar Bedirhan, *Ortaçağ'da İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), S. Ü.S.B.E, Konya 1994, s. 9.

⁶ <http://www.chinatouristmaps.com/china-maps/route-of-silk-road/ancient-silk-road-map.html> (12.04.2012).

Türkistan bölgesinde sırasıyla Miran, Çarklık, Çerçen, Niya, Keriya, Hoten, Kargalık ve Yarkent konaklarından geçiyordu.⁷ Yarkent'ten sonra Pamir dağlarını aşmak için Sarıköl sıradağlarını geçen yol, Taş Kurgan'a (Afganistan'ın kuzeyinde Samangan iline bağlı) iner, oradan Gunt suyu vadisiyle Şıgnan'a (Afganistan'ın Badahşan ilinin bir ilçesi) ulaşırdı. Buradan Toharistan, Eftalit ülkesi, Bamiyan ve Gange beyliklerini geçen yol Belh'e gelir, burada ikiye ayrılırdı. Bunlardan biri batıya gidiyor ve Belh'ten Merv'e ulaşıyordu. İkincisi ise Hindistan'dan gelen ve Belh şehrinde İpek Yoluna katılan Baharat Yolu idi. Bu yolun takip edilmesiyle güney yolunu takip eden bir kişi Hindistan'a ulaşabilirdi. Batıya gidenler ise Merv'e ulaşabiliyordu.⁸

b- Orta Yolu (Eski Kuzey Yolu)

Tun Huang'da üçe ayrılan İpek Yolu'nun ikinci kolu olan orta yol eski çağlarda Kuzey Yolu şeklinde isimlendirilmiş ancak daha kuzeyde yeni bir yol açılmasıyla orta yol haline gelmiştir. Bu yol Doğu Türkistan kesiminde daha çok Tarım nehrini takip ederek ilerliyordu. Bu bölgede önemli konak merkezleri arasında Turfan, Karaşar, Kurla, Çerçi, Büzür, Kuçar, Aksu, Uç Turfan ve Kaşgar bulunuyordu. Yolun bu parçası Uygur ülkesinde medenî inkişafın gelişmesinin temel faktörü olmuş, üzerinde birçok kültürel merkez ortaya çıkmıştır. Orta Yol Kaşgar'dan kuzeye doğru yönelerek Tanrı dağlarından geçer ve Batı Türkistan'a girerdi.⁹ Batı Türkistan'da Tanrı dağları üzerindeki Torugart geçidini aştıktan sonra Fergana, Uşrusana, “Zerefşan Havzası, Samarkant”, İştihan, Kuşaniye, Buhara, Hargan ve Amu'dan geçerek Merv'e ulaşırdı. Merv, Orta Yol ile Güney Yolu'nun birleştiği nokta idi.¹⁰ Bu güzergâh üzerinde Ortaçağ'da dahi 100 binin üzerinde nüfusu olan büyük ticaret ve kültür merkezleri yer alıyordu.

c- Kuzey Yolu

Kuzey yolu Tun Huang'dan sonra An-hui şehrine gelir buradan doğruca kuzeybatı istikametine yönelerek Kumul, Turfan, Urumçi ve Yıldız yaylasından

⁷ Kemal Özerin, “İpek Yolu”, Boğaziçi Dergisi, İstanbul 1985, s. 15-16.

⁸ Yaşar Bedirhan, *Ortaçağ'da İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, s. 12-13.

⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay, İstanbul 1986, s. 128.

¹⁰ Ahmet Erol, *Klasik İslâm Döneminde Ulaşım*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), S.Ü.S.B.E, Konya 2006, s. 82-93.

geçerek İli Irmağ'ı boyuna inerdi. Bu güzergâh üzerinde Urumçi'den sonra herhangi bir konaklama şehri bulunmayıp kervanlar bozkırdan gitmek zorundaydı. Bunun yanında ahşaptan yapılmış bir takım besici kışlakları kervanların dinlenmesi ve ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için kullanılıyordu.¹¹ İli Irmağ'ı boylarına ulaşan yol buradan güneybatı istikametine yönelir, Çu Irmağ'ı vadisine girer, ileride Kırgız dağlarını aşarak Talas'a ulaşırdı. Talas'tan güneye dönen yol önce Şaş'a gelir, Şaş'tan güneybatıya dönerek Zamin yakınlarında Orta Yol ile birleşir ve Samarkant'a ulaşırdı. Bu yolun da varış noktası Merv idi. Kuzey yolunun önemli bir özelliği batıdan gelen Kürk yolu ile karşılaşılıyor olmasıydı. Nitekim Kürk yoluyla Rusya'dan gelen ürünler bu güzergâha katılarak Çin'e ve Maverannehir'e ulaşırdı.¹²

İpek Yolu'nun üç kolu da Merv'de birleştikten sonra batıya doğru dönerdi buradan bazı kollara ayrılarak Orta Doğu ve Ön Asya'da dağılırdı. İran'ın iç kesimlerine giden tali yolların yanında, bazı yollar Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya giliyor, Merv'den çıkan ana kol Suriye'ye ulaşarak Akdeniz limanlarıyla buluşuyordu. Bunun yanında Irak'a giren bir kol Basra'ya iniyor, Basra körfezine açılan Şattü'l Arap'ta İpek Yolu'nun deniz güzergâhı ile birleşiyordu. Basra'dan çıkan ve Arap yarımadasında çeşitli limanlara uğradıktan sonra doğuya yönelen bu deniz yolu Hindistan'a ulaşıyor, Hindistan'daki bazı tali yollar vasıtasıyla Baharat Yolu'na ve Baharat yolu vasıtasıyla da yine İpek Yolu'na ulaşıyordu.¹³

2- İpek Yolunun Dinlerin Yayılmasına Etkisi

İpek Yolu, İlkçağ ve Ortaçağ'ın en önemli kara ticaret yoludur. Ancak sadece ticarî faaliyetlerde kullanılmamış; dinî, kültürel, ilmî ve teknolojik gelişmelerin de yayılması ve tanınması için önemli bir rol oynamıştır. Bu durum ticaret ile Ortaçağ'ın yaşam standartlarının iç içe geçmesi ile alâkalıdır. Bu da bize ticarî faaliyetlerin, dinî, kültürel ve ekonomik çeşitliliğin gelişmesi için ne kadar önemli olduğunu gösteriyor.

¹¹ Kemal Özergin, "İpek Yolu", s. 17.

¹² Yaşar Bedirhan, *Ortaçağ'da İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, s. 13-14.

¹³ Yaşar Bedirhan, *Ortaçağ'da İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, s. 14-15.

Ticarî faaliyetlerin yoğun olduğu yerlerde ilmî, dinî ve kültürel canlanmanın olduğundan bahsetmiştik. Bu yoğunluk ticaret ve ticaretin taşıdığı değerlerle alâkalıdır. İstisnalar hariç tutulursa bir şekil içinde kalamayan dinler, şekil değiştirmek ve yeni alanlarda yayılmak amacıyla doğal yayılma aracı olarak ticareti kullanmışlardır. Bu sebeple Ortaçağ ticaretinin can damarı olan İpek Yolu'nda tarihte pek çok dinin etkin olarak var olduğu ve faaliyetlerini sürdürdükleri görülmektedir.¹⁴

İpek Yolu, dinî yayılmanın ve teolojik gelişmenin aracı olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında çeşitli faktörler etkili olmuştur. Bu faktörleri şöyle sıralayabiliriz:

I- Ortaçağ'da uzak diyarlara seyahat etmenin yegâne aracı kervanlar olmuştur. Ortaçağ'da küçük gurupların uzak diyarlara seyahat etmesi coğrafi etkenler ve güvenlik problemleri nedeniyle zor olmuştur. Düşman askerleri ve eşkıya çetelerinden korunmak isteyen tacirler, daha kalabalık ve silahlı hareket eden ve kendine göre bir savunma mekanizması olan kervanlara katılmışlardır. Ayrıca Su ve yiyecek bulmanın zor ve pahalı olması bu konuda daha profesyonel çalışan kervanlara katılımı avantajlı hale getirmiştir.

II- Kervanları avantajlı hale getiren ikinci bir faktör ise yön ve yol bilgisidir. İlkçağ ve Ortaçağ dönemlerinde yön bulma konusunda doğal göstergeler veya bu işi meslek haline getiren kişilerden yararlanılmıştır. Tacirler, kaybolma tehlikesi nedeniyle ferdi hareket etmek yerine bu konuda uzmanlaşmış kişiler ve belli bir güzergâhı takip eden kervanlara katılmışlardır. Ayrıca kervanlarda seyahat edenler arasında diplomat ve elçiler gibi resmi görevlilerin de var olduğunu zikredebiliriz.

III- Kervanlara katılımın bir diğer sebebi ise kalabalık kervanların sağladığı ilmî ve kültürel birikimden faydanlanma amacıdır. Kervandaki insan sayısının 100 kişi ve 1000 kişi arasında değiştiğini göz önünde bulundurursak bahsettiğimiz ilmî ve kültürel etkileşim, din adamları ve ilim meraklılarını kervanlara katılmaya teşvik etmiştir.

Bu sayede kervanlar sadece ticarî eşyaları taşımakla kalmamış; kültürü, dili, dini, teknolojiyi ve evrensel olabilecek bütün değerleri dünyanın uzak ülkelerine kadar ulaştırmıştır. Dinler ve mezhepler de bu yolla taşınmış ve bir yandan

¹⁴ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 20-21.

kendilerine yayılma imkânı bulurken diğer bir yandan da değişik kültürlerden etkilenecek var oluşlarının şartı olan gelişmeyi sağlamışlardır.¹⁵

IV- Ticaret yolları devletler için de önemli bir gelir kaynağı teşkil etmiştir. Bu yollar üzerinde hâkim olmak ve yolların nizamını sağlamak siyasî prestij yanında maddi açıdan da gümrük vergisi diyebileceğimiz gelirlerin temininde etkili olmuştur. Bu sebeple bölgedeki devletler ticaret yollarına hâkim olarak siyasî ve ekonomik güçlerini artırmak istemişlerdir. İpek Yolu tarih boyunca pek çok devletin ele geçirmek istediği bir ticaret yolu olmuştur. İpek Yolu üzerinde yapılan mimarî eserler, kervansaraylar, ribatlar, hastaneler, okullar ve ibadethaneler bir anlamda bu yola hâkim olma mücadelesinin bir ürünüdür. Çünkü İpek yolunu egemenlik altına almak sadece askerî zaferlerle değil; ekonomik, kültürel, sosyal ve diğer yaşamsal sahalarda da hâkim güç olmayı gerektirmiştir. Bu sebeple devletler kendi din, kültür, teknoloji ve düşüncelerini bu yol üzerinde hâkim kılmak istemiş, bu amaçlarla dinlerini yaymak gibi çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹⁶ Örneğin; Sasani İmparatorluğunun İpek yolunun kendi ülkesindeki kısmında ve Maverâü'n-nehir'deki güzergâhında Zerdüştiliğin yayılması için faaliyette bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Afridun (İran kısra'sıdır) Buhara şehrini fethettiği zaman Budist okullarının faaliyetini yasaklamış, Buhara'da bir ateşgede inşa ettirmiş, Zerdüşti inanca sahip olan insanları şehre yerleştirerek bir Zerdüşti mahallesi kurdurmuş ve din adamlarını göndererek bölge halkının Zerdüştiliğe meyletmesi için çaba sarf ettirmiştir. Kısa süre sonra da şehirde Zerdüştiliğin tesirinin güçlü bir şekilde hissedildiği, hattâ Zerdüştiliğin hâkim sınıf olan aristokratların dini haline geldiği görülmektedir. Aynı faaliyetler Samarkant'ta da yapılmış ve bu şehirde de Zerdüşti inancı etkin hale getirilmeye çalışılmıştır. Müslümanların İslâm fetihleri sırasında Orta Asya'da pek çok Zerdüşti mabet ile karşılaşmaları Sasanilerin dinlerini yayma hususunda başarı kazandıklarını ancak Budist mabet ve okullarının da varlığını koruması Budistlerin etkinliğinin tam olarak bölgeden çıkarılmadığını göstermektedir.¹⁷ Bu konuda Çinli Budist rahip Hüeng Chang'ın kayıtları dikkat

¹⁵ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 22-26.

¹⁶ Gerlof Van Vloten, *Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti: Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, Çev; Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara 1986, s. 16-17.

¹⁷ Osman Turan, "İslâmiyet ve Türkler", *Türkler*, IV, 292, Ankara 2002.

çeker. Nitekim Hüeng Chang, Samarkant'a geldiği zaman burada ateşe tapanlarla karşılaştığını, iki adet Budist manastırı gördüğünü, bunların boş bir vaziyette olduğunu ve halkın Budistlere düşmanlık beslediğini kaydeder. Bunun yanında kendisinin şehrin hâkimi ile görüşerek ona Budizm'i vaaz ettiği ve halkın gönlünü yumuşatarak Budizm'e çevirebildiğini anlatır. Bu kayıtlar Sasanilerin her ne kadar Budizm'e karşı mücadele etseler de tam olarak Budizm'in bölgedeki gücünü kıramadığını göstermektedir.¹⁸

V- Tarih boyunca İpek Yolunun dinî geleneklerin yayılmasında etkili olmasının önemli bir sebebi de hac yolculukları ve misyonerlerin seyahatleri olmuştur. Yolculukların bu güzergâhta yapılması ve seyahatlerin kervanlar vasıtasıyla gerçekleşmesi İpek yolunun dinî yayılıştaki etkilerini göstermektedir. Ortaçağ'da İpek yolu üzerinde Japonya ve Kore'den gelen hacıların dahi seyahat ettiği bilinmektedir. Aynı seyahatler diğer dinler için de gerçekleşmiş, İslâmî dönemde ise Müslüman hacıların seyahatleri de bu kervanlar vasıtasıyla olmuştur. Kendini dine adayan din adamları ise uzun seyahatler ve yerleşmeler ile İpek yolu üzerinde dinî çeşitliliğin artmasına katkıda bulunmuşlardır. İstisnalar hariç tutulursa her din yayılmak ister ve bu amaçla hizmet eden gönüllüleri vardır. İşte bu gönüllüler gittikleri bölgelerde etkili olmuş, genellikle İpek yolu üzerindeki zengin ve kültürlü bölgelerde başarı kazanmışlardır. Nesturiliğin İpek Yolu'nun doğudaki son durağı Doğu Türkistan'da binlerce insan arasında yayılması veya İpek Yolu üzerindeki şehirlerde küçük guruplar ile varlık gösterebilmesi İpek yolunun dinî çeşitliliği ve zenginliği içinde barındırdığını gösterir. Aynı durum Yahudiler için de geçerlidir.¹⁹

İpek Yolu üzerindeki dinî çeşitliliğin İslâm'ın zuhuru ve kısa süre sonra İpek yolu üzerinde hâkim olması nedeniyle sona erdiği görülmektedir. Nitekim İpek Yolu'nun can damarı olan Orta Asya ve Doğu Türkistan bölgeleri büyük ölçüde İslâmlaşmıştır. İslâm dininin bu denli kuvvetli bir şekilde yerleşmesi de bir bakımdan İpek yolunun sağladığı zenginlikler ile alâkalıdır. Daha klâsik dönemlerden itibaren Müslüman yöneticiler bu zenginlikleri ve yolun sağladığı avantajları görmüş, askerî

¹⁸ Nazmiye Togan, "Hz. Peygamber'in Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV, İstanbul 1964, 28-37.

¹⁹ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 25-26.

seferler ile yola hâkim olmak istemişlerdir. Bu aşamada en etkili ismin Kuteybe b. Müslim olduğu görülmektedir. Onun düzenlediği seferlerin büyük ölçüde İpek yolu güzergâhındaki şehirler üzerine olması, bu seferlerin asıl hedefinin İpek yolunun çıkış noktası olan Çin'in fethedilmesi olduğu anlamına geliyor. Müslümanların İpek Yolu üzerinde hâkim olmamaları için faaliyet gösteren Çinliler bu amaçla Talas savaşını gerçekleştirmiş ve Müslümanların bölgede yayılışını engellemeye çalışmışlardır. Nitekim ilk etapta bu bölgeleri cihad sahası olarak gören Müslümanlar yolun önemini kavradıkları zaman İslâm dinini, kültürünü ve dilini bölgede yaymaya başlamış ve bu sayede bir yandan diğer dinlerin yol üzerindeki etkinliğini kırarak bu dinleri söküp atarken bir yandan da Orta Asya müslümanlığının temelini atmışlardır. Ayrıca İpek yolunun İslâm medenîyetinin ve kültürünün gelişmesinde de önemli bir rolü olmuş.²⁰

²⁰ H. A. R, Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, Çev; M. Hakkı, İstanbul 1930, s. 16.

I. BÖLÜM: İPEK YOLUNDA GEÇMİŞTEN VAR OLAN DİNLER

İpek Yolunun bulunduğu güzergâhta birçok din ve kültür tarih boyunca varlığını sürdürmüştür. Bu dinlerin bir kısmı yerel kültürel ve inançlara dayalı olarak gelişirken bir kısmı İpek Yolu üzerinde özellikle ticarî faaliyetlerde bulunan tüccarlar sayesinde yabancı coğrafyalardan gelmiş ve benimsenmiştir. Bu doğrultuda Budizm, Taoizm ve Konfüçyanizm gibi dinler zikredilebilir. Bu dinler kendi coğrafyasının yani İpek Yolu'nun kültürel karakterini üzerinde taşır ve nasıl ki; Ortadoğu menşeli İbrahimî dinler birbirlerinin tamamlayıcısı ise İpek yolunda ortaya çıkan dinler de benzer şekilde birbirinin tamamlayıcısıdır. Şimdi biz bu dinlerden ve İpek Yolu üzerindeki yayılış serüvenlerinden bahsetmek istiyoruz.

A. Budizm

Budizm Hint kültürünün yanı sıra Orta ve Güney Doğu Asya'nın yerel kültürleriyle de karşılaşmış ve sonuçta bu bölgelere ve kültürlerine egemen olmuştur. Ayrıca onun, daha Hıristiyanlık öncesi dönemde Orta Doğu ve Mısır'a kadar yayıldığı ve bu kültürleri de derinden etkilediği bilinmektedir. Şüphesiz bu hiçbir zaman tek yönlü bir etkileme süreci olmamıştır. Zira yerel kültürler de Budizm'i etkilemiş ve sonuçta birbirinden oldukça farklı Budist okulları ortaya çıkmıştır. Örneğin, milâdî birinci asrın sonlarında Orta Asya'dan gelerek Keşmir ve Pencab bölgesini ele geçiren göçebe toplulukların Budizm'i kabul etmeleri ve Budist din adamlarının söz konusu dini bu insanların anlayışları ve ihtiyaçlarına göre yorumlama gayretleri sonrasında Mahayana Budizm'in Çin ve Japonya'ya yayılması da Çin Budizmi veya Zen Budizmi gibi yeni ekollerin doğuşuna imkan sağlamıştır. Birbirinden farklı okulların ortaya çıkmasına rağmen bu okulların yegâne ortak özelliği, Buda'yı kendi ruhanî liderleri olarak görmeleridir.²¹

Bu inanç sistemi aslen Hint kökenli olmasına rağmen herhangi bir kavmî kimliğe bürünmemiş, geçirdiği uzun tarihsel süreç içerisinde Hindistan'dan başlayarak İpek Yolu kültür coğrafyası üzerinden Asya kıtasının büyük bir bölümüne yayılmış, kalabalık kitleler tarafından benimsenmiş ve evrensel bir din haline

²¹ Ali İhsan Yitik, *Hint Dinleri*, İzmir 2005, s. 45.

gelmiştir. Esasında bu inanç sistemi temelde çok ilginç ve şahsına münhasır özelliklere sahiptir. Nitekim kurucusu, kutsal kitabı, öğretileri ve inananlarının bulunması yönünden din olma özelliği gösterirken; Tanrı, ahiret ve ruh anlayışının mevcut olmaması sebebiyle bilinen dinî inanışlardan ayrılır. Bu açıdan Budizm'in dinî kimliği tartışılmalıdır. Zira Budizm'i Buda'nın yaşam öyküsü çevresinde geliştirilmiş bir yaşam tarzı olarak kabul edenler olduğu gibi, onu bir ahlâk ve felsefe sistemi olarak görenler de vardır. Bunun yanında Budistler, Budizm'i başlı başına bir din olarak kabul ederler. Genelde bu dinin herkes tarafından kabul edilmiş bir tanımı olmadığı için bu inanç sistemi Budistlere göre din, Brahmanizm mensuplarına göre Hinduizm'in bir mezhebi veya bir başkasına göre yaşam tarzı veya felsefî sistem olarak görülebilir. Ancak bir inanç sisteminin din olup olmadığı ona inananların koyduğu tanıma bağlı olmalıdır. Bu açıdan Budistler Budizm'i bir din olarak telâkkî ettikleri için Budizm bir din olarak kabul edilmiştir.²²

1- Buda'nın Hayatı ve Budizm'in Kuruluşu

Budizm, mevcut inançlar arasında kurucusu bilinen en eski dinî inanıştır.²³ Bu inanç, m.ö. VI. Asırda kuzey Hindistan'da yaşadığı kabul edilen asıl adı Siddhartha Gautama Sakyamuni (Buda)'nın öğretilerine dayalı olarak gelişen inanç sistemini ifade eden ve mensuplarınca Buda'nın şeriatı, Buda'nın sözleri veya Buda'nın öğretileri ve mesajı olarak bilinmektedir.²⁴ Siddhartha Gautama, Hindistan'da Sakya kabilesine bağlı Kapilavastu'da (şimdiki Nepal'de Lumbini Koruluğu) dünyaya gelmiştir.²⁵ Babası Suddhadhana'nın Sakya kabilesinden zengin bir prens olduğu ve kşatriya (savaşçılar, asiller) sosyal sınıfına mensup olduğu zikredilmektedir. Başka bir ifadeyle Siddhartha Gautama, Kapilavastu'da küçük bir hükümdar ailesinde dünyaya gelmiştir.²⁶ Annesi ise Mahamaya isminde bir kadındır. Onun annesine hiç acı çekirmeden dünyaya geldiği rivayet edilir. Sakya kabilesine

²² Fatih Şahin, *Budizm'de Nirvana Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), E.Ü.S.B.E, Kayseri 2005, s. 1.

²³ Paul Poupard, *Dinler*, Çev; Muna Cedden, Ankara 2005, s. 84.

²⁴ Ali İhsan Yitik, *Hint Dinleri*, s. 45.

²⁵ Mehmet Aydın, "Budizm", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya 2005, s. 117.

²⁶ Ali Şeriatî, *Dinler Tarihi*, Çev; Erdoğan Vatanserver, Ankara 1997, s. 160.

mensup olduğu için Sakyamuni (Sakya Kabilesinin Bilgesi/Sakyalıların Sessiz Zahidi) ünvanıyla da anılmıştır. Doğumundan 7 gün sonra annesi vefat ettiği için teyzesi ve üvey annesi tarafından büyütülmüştür.²⁷

Rivayete göre babası Siddhartha Gautama için fal baktırmış ve onun gelecekte Buda olacağını falcı söylemiş ve babası bunu öğrenince, engellemek için oğlunu saraya kapatmış, zevk ve eğlence içinde bir hayat sürmesi için çalışmış, ona çok iyi bir eğitim verdimiştir. Ayrıca oğlunu kendisine varis olarak tayin etmiş, bu nedenle Siddhartha 21 yaşına kadar sarayda kalarak zevk ve sefa içinde yaşamıştır. Ancak bu dönemde babasının emrini çiğneyerek bir gün saray dışına çıkar ve halkın yoksulluk içinde yaşadığını görerek zevk ve sefa içinde sürdürdüğü hayatı terk etmeye karar verir. Bundan sonra dünya nimetlerinden vazgeçip hakikatin peşine düşer ve ızdırabın bilmecesini çözmeye karar verir. Yirmi dokuz yaşına geldiğinde bir gün yalnız başına ormana gider, saçlarını kestirip bir gezgin rahip ile elbiselerini değiştirir. Bundan sonra aydınlanma için çalışmalara başlar. Altı yıl boyunca sıkı bir züht hayatı yaşar, yoga metotlarını öğrenir. Ancak bir gün zühd hayatından vazgeçer ve yeme içmeyle meşgul olur. Bu nedenle bazı zahid arkadaşları onu terk ederler. Siddhartha Gautama hem zevki hem de zühdü tatmıştır. Ancak ikisinden de memnun kalmaz ve ikisi arasında bir orta yolu bulmaya karar verir.²⁸ Aradığı huzuru, altı yıl sonra Bodh Gaya’da bir ağacın gölgesinde meditasyon esnasında bulur; Budist inanca göre O artık “Aydınlanmış Kişi”dir, o andan itibaren Aydınlanmış Kişi anlamında Buda olarak tanınmış, ömrünün kalan kırk beş yılını cemaati Sangha (Budizmde rahipler teşkilatı) ve öğretisi Dharma’ya adayacaktır.²⁹

Buda, aydınlanmaya ulaştıktan sonra hakikatin bilgisini başka insanlara da yaymaya başlar. Buda’ya göre, bütün sıkıntılardan kurtuluşun yegâne yolu her türlü arzuyu bırakmaktır. Böylece Buda’nın hayatın dördüncü temel gerçeği olarak tanımladığı bu yol sekiz dilimli basamaklardan oluşur: Kesin İman, Doğru Amaç, Doğru Konuşma, Doğru Davranış, Doğru Meslek, Sürekli Çaba, Sürekli Gözetim ve

²⁷ Fatih Şahin, *Budizm’de Nirvana Anlayışı*, s. 6-7.

²⁸ Mehmet Aydın, “Budizm”, s. 117. ; Fatih Şahin, *Budizm’de Nirvana Anlayışı*, s. 7-8.

²⁹ V. Şafak Yarı, “Budizm’in Çin’e Giriş ve Madhyamika Okullarının İlk Devreleri”, *Türk-İslâm Medeniyeti İlmî Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, y. 6, S.12, Konya 2011, s. 90-91.

Tam Konsantrasyondur.³⁰ Bu sebeple sekiz dilimli tekerlek Budizm'in sembolü olmuştur. Buda vaazlarına devam eder ve birçok öğrenci ve mürit toplayarak cemaatini oluşturur. Bu cemaat Sangha olarak bilinen rahipler topluluğudur. Buda bundan sonra birçok ülkeyi dolaşarak fikirlerini yaymaya çalışır. Ayrıca seçilmiş 40 rahibini dünyanın çeşitli bölgelerine gönderir ve onlara dünya halkına hakikatin bilgisini anlatmalarını öğütler. Hayattayken kendisini tanrı olarak tanıtmamış, herhangi bir tanrı fikrî ortaya atmamış ancak o günün kabul gören tanrılarına karşı çıktığını açıklamıştır. Bunun yanında çeşitli öğretiler geliştirerek taraftarlarına bu öğretileri benimsetmiştir. Ancak öğrencileri ona olan sevgilerinde aşırıya kaçarak onu tanrılaştırmışlardır. Yine öğrenciler öğretilerine sahip çıkmış ve onları sistemleştirerek din haline getirmişlerdir. Buda, geri kalan ömrünü Hindistan'ın kuzey ve orta kesimlerinde vaazlar vererek geçirdikten sonra, 80 yaşındayken ölmüş, cesedi yakılmış ve külleri Kushinagara'da muhafaza edilmiştir.³¹

2- Budizm'in Kutsal Metinleri ve İnanç Esasları

Buda, uzun yıllarını seyahat ve vaazlar ile geçirmesine rağmen, kendisi herhangi bir eser kaleme almamış, kutsal bir kitap işaret etmemiştir. Ancak onun vaazları ve öğretileri 400 yıl boyunca Budistler tarafından muhafaza edilmiş ve sözlü olarak nesiller boyunca aktarılmıştır. Budizm'in kutsal kitabı olan Tripitaka ise nesilden nesile aktarılan bu vaazların m.ö. I. ve II. yüzyıllarda, Seylan bölgesinde yazıya geçirilmesi sonucu oluşturulmuştur.³² Bu kutsal metin üç bölümden oluşur;

I- Viyana Pitaka (Disiplin Sepeti): Bu bölüm Budizm'in rahip ve rahibelerinin uyması gereken usül ve kuralları, bu kuralların nasıl ve ne şekilde yerine getirileceğini, ayin kurallarını, beslenme ve giyinme gibi hususları ve vaazlarla ilgili uyulması gereken kaideleri içerir.

II- Sutta Pitaka (Telkin Sepeti): Bu bölüm Tripitaka'nın en önemli parçasıdır. Çünkü Buda'nın fikirlerini açıkladığı vaaz ve konuşmaları bu bölümde yer alır. Bu

³⁰ Ali İhsan Yitik, *Hint Dinleri*, s. 64-65.

³¹ Fatih Şahin, *Budizm'de Nirvana Anlayışı*, s. 8-13.

³² Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 2002, s.187.

nedenle Sutta Pitaka Budist inancın temellerini ihtiva eder ve Dharma (Doktrin) Sepeti olarak da anılmıştır.

III- Abhidharma Pitaka (Felsefe ve Psikolojik Yorumlar Sepeti): Bu bölüm Budizm'in felsefî ve psikolojik yanını temsil eder. Buda'nın vaazlarının ve öğretilerinin yorumları bu bölümde açıklanır. Budistleri Nirvana'ya götüren yollar bu bölümde gösterilir.³³

Genel bir şekilde ifade edecek olursak, Budizm, üç temel esas üzerine bina edilmiştir. Bunlar Buda, Dharma ve Sangha'dır. Budist inancına göre; Buda hakikatin sahibi, nizamın idarecisi ve hayatın aydınlatıcısıdır. Budizm Buda'nın kişiliği ve şahsiyeti üzerine kurulduğu için temelinde de Buda yatar. Dharma, Buda'nın keşfedip geliştirdiği doktrin ve akidelerdir. Budizm'in hayat merkezini bu doktrinler teşkil eder. Müslümanlar için Kuran-ı Kerim ne ifade ediyorsa, Budistler için de Dharma aynı anlamı içeriyordur. Sangha ise kadın ve erkek rahiplerden oluşan Budist rahipler cemaatidir. Bu cemaat Budizm'in üçüncü cevheri olarak dinin tamamlayıcısı olarak görülmüştür.³⁴

Budizm, Hinduizm'in hâkim olduğu bir coğrafyada, Hinduizm'in katı kast sistemine, mekanikleşen dinî ayinlerine, kanlı kurban merasimlerine ve Brahmanların dindarlar üzerine giderek artan baskısına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Buda'nın Hinduizm'e her zaman farklı açılardan yaklaştığı görülür. Bu farklı anlayış Tanrı tasavvurunda da kendini gösterir. Buda, Hinduizm'in insanî nitelikler taşıyan, pişmanlık duyabilen, aldatan, sihirden hoşlanan ve zaafı bulunan tanrı fikrine karşı çıkmış; tanrıyı reddetmemekle birlikte bu konuda kesin öğretiler ortaya koymamış; konuya ilgisiz görünerek kendisine sorulan sorulara kapalı cevaplar vermiştir.³⁵ Kendisine bu konuda soru sorulduğu zaman fikir beyan etmekten kaçınmış, sadece konuyla ilgili itirazlarını dile getirerek makul olan bir yolun tutulmasını istemiştir. Bu yönüyle Budizm'in ilk çıktığı dönemde bir anlamda ateist bir hareket olduğu söylenebilir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki; Buda'nın karşı çıktığı tanrı Hinduizm'in insanî tanrıları olmuştur. Buda insanüstü, gerçek ve

³³ Fatih Şahin, *Budizm'de Nirvana Anlayışı*, s. 24.

³⁴ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 189-190.

³⁵ Zehra Zeren, *Hint Kökenli Dinlerde Tanrı Tasavvuru*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara 2010, s. 63.

yaratıcı bir tanrı fikrinden bahsetmemiş, bu konuya ilgisiz kalarak bir boşluk ortaya çıkarmıştır. Zira Buda tanrı ile değil, manevi kurtuluş ile ilgilenir.³⁶

Budizm, m.ö. III. yüzyıldan itibaren Hindistan dışındaki birçok kültürle kaynaştığı için Budizm’de tanrı ve tanrısal varlıklarla ilgili bir takım inanışlar ortaya çıkmış, Budist rahipleri de halkın ihtiyaç duyduğu şeyler oldukları için tanrı fikrine karşı çıkmamışlardır. Budizm’in çeşitli mezheplerinde birbirinden farklı tanrı tasavvurları görülebilmekle birlikte, genel olarak Budistler bir ağaç, nehir veya hayvanın özünde ulûhiyetin saklı olduğuna ve çeşitli ruhî varlıkların bulunduğu inanmışlardır. Bunun yanında Mahayana budistleri Buda’yı da tanrı olarak kabul eder ve her şeyin özünde Buda’nın bulunduğu inanırlar.³⁷ Yine de her ne kadar çeşitli tanrılar kabul edilse de Budizm için tanrı tasavvurunun bir önemi yoktur. Çünkü Buda’nın esas gayesi huzur, sükunet ve dünya ıztıraplarından kurtuluştur. Ona göre, insanın kurtuluşu tanrılar sayesinde değil, insanın kendini kontrol altına almasıyla elde edilebilir. Bu konuda tanrı’ya güvenenler için Buda şöyle demiştir; “Tanrıdan bahsedenler onu yüz yüze görmemişlerdir. Bu kişiler, sevgilisini bilmediği halde aşık olanlar veya nerede olduğunu bilmediği köşke merdiven kuranlar gibidirler. Kendiniz için müstâkil duran adalar gibi olunuz. Kendiniz için sığınaklar olunuz. Bir başka kurtarıcıya yapışmayınız, kendinizden başkasına güvenmeyiniz.³⁸ Kurtuluş ancak nirvana ile olur. Budistler için Nirvana aydınlanma yani en yüksek manevi dereceye ulaşmadır. Bu makama teolojik kurallar bütünüyle değil, şahsi tecrübelerle ulaşılır. Bu da ancak iki aşırılık arasında orta yolun bulunmasıyla mümkündür. Kişi hem hayattayken hem de öldükten sonra Nirvana’ya ulaşır.³⁹

3- İpek Yolunda Budizm’in Yayılışı ve Durumu

Buda, hayatı boyunca ortaya koyduğu öğretileri yaymaya çalışmış, Hinduizm’in kast sistemiyle ve Brahmanların hegemonyasıyla savaşmıştır. Bu

³⁶ Fatih Şahin, *Budizm’de Nirvana Anlayışı*, s. 22-23.

³⁷ Zehra Zeren, *Hint Kökenli Dinlerde Tanrı Tasavvuru*, s. 66-67.

³⁸ Zehra Zeren, *Hint Kökenli Dinlerde Tanrı Tasavvuru*, s. 64. ; Abdulkadir Şeybe, *Çağdaş Dünya Dinleri*, Konya 1979, s. 131.

³⁹ Rukiye Karaali, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara 2008, s. 55-57. ; Fatih Şahin, *Budizm’de Nirvana Anlayışı*, s. 16-17.

dönemlerde Budizm'in kendine has yayılma yolları denediği görülmektedir. Zira Buda'nın kendisi bizzat çeşitli bölgeleri ziyaret ederek inançlarını yaymıştır. Bunun sonucunda Budizm içinde doğduğu toplumun sorunlarına çözüm getiren bir inanç haline gelmiştir.

Budizm'in Hindistan'da yaygın hale gelmesi ise Hint kralı Aşoka'nın m.ö. 264 yılında Budizm'i kabul etmesi ve kendini Budizm'e adanmasıyla gerçekleşmiştir. Aşoka fethettiği bölgelerde Budizm'i yaymaya çalışmış, kaya kitabeleri diktirerek Budizm'in önemli sözlerini yazdırmış, civar bölgelere ise misyonerler göndererek Budizm'i geniş bir coğrafyada hâkim duruma getirmiştir. Onun Orta Asya, Afganistan, Sri Lanka, Burma, Suriye ve Mısır'a dahi İpek yolundaki ticârî faaliyetlerle misyonerler gönderdiği kaydedilmektedir. Onun bu faaliyetleri Burma ve Sri Lanka'da Budizm'in kabul edilip egemen din konumuna yükselmesini sağlarken; Orta Asya ve Orta Doğu'nun değişik bölgelerinde Budizm'in tanınan bir din haline gelmesini sağlamıştır.⁴⁰ Aşoka'dan sonra gelen Maurya kralları zamanında ise, Budist İmparatorluğu önce duraklama, sonra da küçük prensliklere bölünme sürecine girmiştir.⁴¹ Bu yayılma Budizm'in, İpek yolundaki başka inançlar ve mahallî geleneklerden etkilenerek özünden feragat etmesine ve başkalaşmasına, bir dinden ziyade dinler ailesi haline gelmesine sebep olmuştur.⁴²

Budizm, Hindistan'da yerleştikten sonra Hindistan'ın dışında da benimsenmeye başlamış, İpek Yolu güzergâhını izleyerek önce Soğdiana'da, ardından da Orta Asya ve Çin'de benimsenmiş, buradan da Kore'ye kadar uzanmıştır. Bunun yanında Tibet'te yerleşmesi ise ancak m.s. VIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu dinin Orta Asya'ya girişi Türk asıllı oldukları kabul edilen Yüceçiler vasıtasıyla olmuştur. Yüceçiler, m.s. I. yüzyılın ortalarında Sind ve Pencap'ı, sonra da bütün Kuzey Hindistan'ı ele geçirerek Kuşan Hanedanlığını kurmuşlardır. Bunlar, İç Asya'da ve hatta Çin'de Budizm'in yayıcıları olmuşlardır. Kuşan Kralı, I. Kanışka döneminde (m.s. II. yüzyılın başlarında) Budizm, İpek yolunun batısında yer alan Gandhara ve Baktirya'dan Harezmi ve Soğdiana'ya geçmiştir. Ancak Batı

⁴⁰ Walter Ruben, *Buddhizm Tarihi*, Çev; Abidin İtil, Ankara 1947, s. 8. ; Ahmed Abdullah el-Masdûsî, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Çev; Mesud Sadak, İstanbul 1981, s. 129.

⁴¹ Fatih Şahin, *Budizm'de Nirvana Anlayışı*, s. 43.

⁴² Ahmed Abdullah el-Masdusi, *Yaşayan Dünya Dinleri*, s.129.

Türkistan'da Budizm, Sasanilerin desteklediği Zerdüştilik karşısında fazla tutunamamış; Doğu Türkistan'ın yerleşik çevrelerinde kendine daha uygun muhitler elde edebilmiştir; Budist külliyeler Çin'e doğru uzanan kervan yolları boyunca dikilerek, faaliyetlerini asırlarca sürdürmüşlerdir. İpek Yolu güzergâhında güneye doğru uzanan kervan yolu üzerinde Hoten ve Miran, kuzeye giden yol boyunca ise Tumşuk ve Kuça şehirlerinde, III. ve IV. yüzyıllardan itibaren kurulmaya başlayan "Vihara" denilen Budist manastırlarında "Toyin" denilen Budist rahipler, bu dinin propagandasını yapmışlardır.⁴³ Budizm bu bölgeye o zaman hâkim olan Hıristiyanlık, Maniheizm ve Zerdüştilik'e karşı zayıf kalıyor ve daha sonra İslâm'ın bu bölgeye gelmesiyle, özellikle Kuteybe b. Müslim'in fütühatından sonra İslâmiyet bu bölgeye hâkim olmuş Budizm zayıflamıştır.

Hindistan ve Çin arası ilişkiler çok eski tarihlere dayanmakta olup İpek Yolu üzeri ticârî ilişkilerde daima varolagelmiştir. Budizm Hindistandan Çin'e ne zaman girdiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak m.s. I. yüzyıldan itibaren, bazı Budistler'in Çin'e geçtikleri kaydedilmektedir. Bununla birlikte bu dönemde Budizm Çin'de yaygın hale gelmemiştir. Budizm'in Çin'de üçüncü resmî bir din olarak tanınması İmparator "Ming-ti" dönemine ve m.s. 61 yılına rastlar. Ming-ti Budizm'e ait kutsal kitapları getirtmek amacıyla Hindistan'a bir elçi göndermiştir. Bu elçi, m.s. 75'te bir Budist rahibin ve Buda'nın heykeli ile Budizm'in kutsal kitaplarını Çin'e getirmiş, bu tarihten itibaren Çin'de Budizm yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde Budizm, neredeyse bütün Kuzey Çin'de yayılmıştır. Pekçok Çinli Budist Hindistan'a hac seyahatleri düzenlemiş, fakat bütün bunlara rağmen Çinliler, Budist'lere ait kutsal kitap koleksiyonunun çevirilerini ancak m.s.1410 yılında tamamlayabilmişlerdir.⁴⁴ M.s. VI. yüzyıla gelindiğinde ise Çin İmparatoru Wu-Liang, ülkede hâkim din olan Taoizm yerine Budizm'i seçmiş ve resmî din olarak ilân etmiştir. Ancak devam eden dönemde bu durum tersine dönecek ve

⁴³ Bumairimu Abudukelimi, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara 2006, s. 41-42.

⁴⁴ Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi*, Sadeleştiren; Sevdiye Yıldız, İstanbul 2006, s. 307. ; Fatih Şahin, *Budizm'de Nirvana Anlayışı*, s. 45.

Konfüçyanizm'in devlet dini haline gelmesiyle birlikte Budist tapınakları kapatılmış ve rahipleri işkencelere maruz kalmıştır.⁴⁵

Budizm, Çin'de daha çok İpek yolunun Çinin kuzey kesimindeki güzergâhı üzerinde Mahayana kolu ile yayılmıştır. Ancak Çinin güney kesimlerinde de Hinayana Budizm'i varlık gösterebilmiştir. Budizm Çin'e birçok kültürden etkilendikten sonra ulaşabilmiştir. Bu nedenle Çin Budizm'i de Hint Budizm'inden kültürel etkinin verdiği farklarla ayrılmaya başlamıştır. Budizm Çin'e geldiği zaman, Çinliler Hindu meditasyon anlayışını ya göz ardı etmiş ya da farklı yorumlamışlardır. Çinliler, Budist meditasyonundaki çevre ile alâkayı tamamen kesip duyuları bastırarak müteâli hikmete erişme gayesini bir tarafa bırakarak onu, hayat enerjisini muhafaza, nefes alma, arzuları dindirme, özü koruma ve hayatı besleme şeklindeki geleneksel gâyelere matuf olarak kullanmışlardır. Budizm kendini kabul ettirdikçe meditasyon hem Buda'ya adanma şeklinde hem de mükemmel hikmet için bolca uygulanmaya başlanmıştır.⁴⁶

Klasik devre olarak tanımlanan ve m.s. 1. ve 6. yüzyılları kapsayan dönemde ise Budizm, kuzeyde İpek Yolu güzergâhını izleyerek önce Orta Asya sonra Çin'de dördüncü asırdan sonra da Kore ve Japonya'da yayılmıştır. Güneyde ise, Sri Lanka ve Burma'da kökleşmiştir. Günümüzde ise Budizm artık Hint Yarımadası veya Doğu Asya'ya özgü değil, dünyanın hemen her yerinde taraftarı bulunan evrensel bir dindir. Ancak karşılaştığı her yeni kültürle uyumda gösterdiği başarı, onun yayılmasını kolaylaştıran önemli bir faktör olmakla birlikte, aynı zamanda onun kendi içinde çok farklı dinî düşünce ve uygulamaları barındırması onun ilk formundan oldukça uzaklaşmasına da neden olmuştur.⁴⁷

Budizm'de Mahayana mezhebi (Büyük Araba) ve Hinayana mezhebi (Küçük Araba) bir diğer adı Teravada olmak üzere iki temel mezhepten söz edilebilir. Bunların ilk olarak ne zaman ortaya çıktıkları belli değildir. Ancak onların daha milâdın ilk yıllarında var oldukları bilinmektedir. Mahayana mezhebi Çin, Tibet, Kore ve Japonya'da yayılmıştır. İnsanın Buda'ya inanması, ona teslim olması, onun

⁴⁵ Mircea Eliade, Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Çev; Ali Erbaş, İstanbul 1997, s. 64.

⁴⁶ P.T Raju, Wing-tsit chan, Joseph M. Kitagawa, İsmail R. Farukî, *Asya Dinleri*, Çev; Abdullah Davudoğlu, İstanbul 2002, s. 443-444.

⁴⁷ Ali İhsan Yitik, *Hint Dinleri*, s. 51-52.

ezeli akdine güvenmesi bu mezhebin temel özelliğidir.⁴⁸ Hinayana mezhebi, Budizm'i Buda'nın en iyi öğrencilerinden olan Sariputta tarafından kurulmuştur. Bu mezhep daha çok güneydeki ülkelere yayıldığı için Güney mezhebi diye de bilinmektedir. Seylan, Burma, Tayland, Vietnam, Laos ve Kamboçya Hinayana Budizm'in yayıldığı ülkeler arasındadır. Bu mezhep Buda'yı üstün ve mucizevî bir şahsiyet olarak görürken, Buda'yı asla tanrılaştırma cihetine gitmemiştir.⁴⁹ Mahayana mezhebi, Kuzey Budizm'i olarak anılır. Çünkü İpek yolunun kuzey güzergâhındaki Tibet, Çin, Japonya ve Kore gibi ülkelerde varlığını sürdürmüştür. Hinayana mezhebinin aksine kendi içinde daha fazla çeşitliliğe sahiptir. Bünyesinde Lamaizm, Çin Budizmi ve Zen Budizmi gibi birbirinden oldukça farklı anlayışları barındırır.⁵⁰ Çin'de Konfüçyanist ve Taoist fikirlerle Budizm karışmıştır. İşte bu gelenek içinde T'ien T'ai, Ching T'u, Hua-yen ve Ch'an mezhepleri Çin'de ortaya çıkmıştır.

B. Konfüçyanizm

Konfüçyanizm, Çin klâsiklerine dayandırılan ve Konfüçyus'un ismiyle ilişkilendirilen dinî, ahlâkî, sosyal, politik ve ekonomik inanç ve uygulamalar bütünüdür. Çin'in yerli ve milli dinlerinden biridir. İsmi Konfüçyus'tan almış olan Konfüçyanizm, daha önceki dönemlerden beri Çin'de var olan tabîî dinin üzerine perçinlenmiş olan bir ahlâk sistemi olarak tanımlanmıştır. Konfüçyanizm Çin'de Ju Chiao (Bilginlerin Öğretisi) ve K'ung Chiao (Konfüçyus'un Öğretisi) şeklinde adlandırılmıştır. Konfüçyanizm'in kökleri Konfüçyus'tan daha önceki, "Ju" diye bilinen bir bilgin sınıfının öğretilerine dayanır. Bu sınıf eski Çin'de, Gök'e ve Yer'e kurban ve duaların sunulduğu, yani tabiat tanrılarına ve ata ruhlarına ziyafetlerin verildiği resmî bir kültürün dinî âyin ve törenlerinde görev alan uzman kişilerdi.⁵¹

⁴⁸ Fatih Şahin, *Budizm'de Nirvana Anlayışı*, s. 40.

⁴⁹ Fatih Şahin, *Budizm'de Nirvana Anlayışı*, s. 38.

⁵⁰ Ali İhsan Yitik, *Hint Dinleri*, s. 84.

⁵¹ Ahmet Güç, "Konfüçyus ve Konfüçyüçülük", U.Ü.İ.F.D, 10, S. 2, s. 44, Bursa 2002.

1- Konfüçyus'un Hayatı ve Konfüçyanizm'in Din Olarak Gelişmesi

Konfüçyus, Çin geleneklerini derleyip toplayarak yeni kuşaklara aktarmak isteyen ve Çin geleneğinde yaşayan ahlâk ve geleneklerin devamını sağlayarak, atalar kültürüne dayalı Çin kültürünü ve inanışını ortaya koymayı hedeflemiş bir düşünür olarak tanımlanır. M.ö. 21 Ağustos 551 tarihinde, Kuzey Çin'in şimdiki Shandong eyaletinin Lu şehrinde, Kong ailesinden Shu-Liang He'nin ikinci oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Asıl adı Qui, lakabı ise Zhongni'dir. Kong kelimesi ise soyadıdır. Çin'de meşhur olan ismi Kong-Fuzi veya Kung-Fu-Tzu'dur. Fuzi; üstad, bilge, öğretmen, filozof anlamına gelir. Hatta Konfüçyus adı dahi Kong-Fuzi-Tzu'dan alınmıştır. Kendisine isnat olunan Lun Yu adlı eserinde bizzat kendisi, çocukluğunun büyük sıkıntılar içinde geçtiğini belirtmektedir. Çin'de yeni yapılan araştırmalar onun annesinden ve dedesinden ders aldığını ortaya koymuştur. Annesi Yan Zheng, bilge bir aile olan Yan Xiang ailesine mensuptur. Altı yaşında annesinden yazı yazmayı öğrenmiş, dokuz yaşında okula başlamış, on üç yaşına geldiğinde annesinin ona öğreteceği bir şey kalmayınca dedesinin yanına gitmiştir. Aldığı eğitim ile ilgili bizzat kendisi şöyle demektedir: “On beş yaşında kendimi öğrenmeye verdim, otuz yaşında irademe sahip olabildim, kırk yaşında şüphelerden uzaklaştım, elli yaşında göğün emrini öğrendim, altmış yaşında sezgi yoluyla her şeyi kavradım, yetmiş yaşında doğru olan şeylere zarar vermeden kalbimin isteklerini yerine getirebildim.” Konfüçyus, m.ö. 632-502 yılları arasında devlet kademelerinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Devlet memuriyetinden ayrıldıktan sonra kendisine sadık öğrencileri ile ülkenin her tarafını dolaşarak dersler vermiştir.⁵²

Konfüçyus, bizzat din oluşturmaya teşebbüs etmemiş, ömrünü düşüncelerini geliştirmek ve yaygınlaştırmakla geçirmiştir. Konfüçyus'un hayatı boyunca üç önemli hedefe hizmet etmeyi amaçladığı kaydedilmektedir. Bunlar; devlete hizmet etmek, gençleri eğitmek ve Çin kültürünü gelecek nesillere aktarmaktır. Konfüçyus m.ö. 479 yılında 73 yaşında vefat etmiş ve Chu-Fu şehrine defnedilmiştir.⁵³ Konfüçyus'un etkisi ise, öğrencisi Tseng-Tzu, erkek torunu Tzu-Ssu, en büyük takipçisi Mensiyüs ve Hsün-Tzu'un öğretileri sayesinde, ölümünden kısa süre sonra

⁵² Selahattin Fettahoğlu, “Konfüçyüs ve Öğretisi”, O.M.Ü.İ.F.D, S.16, s. 305-307, Samsun 2003.

⁵³ Abdulazim Rizai, *Tarihi Edyan-i Cihan*, c.III, İntişarat-i İlmî, Tahran 1377 h. ş, s. 65.

artmaya başlamıştır. Kısa ömürlü Ch'in hanedanlığı döneminde geçici bir unutulmuşluktan sonra Han hanedanlığı döneminde (m.ö. 206-m.s. 225) meşhur olmuş; ahlâkî ve politik etkileri de giderek artmaya başlamıştır. Hatta o dönemde onu tanılaştırma teşebbüsleri bile yapılmıştır. Böylece, yeni bir din ortaya koymayı düşünmediği halde, Lu'nun prensi onun onuruna bir mabet inşa ettirmiş ve onun adına kurbanlar sunulmaya başlanmıştır. Bu durum, Konfüçyanizm'in bir din olarak başlangıcı sayılır. Daha sonra Konfüçyus'un öğretileri, imparatorluk törenleri ve imparator tarafından Gök'e yapılan ibadetle irtibatlandırılmaya başlanmıştır. Çin yönetimine bağlı bütün bölgelerde Konfüçyus'a da ibadet edilmesi emredilmiş, böylece Konfüçyanizm, Çin'in resmî ve millî dini haline getirilmiştir.⁵⁴ Çin tarihçileri bu bilgeyi insanlığın en yüksek siması olarak tanırlar. Bu sebeple onun hayat hikâyesine dair en küçük ve önemsiz olayları bile kaydetmişlerdir.⁵⁵

2- Konfüçyanizm'in Kutsal Metinleri

Konfüçyus, görüş ve önerilerini dinleyecek idareciler bulamayınca, kendini öğrencileri ile birlikte daha önceki Çin filozof ve bilginlerinin yazılarını bir araya getirmeye, onları derlemeye ve gözden geçirmeye vermiştir. Ayrıca öğrencileri, daha sonra Konfüçyus'un konuşmalarını da bir araya getirmişlerdir. Onun amacı, geçmişin faziletli idarecilerinin Çin'de barış ve huzuru nasıl sağladıklarını göstermek olmuştur. Bunu gerçekleştirmek için de yönetimle ilgili bilgileri toplamış, sosyal hayat ve törenlerle ilgili hususları bir araya getirmiştir.⁵⁶

Konfüçyus, birçok eski Çin metinlerini gözden geçirmiştir. Onun gayesi yönetimle ilgili bilgileri toplamak, sosyal hayat ve törenlerle ilgili hususları bir araya getirmek, yaşayan ahlâk ve geleneklerin devamını sağlamak, böylece atalar kültürüne dayalı Çin kültürünü ve inancını ortaya koymak olmuştur. Konfüçyus ve öğrencileri daha önceki Çinli filozofların eserlerini derlemiş ve yorumlamışlardır. Konfüçyus'a bağlılık gösteren öğrencileri ondan edebiyat, tarih, felsefe ve ahlâk öğrenmiş ve bu şekilde onun sözleri de bir araya getirilmiştir. Kendisine isnad edilen "Ta-hio",

⁵⁴ Ahmet Güç, "Konfüçyus ve Konfüçyüsçülük", s. 46.

⁵⁵ Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi*, s. 276.

⁵⁶ Ahmet Güç, "Konfüçyus ve Konfüçyüsçülük", s. 47.

“Tchoung” ve “Loun-You” adlı kitapları bu şekilde toplanmıştır. Bu üç kitap, “Meng-tse”nin kitabıyla birlikte “Sse-chou” denilen dört klasîk kitabı oluşturur. Bu eserler Konfüçyanizm’in kutsal metinleri olarak kabul edilmektedir. Çinlilerin ahlâkî, medenî ve siyasî kanunları anlamına gelen bu kitaplar günümüzde dahi bu dinin mensupları tarafından hıfzedilmektedir. Bu bilgenin eserleriyle ilgili Çinli bilim adamları tarafından birçok açıklama ve yorumlar yazılmıştır. Bunların içinde en önemlisi “Tchou-hi”nin yazdığı kitaptır. Kong-Tzu’yu özellikle “Loun-You” ile tanımaktayız. Bu kitapta Kong-Tzu’nun ideal bir bilgin olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. “Lou-You”nun özel bir kısmı, Kong-Tzu’nun sofrada, yatakta, elbiselerinin renk seçiminde, özetle değişik durumlarda ve hayat şartlarında uygulamakta olduğu görgü kurallarının anlatımına ayrılmıştır. Bu konulara gösterilen ilgi dikkat çekici boyuttadır. Böylece onun kutsal kitaplarını oluşturan iki koleksiyon vardır. Bunlar beş klasîk (Wou King) ve dört kitap (Se Chou)’tır.⁵⁷

a- Beş Klasîk (Wou King)

I. Yi King (Değişiklikler Kitabı): Çin’in en eski ve en mukaddes kitaplarının ilki ve Çin klasîklerinin özüdür. Dinî ve idari ahlâk prensipleri ile mistik ve metafizik olayları ihtiva eder. M.ö. 3000 yıllarında hüküm sürmüş beş hükümdardan birincisi olan Fou-Hi’ye isnat olunur.

II. Şu King (Vesikalar Kitabı): İsminden de anlaşılacağı üzere, dinî ve felsefî bir kitaptan ziyade bir tarih kitabıdır. Çin’in tarihi ile ilgili 2400 yıllık dokümanları, tarihi bilgileri ve geçmişe ait önemli vesikaları ihtiva eder.

III. Şi King (Şiirler, İlahiler Kitabı): Çin’lilerin ibadet ve din işleri ile ilgili söyledikleri 305 muhtelif manzum ilâhî ve şîri ihtiva eder. Konfüçyus’un bu ilahileri, üç yüzbin kadar ilahinin arasından seçtiği rivayet edilmektedir. Dört kısma ayrılır. Birinci kısımda örf ve adet ile ahlâka ait konular işlenir. İkinci kısımda imparator saraylarında verilen ziyafet ve şenlik âlemlerinden bahsedilir. Üçüncü kısımda çok çeşitli konulardan bahsedilir. En önemlileri büyük kurban ile ilgili olanıdır. İlahiler, manzum olmamakla birlikte kıtalara ayrılmış ve kafiyelidirler.

IV. Li King (Törenler Kitabı): Ayin ve merasimlerle ilgili hatıraları ihtiva eder. Konfüçyus’un ölümünden sonra oluşmuş olmakla birlikte pek çok bölümü

⁵⁷ Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi*, s. 279-280.

Konfüçyus'a dayanmaktadır. İmparator Vang-Ti'nin emriyle toplanmış olan İmparator fermanlarından müteşekkildir.

V. Kun Kivu (İlkbahar ve Sonbahar Vakayinameleri): İlkbahar ve sonbahar ile ilgili olarak günü gününe yazılmış notları ihtiva eder. Bu eserin Konfüçyus tarafından yazılmış olması muhtemeldir.⁵⁸

b- Dört Kitap (Se Chou)

I. Lun Yu (Vecizeler, Özdeyişler): Konfüçyus'un en çok rağbet edilen kitabıdır. Üzerinde bir takım düzeltmeler yapılan ve talebelerinden III. neslin tespit ettiği 20 bölümden oluşan bu kitapta, onun kendisinden ve sözlerinden hatıralar bulunmaktadır.⁵⁹

II. Mong-tse (Mensiyüs'ün Sözleri): Yedi bâb halinde oluşturulan Mensiyüs, Konfüçyus dininin en büyük müfessiriydi. Bu eser Lun Yu'ya nisbetle muntazam bir suretle tertip edilmiştir. Konular karşılıklı konuşma şeklinde ele alınır ve işlenir.⁶⁰

III. Tchöng Yong (Orta Yol Doktrini): İtidâl ve iyiliği tavsiye eder. Konfüçyus'un felsefî düşüncesinin mükemmel bir izâhıdır.

IV. Ta-Hio (Büyük Bilgi): Faziletten bahseder. Konfüçyus bu kitabında, barışı sağlama yolunun bizzat insanın kendi benliğinde tecelli etmesi gerektiğine dikkat çekerek ancak kendisi ile barışık olan insanın ev halkını, çevresini ve nihayet milletini yönlendirebileceğini belirtmiştir. Ayrıca Konfüçyus'un ahlâkî prensiplerini bu eserde görmek mümkündür.⁶¹

3- Konfüçyanizm'in İnanç Esasları ve İpek yolundaki Durumu

Konfüçyanizm'in temel doktrinleri Çin kültüründe var olan çeşitli inanışlara dayanır. Konfüçyus Taoizmin kurucusu Lao Tseu'ya bir tepki olarak Tao kavramı yerine "Li" prensibinin yerleşmesini arzu etmiştir. Konfüçyus'a göre Li prensibi, sağlam toplumun şekillendiği, idare edildiği, tekâmül kazandığı usul ve yasalardır. Konfüçyus şöyle der: "Toplum insanı bozmuştur. Medeniyetler birbirini etkilemiş, insanın ahlâkını yok etmiştir, insanı aşağılık, canî, kan dökücü yapmıştır. Fakat bu

⁵⁸ Selahattin Fettahoğlu, "Konfüçyus ve Öğretisi", s. 308-310.

⁵⁹ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 4. bs, İsparta 2002, s. 230.

⁶⁰ Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi*, s. 256.

⁶¹ Selahattin Fettahoğlu, "Konfüçyus ve Öğretisi ", s. 310-311.

toplum yüzünden değildir, belki toplumun idare edildiği, doğru olmayan kanunlar nedeniyledir.”⁶²

Konfüçyus’a göre “Li” prensibi “Tao”nun yerine geçirilmek için bir esastır, yine O’na göre eğer toplum “Li” esasına göre idare edilirse Tao tekâmülüne ulaşacaktır. İnsan eğer tabiatın gidiş yolunda tek başına kalırsa, bitki ve hayvanın ahengi ile gelişir, ama eğer “Li” toplumunda yer alırsa, Tao’nun gidiş yolunda daha seri gelişir. Çünkü “Li” Tao esasına göre hareket eden toplumsal düzendir.⁶³

Yaklaşık 2000 yıl boyunca Konfüçyanizm, Çin idaresinde teoride kaldığını yani üstadın düstur ve düşüncelerine dayandığı sürece en üstün konumdaydı. Bununla birlikte Konfüçyanizm asla bir devlet dini, özel bir inanç haline gelememiş; bu konuda yapılan teşebbüsler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fakat Konfüçyanizm’in Orta Yol Doktrini’nin, Yeni Çin’in pek çok düşüncesinde fark edilebileceği belirtilmiştir. Konfüçyanizm’in etkisi Çin’de komünizm ihtilalinden sonra da devam etmiş, Çinlilerin hayat ve düşüncesi üzerinde en büyük etkiye sahip olmuştur. Nihayet 1934’te, Konfüçyus’un doğum günü olan 27 Ağustos ulusal günü olarak ilan edilmiştir.⁶⁴ Çinde her devrin dinî özelliği hâline gelen atalara tapınma, Çinliler tarafından asırlardan beri uygulanagelmış ve hâlâ da uygulanmaktadır. Bu uygulamayı Konfüçyus da tasvip etmiş ve onu faziletlerin en önde geleni olarak kabul ettiği ve ataya saygının bir ifadesi olarak teşvik etmiştir. Esas itibariyle Çin halkı, atalarının tamamına tapınılmış gibi görünmektedir, fakat zaman içerisinde her bir aile kendi atalarına tapınmaya başlamıştır.⁶⁵

Günümüzde Konfüçyanizm, İpek Yolu’nun başlangıç bölgesinde hâkim olmuş, daha doğuya ve güneye doğru açılırken; Orta ve Batı Asya’da tesirini hissettirememiştir. Bunun sebebi, din’in Çin kültür ve inanışlarını temel alması ve Çin toplumunun karakterine uygunluk göstermesi olmalıdır. Bu nedenle yaygınlık kazandığı bölgeler Çin kültürünün hissedildiği bölgeler olmuştur. Bugün dahi Vietnam’da, Kore’de, Japonya’da geleneksel olarak yaşamaktadır. Çin’li göçmenler

⁶² Ali Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 226

⁶³ Ali Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 227.

⁶⁴ Ahmet Güç, “Konfüçyus ve Konfüçyüsçülük”, s. 47.

⁶⁵ Ahmet Güç, “Konfüçyus ve Konfüçyüsçülük”, s. 58.

vasıtasıyla Singapur, Malezya, Tayland, Filipinler ve Endonezya'da Konfüçyanizm'in mensuplarını görmek mümkündür.

C. Taoizm

Taoizm, Çin halkı arasında çok yaygın olan, eski ve köklü dinlerden biridir. Ayrıca İpek Yolu'nun başlangıç noktasında kalabalık kitleler tarafından kabul görmüş önemli bir dinî inanıştır. Dolayısıyla İpek Yolu kültür coğrafyasının en önemli parçalarından biri olmuştur. Bu din ilâhî kökenli olmayıp, m.ö. VI. yüzyılda, Eski Yunan filozofları Tales, Aneximonder ve Pisagor'un çağdaşı olan Lao-Tse tarafından Çinde kurulmuştur. Bu nedenle Lao Tse'nin bir filozof olarak, ortaya koyduğu inanç sistemi ise felsefî bir düşünce sistemi olarak görülebilmektedir.⁶⁶ Bu dini iyi anlayabilmek için öncelikli olarak kurucusunun hayatı ve düşünce yapısından bahsetmek gerekmektedir.

1- Lao-Tse'nin Hayatı ve Taoizm'in Doğuşu

Taoizm'in kurucusu Lao Tse'nin gerçek ismi Li-Poh-Yang'tır. Ancak kendisine Lao-Tse denmiştir. Esasında bu isim Çince aslının Latinize edilmesiyle ortaya çıkan şeklidir. Nitekim batı dillerinde onun lakabı Lao Tze, Lao Tzu, Laozi, Laodzu, Lao Dz, Lao Tse gibi çeşitli şekillerde yazılmıştır.⁶⁷ Lao sözcüğü "İnsanın Yaşı" anlamındadır. Tzu veya Tse ise büyük bilgelere, eski değerli yapıtlara verilen bir övgü ünvanıdır.⁶⁸ Lao Tse ise Çin dilinde bir terkipler olarak "Üstat Lao" veya "Yaşlı Üstat" anlamına gelir. Yaşlı kelimesi bu kapsamda ölümsüz kelimesiyle hemen hemen aynı anlamda kullanılmıştır.⁶⁹

Lao Tse'nin hayatıyla ilgili bilgiler Kong-Tse'ye göre oldukça sınırlıdır ve oldukça şüpheli kaynaklara dayanır. Genel kabule göre; Lao Tse, m.ö. 604 yılında Çin'in Çu devletinin Ku bölgesinde Çü-yen köyünde dünyaya gelmiştir. Burası günümüzde Luyi olarak bilinir. Asıl adı "Erh", ailesinin adı "Li" olarak belirtilir.⁷⁰

⁶⁶ Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi*, s. 287-288.

⁶⁷ Ali Gül, *Bir Din Olarak Taoizm*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), S.Ü.S.B.E, Konya 2005, s. 11.

⁶⁸ J. C. Cooper, *Taoçuluk Nedir*, Çev; İsmet Zeki Eyüboğlu, İstanbul 2003, s. 33.

⁶⁹ Toshihiko Izutsu, *Tao-culuk'taki Anahtar Kavramlar*, İstanbul 2001, s. 13.

⁷⁰ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 225.

Bunun yanında Çin'in meşhur yazarlarından " Ma-Touan-Lin" , eski edebi eserler hakkında derin incelemeler isimli eserinde "Lao-Tse'nin "Tcheou"lardan Ting-vangin saltanatının 42. senesinde doğduğunu kabul etmektedir. Bu şahsa göre, doğum tarihinin m.ö. 729 senesine rastlaması gerekmektedir. Ancak genel kanı onun m.ö. 604 yılında dünyaya geldiği yönündedir.⁷¹

Lao Tse, Çu sülalesinden bir prensin mahiyetine girmiş ve onun sarayında Shi olarak görev yapmıştır. Bu kelime tarihçi anlamına gelir ancak eski Çin'de astroloji ve falcılık gibi konularda uzmanlaşmış ve kutsal kitaplardan sorumlu bilginleri niteleyecek şekilde kullanılmıştır. Yine de onun Çu sülalesinin sarayında tarihçi ve arşivci olarak çalıştığı söylenebilir.⁷²

Lao Tse'nin yaşamına dair iki ayrı tarihi kayıt mevcuttur. Birincisi Lao Tse ile Konfüçyus'un âyinler üzerine konuşmalarını, ikincisi ise Lao Tse'nin batıya gidişini anlatır. İkinci kayda göre; Chou Hanedanı'nın zayıfladığını gören Lao Tse devletin başkenti Lo Yang şehrini terk etmeye karar verir ve batıya doğru yolculuğa çıkar. Ülkenin batısındaki Han-ku geçidine gelir, sınırı bekleyen görevli Yin Hsi kendisine bir kitap yazması için yalvarır. Bunun üzerine Lao Tse beş bin karakter içeren iki bölümlü bir kitap yazar ve bekçiye verir, bekçi bundan sonra sınırı geçmesine izin verir. Sınırı geçtikten sonra Lao Tse'dan herhangi bir haber alınamamıştır.⁷³ Ancak değişik kaynaklarda sınırı geçtikten sonraki akıbeti hakkında çeşitli rivayetler vardır. Bunlardan birine göre Lao Tse şakirtlerinin hazır olduğu bir yerde ölmüştür.⁷⁴ Başka bir rivayete göre ise; sınırı geçtikten sonra kara bir boğaya binerek Bakteryan'a kadar uzanmış ve buradan Hindistan'a inip Budizm'i kurmuştur.⁷⁵ Diğer bir mitolojik anlatımda ise Lao Tse Hindistan'da Buda'ya dönüşüp Budizm'i kurduktan sonra daha batıya giderek Mani'ye dönüşmüş ve Maniheizm'i kurmuştur. Lao Tse'nin sınırı geçtikten sonra kötü ruhlar tarafından saptırılmaya çalışıldığına ancak onun bu ruhları defettiğine ve göğe yükseldiğine de inanılır. Bu nedenle Çin'de bir kısım resimlerde Lao Tse'nin göğe yükselişi

⁷¹ Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi*, s. 287-288.

⁷² Ekrem Sarıkcıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 225.

⁷³ Ali Gül, *Bir Din Olarak Taoizm*, s. 13.

⁷⁴ Annemaria Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul 1999, s. 26.

⁷⁵ Lao Tzu, *Taoizm*, Çev; Muhaddere Nabi Özerdim, Ankara 1946, s. 9.

işlenmiştir. Lao Tse ile Konfüçyüs'ün karşılaşmasıyla ilgili rivayetler ise bilim dünyası tarafından uydurma olarak kabul edilmektedir.⁷⁶ Neticede Lao Tse, saray hayatından ve devlet görevlerinden ayrılmış, batıya doğru seyahat ederek ortadan kaybolmuş ve münzevi bir hayat yaşamayı tercih etmiştir.

Her din kurucusu gibi Lao Tse hakkında da birçok hikâye ve efsaneler anlatılır. Örneğin; Lao Tse'nin kaç yıl yaşadığına dair farklı görüşler mevcuttur. 160 hatta 200 yıl yaşadığını ifade eden rivayetler vardır. Bu rivayetlere göre Lao Tse, Tao'yu işlediği için bu kadar uzun yaşamıştır. Hatta Ge Hong'un m.s. 4. yüzyılda kaleme aldığı “Ruhlara ve Ölümsüzlere Ait Kayıtlar” adlı eserinde bildirdiği bir efsaneye göre Lao Tse annesinin karnında 72 yıl veya 81 yıl beklemiş ve saçları bembeyaz olduğu halde doğmuştur. Bu yüzden ona Lao Tzu (yaşlı üstad) ismi verilmiştir. Annesi hamile olduğunu bir yıldızın parlamasından anlamıştır. Lao Tse gökten yaşam nefesi almış ve göklerden ve ruhlardan önce var olmuştur. Başka bir efsanede Lao annesinin sol böğründen doğmuş ve bir erik ağacının altında dünyaya geldiği için adı Li (erik) konmuştur. Bazı araştırmacılara göre, bu gibi uydurma hikâyelerin çoğu Budist hikâyeler ile rekabet maksadıyla yazılmıştır. Bazı kaynaklarda Lao Tzu'nun fiziksel özellikleri hakkında da bilgiler mevcuttur. Buna göre Lao Tzu sarı-beyaz tenli, güzel kaşlı, geniş alınlıydı. Uzun kulakları, büyük gözleri, aralıklı dişleri, geniş ağız, kalın dudakları vardı. Burnu geniş ve düzdü, kulaklarının üç çıkışı vardı. Alnında üç gücü (yin-yang, chi) ve beş evreyi simgeleyen işaretler vardı. Güneşin ve ayın hilale benzer şekli kaşlarında ifade ediliyordu. Ayak tabanlarında iki gücün (yin-yang) ve beş elementin simgeleri yer alıyordu. Avuç içlerinde ise on rakamının karakteri yazılıydı.⁷⁷

Lao Tse'nin çocukluğu gibi dinî önderlik hayatı da kapalıdır. Onun bilinçli olarak bir din veya inanç sistemi ortaya atıp atmadığını bilmiyoruz. Ancak m.ö. I. yüzyıldan itibaren Huang-lao geleneğiyle birlikte tanrılaştırılmıştır. Han hanedanının son hükümdarlarından Huan, 165 yılında Lao Tse adına sunaklar yaptırmıştır. M.s. II. yüzyıldan itibaren ise Lao Tse, tüm evrenin kaynağı olan Tao'nun cisimleşmiş hali olarak görülmüştür. Bundan sonra Lao Tse T'ai Shang Lao Chün (Yüce Tanrı

⁷⁶ Ali Gül, *Bir Din Olarak Taoizm*, s. 13-15.

⁷⁷ Ali Gül, *Bir Din Olarak Taoizm*, s. 12-13.

Lao) olarak kabul edilmiştir. İnanişaya göre Tanrı Lao, zamanın başlangıcından beri göğün merkezinde ikamet ediyordu ve yaratılmış her şeyin yaşam ve güç kaynağıydı. Evren gibi genişleyebilirdi. Yin ve Yang'ın kaynağı olarak zaman içerisinde Tao'yu bildirmek için görünebilir ve vahy edebilirdi. Örneğin Dinsel Taoizm'in kurucusu olarak kabul edilen Chang Ling, Tanrı Lao'dan vahiyler almış, onun tarafından Tao'yu yer yüzüne yaymakla görevlendirilmiş ve taraftarları ölümsüzlüğe ulaşma konusunda garantiye alınmıştır. Sınır geçidinde Lao Tse'ye kendisine bir kitap yazması için yalvaran Yin Hsi ise Taoistler tarafından ileriki dönemlerde patrik olarak kabul edilmiştir. Birçok Taoist eserde Lao Tse ile Yin Hsi arasındaki ruhâni ilişki işlenmiştir. İnanişaya göre Yin Hsi, Lao Tse'deki üstünlüğü hemen fark etmiş ve ondan bilgilerini bir esere dökerek kendisine vermesini istemiştir. Bunun üzerine Lao Tse, Tao Te Ching'i yazmış ve Yin Hsi'ye vermiştir. Yin Hsi, kitabı almakla yetinmemiş, üstadının zorlu batı yolculuğunda ona eşlik etmek istemiştir. Fakat Lao Tse, Yin Hsi'ye izin vermemiş ancak ondaki kabiliyeti fark ederek Tao çalışmasını istemiştir. Bu noktada Lao Tse'den Yin Hsi'ye bilgeliğin ve üstün güçlerin geçtiği kabul edilir. Bu olay usta öğrenci ilişkisine çok önem veren sonraki Taocular için hikmetin aktarımına örnek teşkil etmiştir.⁷⁸

Bazı bilim adamları Lao-Tse'nin kurduğu bu dinin esaslarını nereden aldığı konusunda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlar arasında Abel Remusat dikkat çeker. Nitekim Remusat, Lao Tse'nin batı seyahati ve ortaya koyduğu düşüncelerden yola çıkarak Taoizm'in kökenini İbranilere kadar götürmüştür. Fakat bu düşüncenin gerçeğe yakınlığı ihtimal dışıdır. Çünkü Lao-Tse'nin İbranilerle temas halinde olduğuna dair hiçbir tarihî belge yoktur. Batıya doğru gerçekleştirdiği seyahatin "Belh" havalisine kadar uzadığı hakkındaki rivayet de aslında o kadar güçlü değildir. Bu rivayetin olaya uygunluk arz ettiği kabul edilse bile, yine Abel Remusat'ın iddiası kuvvetlenmiş olmaz. Çünkü Lao-Tse'nin kitabını, Çin'den ayrılmadan önce, Hounan geçidinde yazmış olduğu bir gerçektir. Demek ki; bu Çin filozofunun Hz. Musa'nın neşretmiş olduğu dinden haberdar olması ve "Tao-Te-King" kitabını bu temele dayandırarak yazmış olma ihtimali yoktur. Taoizm'de yabancı etkilerden ziyade, Çin'in eski dininin bariz izleri rahatça görülebilir. Bu filozofun Kingler'i

⁷⁸ Ali Gül, *Bir Din Olarak Taoizm*, s. 13-15.

incelemesi neticesinde edindiği bilgileri, kişisel görüşleriyle karıştırarak dinini kurduğu iddiası gerçeğe daha yakın görünmektedir. Çinliler arasında yaygın olan bir rivayete göre “Lao-Tse” batıya doğru gerçekleştirdiği seyahatinde kendi şehrine uğrayarak halkına neşrettiği dini kabul ettirip orada ölmüştür. Türbesi şehrin bir kenarındadır. Fakat tarihî açıdan Lao-Tse’nin ne ölüm yeri ne de ölüm tarihi bellidir. Büyük bir ihtimalle bu filozof Çin’den çıktıktan sonra bir daha yurduna dönmemiştir. Lao-Tse’nin düşünceleriyle, “Buda”nın düşünceleri arasındaki uyuşmayı dikkate alanlar ise “Buda”nın Çin bilginlerinden ilham aldığını iddia ederler. Doğum tarihlerine bakarak bu iddia çürütülemez. Çünkü Buda 20 yaşındayken, Lao-Tse 40 yaşında idi. Aradaki yaş farkı 20’dir, ikisinin çağdaş olması ve Buda’nın Lao-Tse’nin fikirlerinden haberdar olması normaldir, fakat o dönemde Çin ile Hindistan arasındaki bilgi ve alışverişin az olduğu dikkate alınırsa yukarıda geçen iddiayı önemsememek gerekir. Lao-Tse’yi Kong-Tse ile karşılaştıranlar, Kong-Tse’yi, Lao-Tse’den değer olarak daha düşük tasvir ederler. Kong-Tse çok şey bilmekteydi. Fakat gerçek bilgiyi elde edememişti. Dünya ile ilgili bilgiler elde ediyor, hayal peşinde koşuyordu. Kong-Tse’nin (Konfüçyus) kendisinin de “Lao-Tse”nin yüksekliğine inandığı anlaşılıyor. Lao-Tse’yi bulutlar ve rüzgârlarla yetişilmesi mümkün olmayan bir yere yükselmiş dragona (Ejdar) benzetmesi, “Lao-Tse” hakkındaki kanaatini göstermektedir. Kong-Tse pratik yaşayan bir insandır. Lao-Tse ise, zaman zaman ruhun ihtiyaçlarını hissetmiş, derin bir vecd ile kendinden geçerek kaybolmuştur. Bununla birlikte Lao-Tse’nin hayatı gölgede geçmiştir. Bu filozof dönemini etkileyebilmek için uğraşmamış, Kong-Tse gibi hayata atılmamış, hatta özel bir okul dahi meydana getirmemiştir. Aslında bu şekilde hareket etmesi, görüşleri sebebiyledir. Çünkü Lao-Tse’ye göre insan ancak manevi faziletleriyle insandır. Faziletlerin en aşağı derecesi ise alçak gönüllü olmaktır. İnsan için gerekli olan alçak gönüllülük, kendi fikir ve arzularını başkalarına kabul ettirmeye çalışmayıp her şeyi hoş karşılamak, her duruma uyum sağlayabilmek, özetle dünya işleriyle hemen hemen hiç uğraşmamaktır.⁷⁹

⁷⁹ Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi*, s. 290-292.

2- Taoizm'in İnanç Esasları ve İpek yolundaki Durumu

Taoizm, Çin'de ortaya çıkan ve gelişen, sırlarla dolu bir halk dinidir. Kökleri Çin uygarlığının doğuşundaki halk kültürüne kadar uzanır. Taocu geleneğin özüne ilişkin tarihi m.ö. 5000 yılına dayanan belgelere rastlanmıştır. Bu belgeler Taoizm'in bir isim altında toplanmadan çok önce Çin'de var olan bir gelenek olduğunu göstermektedir. Taoizm'in kurucusu olarak Çin kaynaklarında doğum tarihi m.ö. 604 olarak belirtilen Lao Tzu kabul edilir. Bu konu üzerinde değişik görüşler ileri sürülmekle beraber genel kabul bu yöndedir.⁸⁰ Kendine has dinî kurumları, rahipleri ve ayinleri olan kurumsallaşmış bir dinî inanıştır.

Esasında Taoizm tanrı tanımaz bir sistemdir. Bu sistemin başyapıtı Tao Te Ching'de Tanrı'ya dair herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Bu felsefenin gelişmesinde ön ayak olmuş filozofların da Tanrı anlayışıyla ilgilenmediklerini rahatlıkla söyleyebiliriz.⁸¹ Ancak, Taocu felsefenin aksine Dinsel Taoizm çok tanrıcı olup, tasavvur edilebilecek hemen her şeyi ilah olarak benimsemektedir. Taoizm, bu yapısıyla dünyanın en çok tanrıya sahip dinlerinden birisidir. Taoizm, bir taraftan kendi tanrılarını üretirken diğer taraftan başka dinlerin tanrılarını kendisine adapte etmiştir. Bu noktada Budizm'in büyük etkisi olmuştur. İpek Yolu ticareti ile batıdan gelen bu dinin etkisiyle Taoist Tanrı inancı değişikliğe uğramıştır.⁸²

Taoizm'de her şeyin bir Tanrısı olduğu kabul edilir. Canlı-cansız varlıklar, atalar, önemli tarihî şahsiyetler, meşhur tarihsel olgular tanrılaştırıldığı gibi Yeşim İmparator, Üç Saf Tanrı, yıldızların, şehirlerin, yazının, servetin, ilaçların, mutfagın, merhametin tanrısı vs. gibi tanrılara inanılır. Taoizm'de, tapınılan çok sayıdaki yıldızla 10 göksel mağara, 36 ikinci dereceden göksel mağara ve 72 kutsal krallık eklenmiştir. Bu İnanişâ göre buralarda Taocu üstün insanlar ve ölümsüzler yaşamaktadır. Taoizm'in tanrıları incelendiğinde; tabiat güçlerinin tanrılaştırılması, metafizik kavramların tanrılaştırılması ve insanların tanrılaştırılması olmak üzere üç tür tanrılaştırma eğiliminin olduğu görülmektedir. Taoist Tanrılar, tanrılaştırılmış azizler hariç belirli bir kişilik veya isim sahibi değildir. Tanrılar kendilerine verilen unvanlarla anılırlar, bireylerin değil rollerin sıfatlarını taşırlar. Taoist tanrılar dünyayı

⁸⁰ Ali Gül, *Bir Din Olarak Taoizm*, s. 28-29.

⁸¹ Ali Gül, *Bir Din Olarak Taoizm*, s. 89.

⁸² Annemaria Schimmel, *Dinler Tarihi*, s. 28.

yöneten kural koyucu tanrılar değildir. Evrene müdahale etmezler, evren Tao'nun ilkelerine göre kendi kendine işler. Taoizm'de Tanrılar Tao'nun zuhûratları olarak kabul edilir. Var olan bütün tanrılar Tao'nun bir yönünü temsil etmektedir. Tanrıların çokluğu tekliğin bölünmesini göstermektedir. Bölünerek çoğalma Taoist kozmolojide de söz konusudur. Bir ikiyi, iki üçü, üç de on bin şeyi yaratmıştır.⁸³

Taoizm'de birçok tanrı olduğunu yokarıda zikretmiştik. Ancak bu tanrılar arasında hiyerarşik bir sıralama mevcuttur. Taoist tapınaklarına giren bir ziyaretçi kendisini San-ching'in üç putu yani üç saf ve mukaddes varlık huzurunda bulur. Bu üç put Taoizm'in hiyerarşisinde üst sıralarda yer alır. Bu üç putun biri Lao Tse'yi, diğeri onun dinini, üçüncüsü ise cemaatini temsil eder. Taocu inancıya göre bu üç putun üzerinde ve tanrılar hiyerarşisinin tepesinde You-hoang-chang-ti denilen büyük ilah yer alır. Bu ilah dünyanın bütün işleriyle ilgilenendir. Bu nedenle maddeyi temsil eder. Diğer üç put ise zaman zaman düşünceye dalar ve büyük ilaha şaşkın ve hayran durumdadırlar.⁸⁴

Taoizm'e göre hayatın gayesi sükûnet olmalıdır. İnsan duygusuyla harekete geçmeden önce hiçbir şey yapmadan (Wu-wei), hiçbir şey söylemeden (Puh-yen) ve denge durumuna (Hu-wu) ulaşmalıdır. Bu vaziyete erişildiğinde hayat her bakımdan güzel olur. Çünkü tabiat kanunları güçlüdür. İnsan kendi tabiatını geliştirmek için her şeyi yapmalıdır, ancak tabiata müdahale etmemelidir.⁸⁵ Ateş, Su, Odun, Metal ve Toprak bu yolda kullanılan beş vasıtaadır. Her şey beş vasıttan birine tekabül eder. Bu yüzden beş istikamet, beş renk, beş organ, beş eski imparator, beş beşeri ilişki, beş büyük fazilet vs. vardır.⁸⁶

Taoizm'de belirgin bir ahiret inancına rastlanmamaktadır. Ancak Taoizm geleneksel Çin inanışlarıyla kaynaşarak ölümsüzlüğe ulaşmayı amaçlamıştır. Taoistler ölümsüzlüğe ulasan insanların cennet vâri dünyalarda mutluluk içerisinde yaşayacaklarına inanarak bir öte dünya inancı kurmuşlardır. Bu manada Taoizm açısından öte dünya anlayışıyla ölümsüzlük anlayışı arasında sıkı bir bağlantı vardır.

⁸³ Ali Gül, *Bir Din Olarak Taoizm*, s. 89-90.

⁸⁴ Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi*, s. 301.

⁸⁵ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 227.

⁸⁶ P. T. Raju, Wing-si Chan, Joseph M. Kitagawa, İsmail R. Faruki, *Asya Dinleri*, İstanbul 2002, s. 345.

Budizm’le karşılaşınca kadar Taoculuk’ta ruhların suçlanması, ölümden sonra yargılanması gibi bir inanç bulunmaz. Tanrı ile insan arasında sıkı bir ilişki de söz konusu değildir. Yine Taoculukta seçkin halk topluluğu, ayrıcalıklı kesim, bir soy ya da sivrilmiş birey yoktur. Mutluluk mutsuzluk önceden belirlenmiş değildir. Onları insanlar meydana getirir. İyinin de kötünün de ödülü veya cezası böyle ortaya çıkar. Geleneksel Taoçu Felsefe cehennem, şeytan, yer altı karanlığı, ışık ve iyilik tanrısıyla çatışan güçler bilmez, ona göre evrende şeytanca işler yoktur. Taoculuk ödüllendirme anlamında bir cennete de inanmaz. Taoçu öğretiler sevinçle üzüntüden kaynaklanan bütün aşırılıkları dışlamıştır. Gerçekte cennet ve cehennem insanın içinde bulunan erdem gibi nitelemelerdir, nesnel gerçeklikler değildir. Doğanın ve erdemin yasalarını izleyerek doğrulukla uyum içerisinde yaşayan kimse kendi cennetini, yaşayan kimsedir.⁸⁷

Taoizm İpek Yolu sayesinde, Budizm’in Çin’e girmesiyle büyük bir etkileşim içerisine girmiştir. Budizm sadece tek taraflı olarak taoizmi etkilememiş, aynı zamanda taoizmden etkilenmiştir. Budizmde mabet Buda’dan yaklaşık dört asır sonra oluşmaya başlamıştır. Budist mabetler Çinde varolan taoizmin mabetlerinden etkilenerek oluşturulmuştur. Çin kültüründe ve taoizmde varolan mabetlere yine Çince bir kelime pagoda denilmiştir. Taoizm, şu an sahip olduğu birçok dinî anlayışla beraber öte dünya anlayışını da bu süreç içerisinde Budizm’den almıştır. Özellikle Linç-pah geleneğinde yaşayan bütün canlıların kurtuluş anlayışında Budizm’in etkileri hemen fark edilir. Başlangıçta bireyin özgürlüğünü ve dönüşümünü amaçlayan Linç-pah anlayışı, sonraları toplumu suçları neticesinde hak ettikleri Budist menşeli purgatorilerden ve cehennemlerden kurtarmayı amaçlayan karışık liturjilere dönüşmüştür. Budizm’in etkisiyle Taoizm’in amacı sadece uzun yaşamak veya ölümsüzlüğü yakalamak olmaktan çıkmıştır. Taoizm, bedenden ziyade ruh kavramını öne çıkarmıştır. Ölümsüz olan ruhtur ve ölümden sonra hak ettiği şeye göre cennet veya cehennemde varlığına devam edecektir. Artık amaç cennette yer edinmeye ve cehennemin azabından uzak durmaya yönelmiştir. Cehennem azabı dünya hayatında işlenen günahlardan dolayıdır ve bir takım merhametli tanrıların şefaatiyle kaldırılabilir. Taoizm’de günahkâr insanların azap çekecekleri

⁸⁷ J. C. Cooper, *Taoculuk Nedir*, s. 38.

cehennemlere de inanılmıştır. Budizm'in etkisiyle geliştiğine inanılan bu cehennemlere "alt dünya" denir. Alt dünya cehennemini beş kıralı (uyu) tarafından, özellikle de Tabi Dağının Doğu Cehennemi'nin Ruhü (dongyu taishan zhi shen) tarafından yönetilir. Alt dünyanın, Fengdu'nun büyük imparatoru (fengdudai) tarafından yönetildiği de söylenir. Alt dünyada günahkârların ruhları, hayaletler ve gulyabaniler vardır.⁸⁸

Taoistler dünyadaki en büyük mutluluğun uzun yaşamak veya ölümsüzlüğe ulaşmak olduğuna inanmışlardır. Budizm dünya hayatını acı verici görüp, gerçekliğe ulaşabilmek için ölümün gerçekleşmesinin gerekliliğini vurgularken Taoizm, hayatı değerli bulur ve doğru yolda ilerleyerek hayatın uzatılması gerektiğini savunur. Taoculara göre yaşlılık mukaddeslik alâmetidir. Taocular ömrün yüzyıllar boyu sürebileceğini iddia ederler. Onlara göre ebedilerin en yücesi gündüzleri göğe yükselebilenlerdir. Taocular, ebediliğin bedenî ve ruhî eğitimle olabileceğine inanırlar. Kim, yine-yana öğretisini ve bunların beş element içindeki etkileşimini ve her yerde var olan Tao'yu kavratsa kendisine üstün bir vücut kazandırabilir. Bunun sonucunda ölümsüzlüğe en azından uzun bir hayata ulaşabilir. Tanrılar doğanın bu üstün gücünü kullanan varlıklardır ve bu özelliklerinden dolayı kendilerine tapılmaktadır.⁸⁹ Kişiyi oluşturan elementlerin hiç birisi aslında ölümsüz değildir. Ölümsüzlüğü isteyen insan, ölümsüzlüğünü kendisi imâl etmelidir. Taoculuk, ölümsüzlüğü fiziki bedenden ayrılmış spritüel bir ilke olarak kabul etmez. Hedeflenen şey, vücudu ölümsüz hale getirmek olmalıdır. Vücudun ölümsüz olması, ruhun ona yerleşmesine yarayacaktır.⁹⁰

Taoist inanca göre bir kısım insanlar gerçekten ölümsüzlüğe ulaşmışlardır. Ölümsüzler kutsal dağlarda ve denizlerdeki adalarda yaşamaktadırlar.⁹¹ Taoizm günümüzde İpek yolunun çıkış merkezi olan Çin başta olmak üzere Japonya, Kuzey ve Güney Kore'de yaygın bir din olmasına karşın taraftarlarının büyük bir çoğunluğu Güney Kore'de yaşamaktadır. Bu ülkelerin dışında diğer uzak Asya ülkeleriyle göç

⁸⁸ Ali Gül, *Bir Din Olarak Taoizm*, s. 100-101.

⁸⁹ Ali Gül, *Bir Din Olarak Taoizm*, s. 101-102.

⁹⁰ Alexandra David Neel, *Çin, Tibet ve Hint Öğretilerine Göre Ölümsüzlük ve Tekrar Doğuş*, Çev; Mehmet Kundakçıoğlu, İstanbul 1987, s. 10-11.

⁹¹ Ali Gül, *Bir Din Olarak Taoizm*, s. 102.

alan ülkelerde de taraftarlarına rastlanılmaktadır.⁹² Ayrıca Çin'de bulunan görkemli Taoist mâbetleri Budist felsefesinden de etkilenerek mîmari yapısı ve süslemesiyle Çin'e ayrı bir görüntü kazandırmıştır.

⁹² <http://www.dunyadinleri.com/taoizm.html> (05.08.2012).

II. BÖLÜM: İPEK YOLU ÜZERİNDE DIŞARIDAN GELEN DİNLER

A. Yahudilik

Yahudilik, İbrahimî, Sâmi ya da peygamberî dinler olarak bilinen monoteist (Tek Tanrılı) din ailesinin üç halkasından biri ve en eskisidir. Orta doğu'ya dayanan menşeleri hem geçmişte hem de günümüzde kesişen tarihî tecrübelerinin yanı sıra, sahip oldukları pek çok teolojik, etik ve pratik kural Yahudiliği belli noktalarda İslâm ve Hıristiyanlık'la aynı düzleme yerleştirmektedir. Hıristiyanlık ile paylaştığı ortak kutsal kitap literatörü, seçilmişlik ve kurtuluş kavramlarına karşılık, bir ve tek tanrı inancı ile dinî hukuk ve pratiğe yönelik vurgu, Yahudiliği özellikle İslâm dinine yakınlaştıran unsurlardır.⁹³

Yahudiliğin tarihî üç aşamada anlatılır; a- Atalar dönemi (Hz. İbrahim'den Hz. Musaya kadar olan dönem). b- Hz. Musa'dan I. Mabet'in yıkılışına kadar olan dönem. c- Sürgünden dönüş ve II. Mabet dönemi. Yahudi tarihi ile ilgili tek tarihsel kayıt, kutsal kitaptır. Kutsal kitap dışındaki kaynaklarda İsrail oğullarının Mısır'a girişine kadar onlarla ilgili hemen hemen hiçbir kayda rastlanmamaktadır. İlk dönem İbranî-İsrail-Yahudi tarihi hakkındaki en detaylı bilgi Kur'an-ı Kerim'de yer almaktadır. Genel çerçevede bakımından kutsal kitapla birçok ortak noktaya sahip olan Kur'an-ı Kerim'in, yer yer ondan ayrılan bölümleri vardır.⁹⁴

Kökenleri gelenek tarafından İbrahim'e ve ondan sonra gelen iki İbrânî atasına, yani İshak ve Yakub'a dayandırılan Yahudiliğin başlangıç noktası, İsrailoğulları'nın (Yakub'un on iki oğlu) Musa peygamber tarafından Mısır'dan kurtarılıp Sina çölüne getirilmeleri ve orada atalarının Tanrısı ile ahitleşerek ondan Tevrat'ı almalarına tekabül etmektedir. Fakat Yahudilik, İsrail oğulları'nın kutsal topraklara yerleşmesinin ardından sırasıyla krallık, sürgün, ikinci Mabet ve Talmud dönemlerinde siyasî-hukukî, eskatolojik ve felsefî-mistik boyut kazanan; ancak Rabbânî (Rabbînik) gelenek ve Orta Çağ Yahudi düşüncesi kanalıyla bugün anladığımız manada dinî sistem olarak teşekkül eden ve bilhassa modern dönemde

⁹³ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İstanbul 2008, s. 11.

⁹⁴ Fuat Aydın, *Yahudilik*, İstanbul 2004, s. 29-30.

kazandığı farklı açılımlar yoluyla hâlâ gelişimini sürdüren bir olguya işaret etmektedir. Yahudiliğin oluşumunda kendi iç dinamiklerinin yanı sıra, çevre kültürlerle (Babil, Pers, Grek, Roma, Arap, Osmanlı ve Avrupa) yaşanan ve aynı zamanda bu iç dinamikleri de belirleyen etkileşimlerin ortak rolü söz konusudur.⁹⁵

Orta Çağ ve sonrasında yaygınlık kazanan “Yahudi” kelimesi ise köken olarak Yakub’un dördüncü oğlunun adı olan Yehuda’ya dayanmaktadır. Bu isim Tanah (Tora/Tevrat)’ta sırasıyla Yehuda oğullarını ya da kabilesini, bu kabilenin yerleştiği bölgeyi, Kral Davud’un yönetimi altındaki bölgeyi ve krallık dağıldıktan sonra güneydeki krallığı ve son olarak Babil Sürgünün’den sonra büyük ölçüde Yehuda ve Bünyamin kabilelerinden oluşan Samirileri dışarıda bırakacak şekilde tüm İsrail kavmini ifade etmek için kullanılmıştır. Başta Ester kitabı olmak üzere Tanah’ta on, Yeni Ahit’te ise yirmi iki kez geçen ‘Yahud’ kelimesi daha ziyade kutsal topraklar dışındaki Yahudi ve Yahudi olmayan guruplar tarafından kullanılırken, kutsal topraklarda yaşayan Yahudiler, İsrail Oğulları veya İsrail kavmi isimlendirmesini benimsemişlerdir.⁹⁶

Filistin’deki Yahudi ulusal bağımsızlığının yitirilmesinden sonra Yahudiler: XIV. yüzyıla gelinceye kadar 10 değişik yönetimin egemenliği altına girdiler. M.s. I. yüzyılda Roma İmparatorluğuna bağlıyken, Roma’nın parçalanmasından sonra (306) Bizans imparatorluğunun yönetimine geçtiler. Üç yüzyıl sonra, 615’te, Sasani hanedanından Pers Kralı II. Hüsrev Kudüs’ü fethetti, bir yıl sonra kent Heraklius tarafından geri alındı. 634’te ise Kudüs İslâm egemenliği altına girdi. Bunu Filistin’de şu yönetimler izledi: Emeviler 715, Abbasiler 758, Mısır’daki Tuluniler 878, Bağdat Halifeleri 905, Selçuklular 1071, Haçlılar 1099, Selahattin-i Eyyûbi 1187, Haçlılar (Philippe Auguste, Aslan Yürekli Richard) 1188, Memlûklar 1291, Çerkes Memlûkları XIV. ve XV. yüzyıl, Osmanlılar XV. ve XVI. yüzyıl, belli başlı üç Yahudi yerleşim bölgesi (Babil’in de içinde bulunduğu Yahudiliğin merkezi olan) Mezopotamya, İspanya ve Kuzey Afrika’dır.⁹⁷

⁹⁵ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, s. 11-12.

⁹⁶ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, s. 16-17.

⁹⁷ Eva Groepler, *İslâm ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, İstanbul 1999, s. 7.

Yahudi, Yahudi anneden doğan veya din değiştirerek Yahudiliği kabul eden ve başka bir dine mensup olmayan kişidir. Reformculara göre; anne babadan her hangi biri Yahudi ise, çocuğu da Yahudidir. Bu israil anayasa Mahkemesi'nin kararında kabul etmediği bir husustur.⁹⁸

1- Ortaya Çıkışı ve Yayılışı

Kral Süleyman'ın ölümünden birkaç asır sonra İsrail iki krallığa bölünmüştü. Kuzeydeki daha büyük olanı İsrailoğullarının on kabilesinden oluşuyordu ve İsrail adını aldı. Güney krallığı Yahuda adlı büyük kabilenin egemenliği altındaydı ve Yahuda devleti olarak anılıyordu. M.ö. 721'de, Asur İmparatorluğu Kuzey İsrail Krallığı'nı yıktı ve halkını esir aldı. Böylece Kutsal Topraklarda yalnızca Yahuda ve Yahudalılar kaldılar. O zamandan sonra, bu halk Yahudalılar olarak anılmış ve Türkçe'ye Yahudiler olarak geçmiştir. Diğer İsrail'in on kabilesi ise bugün kayıp vaziyette olmasına rağmen Yahudi geleneğinde Yahudi halkı, İsrail olarak anılır.⁹⁹

Sâmî ırktan olan ve tarih boyunca İbrânî, İsrail Oğulları ve Yahudi gibi isimlerle anılan Yahudilerin tarih sahnesine çıkışları m.ö. 2000'lı yıllara kadar uzanır.¹⁰⁰

Yahudiler'le Araplar'ın ortak kökenden geldiği Tekvin'de (Musa'nın 1.Kitabı, çev) bulunmaktadır. Hz. İbrahim'in büyük oğlu İsmail, annesi Hacer'le çöle bırakılmış ve Araplar'ın atası olmuştur. Musevi kaynaklarında Müslümanlar genel olarak İsmail Oğulları olarak adlandırılır, Kur'an-ı Kerim'de ise İbrahim ortak atadır ve oğlu İsmail'le birlikte Mekke'de kâbe'yi yeniden kurar. Ayrıca şöyle denmiştir "İbrahim'in soyundan Davut'u, Süleyman'ı, Eyyub'u, Yusuf'u, Musa'yı ve Harun'u doğru yola ilettik biz iyilik edenleri işte böyle ödüllendiririz. Zekeriya, Yahya, İsa ve İlyas da doğru kişilerdi. İsmail'i, Elyose'yi Yunus'u ve Lut'u da diğer insanlara üstün kıldık."¹⁰¹

⁹⁸ *Geçmişten Günümüze Yahudi Tarihi ve Kültürü*, Çev; Estreyus-Eval Vali, İstanbul 2004, s. 34-35.

⁹⁹ Reuven Firestone, *Yahudiliği Anlamak*, Çev; Çağlayan Erendağ, İstanbul 2004, s.21.

¹⁰⁰ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2005. s. 21.

¹⁰¹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim*, En-Âm: 6/84-86.

Yahudilikle İslâm'ın tanrı bilimleri birbirine Hıristiyanlıktan çok daha yakındır.¹⁰² Yahudileri ifade etmek için geçmişten günümüze kadar kullanılan üç kavram vardır: 1- İbrânî; nehrin diğer tarafından gelenlere deniyor. Hz. İbrahim de Ürdün nehrinin doğusundan geliyor Tevrat'ta ilk kez çıkış 14/13'te (İbrânî Avram) yer alan kelime, Yahudileri ifade etmek için kullanılan en eski kavramlardan biri olarak kabul edilir. Yahudi ulemasına göre kelimenin kökeni, Hz. İbrahim'in atalarından Eber'e kadar geri gitmektedir. Hz. İbrahim'in Eber'in neslinden geldiğini ifade etmek maksadıyla kendisine İbrânî dendiği gibi, konuştukları dile de İbrânîce (ivrit) adı verilmiştir. 2- İsrail kelimesi; kutsal kitap'ta Yakub'a sonradan verilen bir isimdir. Olay şöyledir; bir adam onunla sabaha kadar güreşir ve sabahleyin Yakub'u kutsar ve ona, "Tanrı ile güreşen" anlamında israil adını verir. O zamana kadar İbrânî olarak anılan bu topluluk bundan sonra atalarının yaşadığı bu olayın anısına İsrail ve İsrail Oğulları olarak anılmıştır. 3- Yahudi; bu isim Babil sürgünü sırasında kullanılmaya başlamıştır. Babilliler, m.ö. 586'da Yahuda krallığına son vererek buranın ahalisini Babil'e götürmüşlerdi. Babil halkı Yahuda kökenli olduklarını ifade etmek maksadıyla onları Yahudi diye isimlendirmiştir. İsrail ve İsrail Oğulları kullanımı da varlığını devam ettirmiştir, İsrail kelimesi de 1949'da Filistin'de kurulan devletin adı olmuştur. Nitekim Kur'an'ı Kerim'de Hz. Musa'nın ümmetinden söz ederken üç farklı isim kullanılır; Beni İsrail (İsrail Oğulları), Ehli-kitap ve Yehûd ya da Hüd.¹⁰³

Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük "Dinler Tarihi" adlı kitaplarında Yahudi, İbranî ve İsrail terimlerini şöyle açıklamaktadır: **Yahudi**; İshak oğlu Yakub'un on iki oğlu vardı, dördüncü oğlunun adı Yahuda'dır. Onun adına izafeten İsrail oğullarına Yahudi denilmiştir. Esaretten sonra genel olarak halk israililer diye adlandırılırken, şahıslar birbirine Yahudi demişlerdir. Böylece onların torunları da günümüze kadar bu isimle anılmışlardır. Şehristanî, Yahudi kelimesinin Arapça "Hade" kökünden "dönmek" ve "tevbe etmek" anlamına geldiğini, bu ismin Yahudilere verilmesinin de Hz. Musa'nın "Biz sana dönüp yalvardık" sözü sebebiyle olduğunu belirtmektedir. **İbrânî**; Bu kelime, "Hibrî" kelimesinden gelmektedir. Bu

¹⁰² Eva Groepler, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, s.17-18.

¹⁰³ Fuat Aydın, *Yahudilik*, s.11-14.

kelimeler, m.ö. XV. ve XIV. Yüzyıllarda Filistin’de görülen göçebe bir kabîlenin; “öte tarafın insanları” anlamında, Fırat ve Ürdün nehirlerinin öbür kıyısından gelmiş olan göçmenleri ifade etmektedir. Yahudilere bu ad, Kenan ülkesinin yerlileri tarafından verilmiştir. **İsrail**; Bu kelime, Tanrıyla ve insanlarla güreşip yenen anlamında Yakub’a Tanrı tarafından verilmiş bir lâkaptır. Taberî, Hz. Yakub’a “gece içinde Allaha giden” anlamında “israil” denildiğini kaydetmektedir. On iki Yahudi kabilesi de İsrail adıyla anılmaktadır. Bu ad Hz. Süleyman’dan sonra ikiye ayrılan ülkenin kuzeyde kalan bölümünü oluşturan kabîlelerin krallığını nitelendirmek üzere kullanılmıştır. Yahudi inancına göre Yakub’a bu ad, Tanrı tarafından verilmiştir. Bundan dolayı Yahudilik Millî bir din, Yehova da Millî bir tanrı olarak kabul edilmiştir. Onlara göre İsrail Oğulları, seçkin bir kavimdir. Bu ad sonradan genelde bütün Yahudileri içine alacak bir şekilde kullanılmıştır. Şimdiki İsrail Devleti’de bu adı kullanmaktadır.¹⁰⁴

Üstelik Kur’an-ı Kerim’de Yahudilerden bahsedilen âyetlerin sayısı oldukça fazladır. Onlardan “Benî İsrail”, “Yehûd” gibi deyimlerle bahsedilen âyetler bulunduğu gibi, bir kısmında bazı peygamberler konu edilirken, Yahudiler hakkında da bilgi verilir. Ayrıca “Ehli-i Kitap” deyiminin genel çerçevesine onlar da girer.¹⁰⁵

Bir kıtlık sebebiyle Mısır’a giden Hz. İbrahim Mısırdaki çok kalamaz. İbrânîler Mısır’dan ayrıldıktan sonra Hz. İbrahim ile Lut’un çobanları arasında yaşanan bir meseleden dolayı çıkan anlaşmazlık sebebiyle ayrılmışlar ve Kenan’a yerleşmişlerdir. Hz. Yakub’un oğlu Hz. Yusuf kardeşlerinin kıskançlığı nedeniyle Mısıra giden tüccarlara satılması bir müddet sonra Hz. Yusuf’un Mısır’da önemli mevkilere yükselip, o sıralarda vuku bulan kıtlık ve O’nun ortaya koyduğu fikirler sayesinde Mısır kıtlığı ucuza atlattı. Hz. Yusuf daha sonra babası ve kardeşlerini Mısıra getirip yerleştirdi. Kur’an-ı Kerim’de de Hz. Yusuf’tan Yusuf süresi 12/99 bahseder ve dönemin Firavun’u da İsrail Oğulları’nın gelmesini istemiştir.¹⁰⁶ Bugün dünyada toplam Yahudiler’in sayısı 18 Milyon ve dünya nüfusu yüzdesinin %0.03’nü oluşturmaktadır. Yahudiler 1947 yılında kurulan İsrail devleti adı altında

¹⁰⁴ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 205-206.

¹⁰⁵ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 212.

¹⁰⁶ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, s. 21.

bağımsız bir devlete sahip olmuşlar ve İsrail dışında yaşayan yuhudiler, Avrupa ülkeleri, Amerika, Türkiye, Rusya ve dağınık olarak değişik Asya ülkelerinin bir kısmında varlıklarını sürdürmektedirler.¹⁰⁷

2- İnanç Esasları ve Tesiri

Yahudilikte başlangıçta sistemleştirilmiş iman esasları yoktur, hatta İslâm dünyasıyla temas etmeden evel böyle bir zorunlulukta hissedilmemiştir. Daha sonra hahamlar tarafından bazı inanç esasları ortaya konulmuştur. En son 12. yüzyılda Maimonides tarafından sistemli hale getirilen 13 maddelik iman esasları (emunot) bugün hala geçerliliğini korumaktadır. Tevrat(Tora)'ta Allah kavramını ifade etmek için değişik isimler kullanılmıştır tıpkı Yahve veya Elohim gibi. Yani biz İslâmiyet'te tanrıyı ifade etmek için Arapça olan Allah kavramını kullanıyorsak Yahudiler de Yahve veya Elohim kavramlarını kullanırlar. Yahudiliğin kutsal kitabı Tora'nın Hz. Musa'ya vahiy edilen Tora olmadığını, yüzyıllar boyunca değişikliğe uğradığını, Tora üzerinde çalışan uzmanlar belirtmektedirler. Ancak, Yahudiliğin tek kutsal kitabı, yine elimizdeki Yahudi kutsal kitabıdır. Bunun için Yahudi dininin ve Tora'nında içinde bulunduğu Yahudi Kutsal kitabı olacaktır.¹⁰⁸

Yahudiler en karanlık günlerinde bile Tora'yı ümüt kaynağı olarak görürler. Bu din'in başta gelen özelliklerinden biri İsrail Oğulları ile Tanrı arasındaki "Ahde" kutsal kitaplarında geniş yer ayrılmasıdır. Bu nedenle Yahudilik bir "Ahit Dinî" olarak da bilinir. Tevrat'a göre Tanrı, Nuh ile ahid yapmıştır. Bu Ahide göre Tanrı Nuh'a putperestliği yasaklamıştır. Bunun karşılığı olarak da bir daha dünyayı yıkmamayı taahhüt etmiştir. Ahit daha sonra Hz. İbrahim'e tevdi edilmiştir. Eski Ahid'de bu ahitleşme hakkında şu ifadeler yer verilmiştir: "Ben ise, işte ahdim seninledir ve birçok milletlerin babası olacaksın ve artık adın Abram olarak çağrılmayacak, fakat adın İbrahim olacak; çünkü seni birçok milletlerin babası ettim. Allah olarak seninle ve senden sonra zürriyetinle benim aramda ahdimi, nesillerince ebedî olarak sabit kılacağım." Tanrı, ayrıca İbrahim'den ve zürriyetinden gelecek olanlardan ahit olarak her erkek çocuğun sünnet edilmesini istemiştir. İşte İsrail

¹⁰⁷ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Sayfa Numarası Yok.

¹⁰⁸ Mehmet Aydın, "Yahudilik", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 795.

oğullarının başına gelen sürgünlerin ve diğer bütün sıkıntıların onların Tanrı ile yaptıkları ahde uymamalarından, verdikleri sözü yerine getirmemelerinden kaynaklandığı, hem kendi kutsal kitaplarında hem de Kur'an-ı Kerim'de belirtilmiştir.¹⁰⁹

Yahudilik, putperestliğin yaygın olduğu bir dönemde ortaya çıkmış; bu yüzden de kendisini tek Tanrı düşüncesi bağlamında tanımlamış ve bu özelliğini öne çıkarmıştır.¹¹⁰ Yahudilik ne Hıristiyanlık'taki gibi kutsal otoriteye dayalı doğmaya ne de İslâm'daki gibi her devir için bağlayıcı bir Âmentü'ye dayanır, bilhassa otorite oluşturma noktasında inançtan ziyade, pratiği öne çıkaran bir dindir. Yaratıcı Tanrı fikrine ağırlık veren Philo'nun beş prensiplik Âmentü'sü Tanrı'nın var ve sonsuz olduğu; birliği, dünyayı yarattığı; yaratılışın tekliği ve Tanrı'nın yaratılışla ilgili ön bilgiye sahip olduğu esaslarından oluşmaktadır. Benzer biçimde Abraham ibn Davud, kendi oluşturduğu inanç esasında Tanrı'nın varlığı, birliği, maneviliği, diğer sıfatlara sahip oluşu, gücünün işlerinde tezahür etmesi ve ön bilgisi üzerinde durmuştur. Saadya Gaon'un daha kapsamlı Âmentü'sü ise dünyanın yaratılmış olduğu, Tanrı'nın bir ve cisimsiz oluşu, vahyin gerçekliği; insanın zihnî ve ruhî kapasitesi gereği günahattan kaçınma yetisine sahip oluşu, mükâfat ve cezanın hak olduğu, ruhun saf biçimde yaratıldığı ve ölümden sonra bedeni terk edeceği; yeniden dirilme, Mesih'i beklentisi ve son yargı inancına yer vermiştir. İbn Meymûn'un on üç prensipten oluşan ve en kapsamlı Yahudi Âmentü'sü özelliğine sahip olan iman esasları ise aynı anda tanrı, vahyi, peygamberlik, kutsal kitap, ilâhî yargı, mesihçilik ve âhret inançlarına yer vermektedir. İlk beş madde Tanrı'nın varlığı, birliği, maneviliği, sonsuzluğu ve tapınmaya layık tek varlık oluşuna imanı şart koşmaktadır. Geri kalan sekiz madde ise sırasıyla Tanrı'nın Peygamberleri aracılığıyla vahyetmesi. Musa'nın gelmiş geçmiş bütün peygamberlerin en büyüğü olduğu, Tanrı'nın öğretisinin Sina Dağın'da verildiği; Tanrı'nın öğretisi olarak Tevrat'ın değişmezliği, Tanrı'nın insanların fiillerini önceden bilmesi, ilâhî yargının, Mesih'in gelişinin ve yeniden dirilmenin hak olduğu esaslarından oluşmaktadır. Diğer yandan Tanrı tarafından doğrudan iki ayrı levha hâlinde Musa peygambere verildiği kabul

¹⁰⁹ Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, Ankara 2005, s. 4-5.

¹¹⁰ Fuat Aydın, *Yahudilik*, s. 77.

edilen On Emir, İbn Ezra ve Yitshak Abravanel gibi çeşitli Yahudi âlimleri tarafından Yahudiliğin temelini oluşturan prensipler olarak görülmüştür. Tevrat'ta iki ayrı şekli yer alan On Emir'in ilk beş maddesi tanrı ile birey, kalan beş maddesi ise bireyler arası ilişkileri düzenleyen teolojik, pratik ve etik kurallardan oluşmaktadır.¹¹¹

İbn Meymûn tarafından tespit edilen iman esasları genel kabûle mazhar olmuş, ilâhiye dönüşmüş ve ibadetle ilgili hizmetlerde okunmuş olmasına rağmen, İbn Meymûn'un kendisi sapıklıkla suçlanmıştır. İbn Meymûn'dan sonra da inanç esasları belirlemeye yönelik çalışmalar olmasına rağmen bunların hiçbiri, Hıristiyanlık'ta ve İslâm'da olduğu gibi, belirgin esaslara dayalı bir şekilde olamamıştır.¹¹²

Yahudilik Türk toplulukları arasında başta Hazarlar olmak üzere, devlet dini olarak kabul edilmiştir. Kıpçaklar ve Karaylar gibi Türk toplulukları da kısmi olarak bu inancı kabul etmişlerdir. Türklerin, museviliğin bir mezhebi olan Karay/Karaim inancına mensup oldukları bilinmektedir.¹¹³

3- Farklı Bölgelerde Yahudilik

Esas Yahudilerin dağılışı, Asur İmparatorluğu tarafından İsrail Krallığı'nın yıkılması, Babil sürgünü ve dünyaya dağılışları ile başlıyor. İşte Yahudilik dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi Çin, Orta Asya ülkeri başta olmak üzere İran Yahudileri Babil sürgününden sonra varlıklarını gösteren ve bu kadar zaman geçmesine rağmen kendi dinî yaşantılarını gelenek göreneklerini kaybetmeden ticarî ve kültürel faaliyetler içinde koruyabilmişler. Bu yayılmanın en önemli etkeni Babil sürgünü diyebileceğimiz kadar İpek ticareti de etkili olmuştur. Biz her ülkenin kendi adına başlıklar vererek: Örneğin tıpkı (Çin Yahudileri) gibi, Yahudilerin durumunu izah etmeye çalıştık.

a- Çin Yahudileri

İpek Yolunun hareketli dönemlerinde ve ticaretin yoğun olarak gerçekleştiği tarihlerde ticaret yapan Yahudiler Çin'e de yerleşmiştir. Çin'e, ilk kez m.s.500'lerde yerleştiği tahmin edilen Yahudiler, merkezî Çin'de bir şehir olan Kafeing'de XX.

¹¹¹ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, s. 61-63.

¹¹² Fuat Aydın, *Yahudilik*, s. 80.

¹¹³ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dinî*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 1980, s. 42.

yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür. 1163’de kendi sinagoglarını inşa etmişler ve XVIII. yüzyılda Hıristiyan misyonerler tarafından keşfedilinceye kadar bütünüyle ayrı bir gurup olarak yaşamışlardır. Yahudiler Çin’e yalnızca Türkistan’dan geçen İpek Yolu kanalıyla gidebilmiştir. Bundan dolayı Çin Yahudileri Türkistan Yahudilerinin bir kısmını oluşturmuştur.¹¹⁴

Ancak Foltz’ın “İpek Yolu Dinleri” adlı kitabında Çin Yahudilerinin o coğrafye’ye girişi şu şekilde ifade edilmektedir: Yahudilerin bir dönem Çin’de var olması onların ticaret maksadıyla oraya gidip yerleşmeleriyle ilgili bir durumdur. Her halk gibi Yahudiler de bölge kültürlerinden etkilenmiş ve kendi yaşayışlarıyla da buldukları bölgeyi etkilemişlerdir. Sarı Irmağın alçak menzilleri yakınında, K’ai-feng’daki sinagogdaki bir taş kitabesi, Doğu Asya’da bulunan ilk Yahudi varlığıyla ilgili bilgileri hayal kırıklığına uğrattı. 1663 tarihli kitabe; “Din, T’ien-chu’da başladı ve ilk defa Çin’e, Chou zamanında (Chou hanedanlığı m.ö.1100-1221) götürüldü. Taliang’de (k’ai-feng) bir Tz’u (atalardan kalma büyük salon) inşa edildi. Han, T’ang, Sung, Ming zamanlarından şu ana kadar, birçok değişim geçirdi.” Bu kitabeyle inanacak olursak, 20. yüzyılın dönüşümünde, Doğu Çin’de keşfedilen Yahudi topluluğunun, m.ö. III. yüzyılın bitiminden önce muhtemelen İpek Yolu vasıtasıyla doğu Asya’ya gelen tüccarlar tarafından göçedenlerce oluşturulmuştur. Bu sürecin, Kral Davud zamanında çoktan başladığı öne sürülmektedir. Eleştirmenler, bu anlamların yapılandırıldığı anlamdan çok uzakta olduklarını belirtmelerine karşın ikinci teorinin savunucuları, İbranice İncil’deki “İpek” anlamına gelen terimlere işaret ederler. Uzun bir süredir istekli kimseler, “Sinim Toprağını”, çürütülmüş bir bağlantı da olsa, Deutero-İsaiahı’daki Çin ile birlikte tanımlamışlardır. 1993’te Mısır’daki arkeologlar, m.ö. X. yüzyıla dayanan İpek örneği buldular ve İsraili tüccarlar ipeği oraya götürmede herhangi birisi kadar rol oynayabilirdi. İlk zamanlarda Yahudilerin, Asya ötesi ticaretine katılma olasılığını tartışmak iyi olabilir ve fakat aynı şeyi daha erken tarihler için söylemek tamamıyla spekülasyon olabilir.¹¹⁵

1840’larda Hong Kong bir İngiliz kolonisi olduğu zaman, Yahudiler Çin’e ticaret için 1917’de Sovyet Devrimi’nden sonra Rusya’dan, Hitler’in iktidara

¹¹⁴ Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, s. 31

¹¹⁵ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 52-53.

gelmesinden sonra da Almanya'dan geldiler. 1949'da Çin'de Komünistler iktidarı ele geçince, Yahudiler'in büyük çoğunluğu ülkeyi terk etti. 1988'deki bir rapora göre Çin'de hala birkaç yüz Yahudi bulunmaktadır. Eski Kaifeng Yahudi cemaatinin en önemli klanlarından birinin, XV. yüzyıldaki Cao klanı olduğu bilinmektedir. 1993 yılı başında Yahudi Ajansı'nın Çin'in Kaifeng bölgesine gönderdiği özel temsilcisi ve Pekin Sosyal Bilimler Akademisi azınlıklar uzmanı öğretim üyesi Prof. Zhao Xingru'nun verdiği bilgilere göre, günümüzde 2.500-5.000 dolaylarında olduğu iddia edilen Yahudi Cemaati, 100 yıl evvel Kaifeng'de yaşayan Yahudilerin soyundandır.¹¹⁶

b- Afganistan Yahudileri

Toharistan'ın başkenti Belh'te Arapların bu şehri 709'da ele geçirmesinden çok öncesinde Yahudiler yerleşmiş, Belh'in giriş kapılarından biri "Yahudiye" olarak adlandırılmıştır. Bunun yanında Belh'te bir de Yahudi Mahallesi bulunmuş, buraya "Yahudanak" (küçük Yahudi Mahallesi) denilmiştir. Bu semt IX. yüzyılda Yakubî tarafından zikredilmiş ve büyük olasılıkla bu yerleşim birimi de Arapların bölgeye gelmesinden önceye dayanmıştır. Cürcan bölgesinde Belh'in kuzey batısında Yakut'un sözlüğünde yer alan bir şehirden söz edilmiştir. Bu şehrin adı "Yahudiye" (Yehudan, Cehudan veya Yehudan el-kübra)'dır. Bu adlandırma, şehrin ya Yahudiler tarafından kurulduğunu ya da ortaçağdan önceki bir dönemde onların burada yaşadığını göstermiştir. M.s. 988-1031 yıllarında bu şehir "Maymana" adını almış ve günümüze kadar da bu isimle koruna gelmiş, başka bir adı da Faryabtır. Afganistan'ın Herat ve diğer bazı bölgelerinde eski İbranî ve Fars dilinde yazılmış VIII. yüzyıl ortalarına ait olduğu tahmin edilen mezar taşları bulunmaktadır.¹¹⁷

Yusuf Besalel, Yahudi Tarihi isimli eserinde Afganistan Yahudileriyle ilgili şu bilgileri vermektedir: XII. yüzyıla kadar Afganistan'da bir Yahudi Cemaati bulunmamaktaydı. Ancak 1839'da İran'dan gelenlerle beraber yeni bir cemaat oluştu. 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Afganistan'daki Yahudi sayısı 40.000'e ulaşmıştı. Birinci Dünya savaşından sonra Filistin'e göçler başladı. 1950'de Afganistan Yahudileri'nin çoğu ülkelerinden ayrılmıştı. 1991'de sadece 50 civarında

¹¹⁶ Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, Üniversal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 169.

¹¹⁷ Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, 26.

tahmin edilen Afganistan Yahudisi olmasına ve erkek sayısının da az olmasına karşın, Kabil’de faal bir sinagog bulunmaktaydı. 2000 yılında Afganistan’da sadece bir Yahudi kaldığı saptanmıştır. Bu yaşlı kişinin adı ise Rav Yitshak Levi’dir, Kabil’deki sinagogun koruyuculuğunu sürdürüyordu.¹¹⁸ Afganistan Yahudilerinin ülkeyi terk etme sebeplerinden biri ülkede devam eden istikrarsızlık ve bir diğer sebebi de ülkenin aşırı dindar olan insanlar ve gurupların onlara karşı ters davranmaları diyebilirim. Çünkü biz Afganistan halkı Müslüman ve %90 Hanefi mezhebine bağlı olarak hatta Müslüman şiflere bile ters bakmamız ülkede devam eden istikrarsızlığın bir diğer sebeplerindedir.

c- Özbekistan Yahudileri

Yahudiler Merv’den geçerek Buhara’ya, Toharistan’a, Sogd’a ve Harezmi’ye yerleşmiştir. Buna, m.s. VI. yüzyılda pumbedita’daki Babil Yahudi Akademisinin İran’ın kuzey batısında, aynı zamanda Horasan’da ve diğer komşu bölgelerde yürüttüğü aktif bir propagandayla yardım etmiş, bu süre içinde Babil Akademilerinin otoritesi Mezopotamya’da ve Horasan Yahudileri arasında en üst düzeyde etkili olmuş ve kabul edilmiştir.¹¹⁹

Calil Sadıkov¹²⁰ ise Türkistan’a yerleşen Yahudilerin kökenleri hakkında iki esas görüş bulunduğunu belirtmiştir. Bu görüşlerin birincisine göre; İpek yolunun da etkisiyle Yahudilik Türkistan sakinleri arasında yayılma imkânı bulmuştur. Bu noktada İpek Yolu yalnızca ticaret için bir araç olmamış, aynı zamanda dinî sistemlerin de yayılmasına hizmet etmiştir. İkincisi ise; daha çok evlilik yoluyla yerli halkla karışım sonucunda Yahudilik yayılmıştır. Birinci husus hakkında değerlendirme yapan Sadıkov, Roma İmparatorluğu döneminde ve sonrasında yahudilerin aktif biçimde uzun bir tarihî süreç içinde faaliyetlerde bulunduğunu hatırlatmış, bu faaliyetler neticesinde Yahudilerin sayısının arttığını belirtmiştir. Dolayısıyla Sadıkov’a göre Türkistan Yahudileri’nin çoğu, Yahudiliği kabul eden bölgede bulunan yerli halk olmuştur. Sadıkov bu görüşüne delil olarak, Türkistan Yahudileri’nin eski Yahudi dilinden sözlerle ve ifadelerle karışan ve Tacik dilinin

¹¹⁸ Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 144.

¹¹⁹ Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, s. 24-25.

¹²⁰ Calil Sadıkov Kırgızistan’ın millî şairidir ve aynı zamanda Kırgızistan millî marşının yazarlarından biridir. Daha detaylı bilgi için bk: <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=6475> (15.08.2012).

yerli diyalektiği olan bir dilde konuşmalarını göstermiştir. Buna göre onlar dışarıdan gelmiş bir halk olsaydı, Polonya'ya gelen yahudilerin beraberinde konuştukları dili getirmiş yani “Yidişçe”yi konuşmayı sürdürmüş olmaları gibi onlar da yerli halkın konuştuğu dilden farklı özellikte bir dilde konuşurlardı. İkinci hususla ilgili olarak da yahudiliğin yayılmasını aynı zamanda yoğun biçimde Türkistan yerlileriyle yapılan evliliklere bağlamış, Türkistan'da Yahudilerin ortaya çıkış tarihini Müslümanların bölgeye geldiği tarihlerden önceye götürmüş, Türkistan'da Yahudi toplumunun m.s. II-III. yüzyılda, belki daha önce, ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Bu bakış açısında, Türkistan'da Yahudiler ve diğer yerli halk arasında, Yahudi topluluğunun oluşması sürecinde sonradan ortaya çıkan katı sınırlar ya da ayırıcı özellikler olmamıştır. Harezmi'de, Arapların bu şehri m.s. VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde ele geçirmesinden çok önce Yahudiler'in buldukları gösterilmektedir. 712'de Harezmi'nin başşehri Kyat'ın Araplarca zapt edilişi sırasında Harezmi Şahın danışmanları arasında “ahbar” adı verilen kimselerin bulunduğu bildirilmektedir ki, bu terim Araplar tarafından Yahudilerin din adamlarını belirtmek için kullanılmaktadır. Sogd ve Fergana yoluyla Yahudiler doğu Türkistan'a ulaşmaktadır. Dandan Uilik'da VIII. yüzyılda İbranî harfleriyle Yahudi tüccarlar tarafından yazılmış fars dokümanları bulunmaktadır. Bu bilgilere Güney Kazakistan'da Çimkent vilayeti yakınlarında bulunan eski İbranîce yazıtları eklemek mümkündür. Bu bilgiler İslâm'ın Türkistan coğrafyasında yayılmasından önceki dönemlerde Türkistan'da ve komşu bölgelerde Yahudilerin yerleştiğini ortaya koymaktadır. Arapların bölgeyi ele geçirmelerinden önce Türkistan'da dört önemli Yahudi yerleşim birimi bulunmaktadır: Baktriya-Toharistan, Sogd, Margiana ve Harezmi.¹²¹

İkinci Dünya savaşı sırasında 200.000 Avrupalı Yahudi, Naziler'den kaçarak Samarkant'a gelmiş ve bu toplulukta birçok değerli Yahudi lideri yetiştirmiştir.¹²² Türkistan coğrafyasında Buhara ve Samarkant'taki Yahudiler hakkında yazılı kaynaklarda erken ortaçağ dönemine ait bilgi bulunmamakta, dolayısıyla o dönemde Yahudilerin buradaki varlığı hakkında şüphe ve tereddüt edilmektedir.¹²³ Erken

¹²¹ Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, s. 25-27.

¹²² Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 219-220.

¹²³ Hasan Kurt, *Asya'nın İslâmlaşma Süreci: Buhara Örneği*, Ankara 1998, s. 105-106.

dönemde Türkistan bölgesindeki Yahudiler hakkında bilgilerin az olmasına rağmen sonraki tarihlerde Buhara ve çevresinde Yahudilerin varlığına dair bilgilere rastlanmaktadır.¹²⁴ Aynı şekil’de 1979’da 99.900, 1989’da 94.900 Yahudi barınıyordu. Buhara Yahudilerinin çoğu Orta Asyalı olup, özellikle Samarkant, Taşkent ve Buhara’da yaşarlardı. Tacik Yahudi şivesini konuşan bu Yahudiler kimliklerini mahallî Aşkenaz Yahudileri’nden daha fazla koruyabilmişlerdir. 1989’da 4.358 Yahudi ülkeden ayrıldı. 1990’da 20.192, 1991’da 13.515 Yahudi İsrail’e göç etti. Fergana ve Andican eyaletlerinde etnik unsurlara yönelen saldırılar, göçleri hızlandırdı. Taşkent’te bir Yahudi kültür merkezi bulunmakta ve “Şofar” adlı Rusça ve Tacikçe aylık bir gazete, 1992’den beri Samarkant’ta yayınlanmaktadır. Jewish Agency 1992’den beri Özbekistan’da faaldir. Taşkent ve İsrail arasında bir havayolu açılmıştır ve İsrail ile Özbekistan arasında diplomatik ilişkiler oluşturulmuştur. Özbek Yahudileri, Cumhurbaşkanı İslâm Kerimov’un dost laik yönetimi sayesinde yeniden bir doğuş süreci içine girmişlerdir. 1997’de yapılan bir araştırmaya göre, Kerimov’un dinî ve ekonomik konulardaki ilerici görüşlerine rağmen, Özbek Yahudileri’nin İsrail’e ve ABD’ye göçü hızlanmaktadır ve bu küçük cemaat yok olma süreciyle karşı karşıyadır. Bu göçlerin ardında antisemitizm görülmemektedir ve tamamen ekonomik nedenler söz konusudur.¹²⁵

d- Türkmenistan Yahudileri

Babilli Samuel Bar Bisen’in Merv şehrinde bulunduğundan söz edilmiştir. O, Merv şehrinde iken toplantılarında, Yahudilerin ritüel temizliklerinden şüphe ettiği için alkollü içecekleri kullanmayı reddetmiştir. Zand’a göre bu durum birkaç nesildir Merv’de Yahudilerin yaşadığı, çünkü onların ritüel kurallarına uyarak alkollü içecek hazırlamayı unuttuklarının düşünüldüğü anlamına gelmiştir. M.ö. IV. yüzyılda Merv’de Yahudiler’in yaşadığına dair tahmin, günümüzde Merv kalesinde (Erk Kale) bulunan Yahudilik’e ait arkeolojik malzemelerle ve yazılarla desteklenmiştir. Bu bilgiler ışığında, Türkistan’da Yahudileri en erken ve en kalabalık yerleştikleri yer daha ziyade Merv olmuştur. Türkistan’daki Merv ve Bayramali kazıları sırasında sovyet arkeologların 1954-56 yıllarında, m.s. VI. ve VII. yüzyıllara ait ibranîce

¹²⁴ Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, s. 27.

¹²⁵ Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 218-219.

harflerle yazılmış yazıtlar, çeşitli adların yazılı olduğu çanak ve çömlek parçaları bulmaları bu görüşü desteklemiştir. Bulunan arkeolojik malzemeyle ilgili bulgular ve ilmî değerlendirmeler A. Kelvan tarafından yayımlanmıştır. Aynı zamanda bu kazılar sırasında eski sinagoglar da ortaya çıkarılmıştır. Jean Paul Roux ise Türkistan'daki Yahudilerin ilk arkeolojik buluntularının tarihinin m.ö. I. yüzyıla uzandığını kaydetmiştir. Ona göre Yahudiliğin Turfan'daki varlığı daha iyi bir şekilde Kaşgarî'nin Yahudi-İran kökenli belgeleri ve Pelliot'un Tuenhuang'da ortaya çıkardığı yaklaşık 800 yılına ait İbranîce yazmalar ile kanıtlanmıştır. Bu malzemeler günümüzde genel olarak bütün Türkistan'da Yahudi varlığını gösteren en erken deliller sayılmıştır. Türkistan tarihiyle ilgilenen bütün araştırmacılar burada Yahudilerin varlığını İpek Yolu ticaretiyle ilişkilendirmiştir. Bu bağlamda m.ö. II. yüzyılda Çin ve batı arasında İpek yolu'nun kurulmuş olması Yahudilerin Türkistan'a doğru yeni bir göç hareketini başlatmıştır.¹²⁶

e- İran Yahudileri

İran Yahudi cemaati'nin kökleri, m.ö. VII. yada V. yüzyıllara kadar gider. Yahudiler m.s. VII. yüzyıldaki Müslüman-Arap egemenliğinden sonra, bazı özerklikler elde ettilerse de ağır vergiler yüzünden tarımla uğraşmayı bırakmak zorunda kaldılar. Zengin bir cemaat oluşturan Yahudiler, bu özelliklerini XIII. yüzyıldan itibaren egemenliğin el değiştirmesinden, XVI. yüzyılda da Şîfler'in yönetimi ele geçirmesinden ötürü yitirdiler. XVII. ve XIX. yüzyıllarda oluşan Yahudi düşmanlığı ve katliamlara karşılık Yahudiler, 1965'te Şah Pehlevi zamanında özgürlüklerine kavuştular.¹²⁷ Yahudiler'in Irak ve İran'da yerleşmeleri çok eski tarihlerden başlamaktadır. M.ö. VI. yüzyılda mabedin ilk defa tahribi ile başlayan sürgün sırasında getirilen ve "Medlerin şehirlerine" yerleştirilen Yahudiler, anlaşıldığına göre esaretin sona ermesi ile hepsi Filistin'e dönememişlerdir. O zamanlardan itibaren bugünkü Belh, Merv, Gazne, Herat ve Nişabur şehirlerinde oturagelmüşlerdir. Horasan ve civarında eskiden beri Yahudi Cemaatleri bulunmaktadır.¹²⁸

¹²⁶ Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, s. 23-24.

¹²⁷ Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 188.

¹²⁸ Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965, s. 183-184.

Yahudi kutsal kitabının İşaya, Daniel, Ezra, Nehemya, Ester bölümleri İran'da Yahudilere göndermede bulunmuştur. En azından m.ö. 539'da Babil İmparatorluğunun Büyük Kyrus tarafından ele geçirilmesinden itibaren Yahudiler ayrı bir kimlik olarak İran sınırları içinde yaşamıştır. 1970'lerde İran'da Yahudiler'in sayısının 80.000 civarında olduğu, ihtilalin ilk yılında sayılarının 50.000-60.000'e gerilediği, 1980'lere gelindiğinde İran Yahudilerinin 20.000-30.000 civarında olduğu, 1990'larda ise Yahudilerin sayısının beklenmedik oranda yükseldiği ve 35.000'a çıktığı kaydedilmiştir. Bazı araştırmacılar yahudilerin babil'den kafkaslara ve Türkistan'a göçünün m.ö. 559 yılından sonra Akamenidler döneminde gerçekleştiğini kabul etmektedir. Bu iddia, m.ö. 78-77 yıllarına kadar İran'ın bütün vilayetlerine yerleşmiş olan Yahudilerle ilgili Ester kitabındaki bir ifadeye dayandırılmaktadır. Ancak bu bilgiler henüz ilmi temelden yoksundur. Bu büsbütün Türkistan sakinlerinin ne Yahudileri ne de Akamenidler döneminde m.ö. VI. ve IV. yüzyılda Yahudiliği tanımadıkları anlamına gelmektedir. İran toponimlerinde de karşılaşılan "Yehudiye" adına IX. Ve X. yüzyıllarda rastlanmakta, daha çok da İsfahan çevresinde "Yahudiye" adıyla karşılaşılmaktadır. XIX ve XX. yüzyılda yoğun bir şekilde İran Yahudilerinden İsrail'e göç edenlerin sayısı da oldukça fazla olmuştur.¹²⁹

4- İpek Yolunda Yahudiliğin Yayılışı ve Durumu

İpek Yolu boyunca hem İranlı hem de Yahudi tüccarların tarihin çok öncelerinde, aktif oldukları belirtilir. Doğal olarak insan hangi din'in mensubu olursa olsun, o dinî fikirler onlara seyahatlerinde eşlik eder ve bu yüzden bu tüccarlar, yol boyunca karşılaştıkları insanlara bu fikirler tanıdık gelirdi. M.ö. VIII. yüzyılın öncesinde İranlı kâhinlerin, Çin'in batı Chou hanedanlığı tarafından çalıştırıldığına dair delil bulunmaktadır. Böylece, antik zamanlarda, belli dinî fikirlerin coğrafi olarak doğuya doğru yayıldığını, bu fikir sahiplerinin fiziksel olarak oraya gittiklerini göz önünde bulundurarak söyleyebiliriz. Yine de bu, İranlı veya Yahudi dinî sistemlerinin geliştiği veya taraf kazandığı anlamına gelmez. Babil sürgününden sonra, İran topraklarındaki birçok Yahudi yerleşimcinin ticarete başlaması olasıdır.

¹²⁹ Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, s. 21-22, 26, 37.

Onlar için İran İmparatorluğunun diğer bölgelerinde veya başka yerlerdeki diğer Yahudilerle ya da akrabalarla ticaret ağı kurmaları uygun olurdu. Roma kaynakları, Parth dönemine kadar Filistinli ve Babilli Yahudilerin, Çin'deki İpek ticaretinde yer aldıklarını gösterir. M.s. I. yüzyıldan III. yüzyıla kadar giden Merv'deki Çömlek parçaları üzerinde İbranice isimlerinin görünmesi, o zamanda İpek Yolu boyunca yaşayan Yahudilerin varlığını açıklar. Yahudiler, Parth ve Roma topraklarını bağlayan geniş coğrafyada yayıldıkları için iki imparatorluk arasındaki ticarete katılmaları açısından ideal yerdeydiler. Böylece Çin'in "Kai-feng" bölgesindeki Kai-feng kitabesinin doğruluğu bir başka delille kanıtlanmamış ve o sadece Çin-Yahudi topluluğunun kendi başlangıç efsanesindeki antikliğe ilişkin en cesur iddiayı yansıtır. 1512'den önceki ve 1679'den sonraki kitabenin her ikisi de, Yahudilerin Çin'e ilk varışlarının Han hanedanlığı döneminde (m.ö. 202- m.s. 221) olduğunu gösterir. Ming-ti hanedanlığı zamanında bu tarihe uygun olarak gelen bazı Çinli Yahudiler, kendi sözlü kültürüne göre XVIII. yüzyılın başlarında Yahudi misyonerliğinden bahsettiler. Bu arada, Kai-feng topluluğunun kurucuları, m.s. IX. yüzyıldan daha önce olmaksızın, Çin topraklarına geçmişte karayoluyla gelen Yahudilerden ayrı olarak deniz yoluyla geldiği de görülmektedir.¹³⁰

12. yüzyılın başlarında, Sung'un hanedanlığı zamanında, yüklü bir pamuk geliriyle İran'dan ve Hindistan'dan gelen Yahudi kavimleri, Kai-feng'e geldiler. Burada iyi karşılandıkları için yerleştiler. 1163 yılında Çin tapınakları tarzında bir Sinagog inşa ettiler. Sinagog, zaman geçtikçe yangınlardan ve sellerden sonra tekrar tekrar yenilendi. 1800 yılında son hahamın ölmesi ve İbranice bilen insanların sayısının azalması, yaşanan yoksulluk, Yahudiler'in yıkımını hızlandırdı. Zorunluluktan Sefer-Tora'ları, dua kitaplarını, tabletleri ve hatta harabeye dönmüş Sinagogun bulunduğu toprakları sattılar. Bugün Kai-feng'de geçmişin parlak topluluğundan sadece birkaç aile kaldı. Şanghai'daki Yahudiler'in tarihi ise, çok daha günümüze yakın bir geçmişe dayanıyor. 1843'te Şanghai'nın yabancılara kapılarını açmasıyla, Yahudiler Şanghai'a gelmeye başladılar. İlk gelen Yahudi aileleri, İngiltere'de yaşayan zengin Sefaradlar'dı. Onları küçük topluluklar olarak Sassoon'lar, Kadoorie'ler ve Ezra'lar takip etti. Hitler'in iktidara geçmesiyle,

¹³⁰ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 49-54.

ülkelerinden kaçan mülteci akınları, Şanghay'a çekildiler. Burada, 1937 yılından sonra Japonlar'ın ellerine düşüp, Amerika ve Latin Amerika ülkelerinin uyguladıkları baskılara maruz kaldılar. Daha önceden Mancur'da yaşamış Ruslar, çoğunlukla Polonyalı Orta Avrupa Yahudileri, Şanghay Yahudileri'ne katıldılar.¹³¹

B. Maniheizm

Maniheizm, tarihsel süreçte İpek Yolu kültür coğrafyası üzerinde hâkim olan en önemli dinlerden biridir. Bu dinin temel öğretisi olan gnostik düalizmin eski Zerdüş inançlarının yanı sıra, Hint öğretilerinde de kök bulduğu ortaya çıkarılmıştır. Böylece Manicilik köktenci düalizm, Doğu Pagan inançları ve doğacı dinlerden kaynaklanan, Zerdüş'ten yola çıkarak düzenlenmiş ve İncil kalıbına dökülmüş bir gnostik Asya inancı olarak tanımlanmıştır.¹³² Maniheizm, Mani tarafından kurulduğu için ilâhî değildir, fakat buna rağmen öğretileri bizzat Mani tarafından dikkatli bir şekilde kaydedildiği için dinler tarihi araştırmacıları tarafından kitabî dinler içerisinde gösterilir. Nitekim bu dinin kendisine ait bir alfabesi dahi meydana gelmiş, düzenli tutulan dokümanlar ve sistemli çalışan misyonerler sayesinde evrensel bir din olarak ortaya çıkmıştır.¹³³ Öyle ki; bu din doğum yeri olan Güney İran ve Mezopotamya sınırlarını aşarak Mısır, Anadolu, Avrupa ve Asya içlerine kadar yayılmış, m.s. IV. yüzyılda kendi bölgesinde Hıristiyanlığın en önemli rakibi haline gelmiştir. Maniheizm'in zaferi ise m.s. VIII. yüzyılda Uygur Hükümdarı Böğü Kağan'ın Mani dinini Uygurların resmî dini ilân etmesiyle tamamlanacaktır, ancak bu din İslâmiyet karşısında tutunamamış ve Uygurların İslâmiyet'i benimsemesi sonucu ortadan kalkmıştır.¹³⁴

1- Mani'nin Hayatı ve Maniheizm'in Ortaya Çıkışı

Maniheizm, bir din olarak m.s. III. yüzyılda Mani isimli bir teolog tarafından doktrine edilmiş ve sistemleştirilmiştir. Beşeri bir din olduğu için bu inanç sisteminin, kurucusunun hayatı ve şahsiyetiyle yakından ilgisi bulunmaktadır. Bu

¹³¹ Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 169-170.

¹³² Bumairimu Abudukelimi, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, s. 47-48.

¹³³ Mehmet Aydın, "Maniheizm", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 465.

¹³⁴ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 153.

açından Maniheizm'in iyi anlaşılabilmesi için kurucusunun hayatı ve şahsiyetini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Maniheizm'in kurucusu Mani b. Fatik (Pattak) el-Hâkim, 14 Nisan 216 yılında Mezopotamya bölgesinde, Kuzey Babil'deki Dicle ve Fırat'ı birbirine bağlayan bir kanal üzerinde kurulmuş olan Mardinu şehrinde dünyaya gelmiştir.¹³⁵ Ailesinin Fars milletine mensup olduğu, babasının Hamedan'dan Babil'e göçtüğü bilinmektedir. Bunun yanında onun annesinin Part hanedanının krallarının soyundan geldiği de rivayet edilir. Ancak bu rivayet zayıf görünmektedir.¹³⁶ Mani'nin çocukluğu hakkında çok sağlıklı bilgi edinilememektedir. Ancak onun çok dindar bir Yahudi-Hıristiyan çevrede büyüdüğü, ailesinin ise heteredoks Hıristiyan mezhebi Elkesai'ye mensup olduğu bilinmektedir.¹³⁷ Mani'nin küçük yaşta hikmetli sözler söylediği ve bilgelik sahibi olduğu, 228/229 yılında, 12 yaşındayken ilk defa meleklerle karşılaştığı, bu görüntü sırasında ikizinin kendisine görüldüğü ve onu sürekli koruyup yardım edeceğine dair ona söz verdiği rivayet edilmektedir.¹³⁸

Mani'nin, 12 ve 24 yaşlarındayken aldığı ilâhî vahiyler neticesinde kendi mezhebi olan Elkesai'den ayrıldığı kaydedilmektedir. Et-Tum isimli meleğin ona Cennetin Kralı (Maniheizm'in üstün ve iyi tanrısı)'nın mesajını iletmesi, kendi halkından ayrılmasını emrettiği ve ona kötülük ve şehvetten uzaklaşmasını tavsiye ettiği rivayet edilir. Bu emir üzerine Mani, içinde yaşadığı toplumdan uzaklaşır, eski inanç ve geleneklerinden vazgeçer inzivaya çekilir. Belli bir yaşa kadar meleklerin getirdiği emirler doğrultusunda yaşadığından ve bir süre sonra ilâhî menşeli olarak kendisine ortaya çıkıp öğretisini gür bir sesle duyurmasının emredildiğinden bahsedilir. Rivayete göre; bu mesajdan sonra Mani, inançlarını insanlara tebliğ etmek için faaliyetlere girişir. İlk olarak Hindistan'a bir misyonerlik seyahati gerçekleştirmiştir. Yolculuğu esnasında Budizm ve Zerdüştilik'i yakından tanıma fırsatı bulmuş, teoloji bilgisini geliştirerek memleketine geri dönmüştür. Mani'nin en büyük özelliği, girdiği herhangi bir dinî çevreye uyum sağlayabilmesi, kendi inancı

¹³⁵ Mehmet Aydın, "Maniheizm", s. 464.

¹³⁶ Kurt Rudolph, "Maniheizm", Çev; Mustafa Bıyık, G.Ü.İ.F.D, 2002/I, Çorum-2002, s. 380-381. ; İskender Oymak, "İslâm Kaynaklarına Göre Maniheizm", F.Ü.İ.F.D, S.14/1, s. 70, Elazığ-2009.

¹³⁷ Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 575.

¹³⁸ Kurt Rudolph, "Maniheizm", s. 380-381.

ile girdiği çevrenin inançları arasında benzerlik kurabilmesidir. Zira Hıristiyanların arasındayken kendisini Hz. İsa'nın müjdelediği Paraklet olduğunu iddia etmiş; Budist çevrelerde ise Buda'nın görüşleriyle kendi fikirlerinin uyum içinde olduğunu ileri sürmüştür.¹³⁹

İran Kralı I. Şapur, başlangıçta Mani'yi himaye etmiş ve inançlarını benimsemiştir. Mani bu sırada İran'ın her tarafına dinini yaymayı başarmış, ancak bir süre sonra Mani'ye muhalefetin artmasıyla I. Şapur, ondan ülkeyi terk etmesini istemiştir. O da İran'ı terk ederek Çin ve tüm Orta Asya'da seyahatlara çıkmış ve öğretisini yaymıştır. Nisan 272'de Şapur ölür ve yerine oğlu Hürmüz tahta çıkar. Mani onunla bir sorun yaşamaz, ama bir yıl sonra Hürmüz ölür ve tahta kardeşi I. Behram çıkar. Ancak onun Mani'ye bakışı babası ve kardeşininkinden farklı olur. Mani, Behram'ın tavrından onun kendisine karşı beslediği olumsuz hisleri fark etmiş ve öldürüleceğini anlamıştır. Bir gün yandaşlarına şöyle seslendiği rivayet edilir; “Bana bakın ve bana doyun çocuklarım; çünkü bedenimle sizden uzaklaşacağım.” Burada Mani'nin, bir peygamber olarak âkıbetini bildiği ve tebliğ görevinin yakında sona ereceğini taraftarlarına söylemeye çalıştığı vurgulanır. Behram bir gün Mani'yi nezdine çağırır ve Mani gelir gelmez Mecusilerin başı “Mobad” (Din adamı) tarafından suçlanır. O, Mani'nin vaaz ettiği inançlarla halkı resmî dinden saptırdığını ileri sürer. Kral'la görüşmesinde Mani, görevinin tanrısal niteliğini açıklayınca, Behram'ın: “Bu vahiy niye sana indi de, ülkenin efendileri olan bize inmedi?” şeklindeki itirazına Mani, “Tanrı'nın iradesi böyleymiş” şeklinde cevap verir. Netice olarak Mani, mahkûm edilir ve zincirlenerek hapse atılır. Zincirler nedeniyle hiç hareket edemez. Maniheiztler bu çileyi Hıristiyanlıktaki “çarmıha gerilme” terimiyle nitelerler. Mani, zincire vurulduktan 26 gün sonra, Şubat 277'de 60 yaşındayken ölür. Bir rivayete göre cesedi parçalara ayrılmış, başı şehir kapısında teşhir edilmiş, geri kalanı ise köpeklere atılmıştır. Birûni ise, derisinin yüzölüp içinin toprakla doldurulduğunu ve Cündişapur şehrinin kapısına asıldığını ve o kapının hali hazırda da Mani kapısı olarak bilindiğini ifade etmektedir.¹⁴⁰

¹³⁹ İskender Oymak, “Maniheizm”, s. 70-71.

¹⁴⁰ Şinasi Gündüz, “Maniheizm”, *DİA*, XXVII, 575-577.

Mani, kendi doktrinlerine özellikle Süryanilerin bazı esaslarını da dahil etmiş, kurduğu yeni dinin yayılmasında Süryanice'yi etkin olarak kullanmıştır. Yine dinî kaide ve kuralları açısından Hıristiyanlıktan faydalandığı gibi; Budizm'in bazı dinî esaslarını da kendi yarattığı inanç sistemine dahil etmiştir.¹⁴¹ Bu nedenle Şehristani, Mani dininin çeşitli dinlerin bir karışımı olduğunu, özellikle Hıristiyanlığın tesirinin daha fazla hissedildiğini, Mani'nin İsa peygamberi nebi olarak kabul ederken; Musa peygamberi inkâr ettiğini ifade ederek Hıristiyanlığın Maniheizm üzerindeki tesirini vurgular.¹⁴²

2- Maniheizm'in Kutsal Metinleri

Mani, sağlığında öğretilerini yazıya geçiren ve bazılarını çizimlerle süsleyen ender din kurucularındandır. Onun düşüncesine göre; Zerdüşt, Buda ve Hz. İsa'nın başarısız olmasının sebebi vahiylerini yazmamış olmalarıdır. Bu sebeple Mani, düşünce ve mesajlarını bizzat kayda geçirmeye özen göstermiştir. Böylece kilisesinde intikal ettirilmeye yöneltilen vahiyleri ihtiva eden Mevsuk yazılar ortaya çıkmıştır. Onun bu çabaları Maniheizm alfabeini oluştururken kilisesine önemli dökümanlar bırakmıştır. Ancak 31 Mart 297 tarihinde İskenderiye'de Maniheizmlere karşı yayınlanan Diocletien fermanı neticesinde Mani'nin kayıtlarının yok edilmesi emredilmiş, bu emir Mani tarafından kaleme alınan Maniheizm metinlerin tahrip olmasına neden olmuştur.¹⁴³ Onun yok edilen eserleri arasında Hayat İncili, Hayat Hazinesi, Şapuragan, Pragmateia, Sırlar Kitabı, Devler Kitabı, Mektuplar ve İlâhiler'in bulunduğu, Süryânî ve Pehlevî dillerinde yazılmış olan bu eserlerin bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu eserler Mani'nin öğrencileri tarafından kaleme alınan eserlerde parçalar halinde günümüze ulaşabilmiştir. Dolayısıyla öğrencileri ve takipçileri tarafından farklı dillerde (Kiptîce, Süryânîce, Uygurca, Çince, Farsça ve Latince) kaleme alınan veya derlenen bu yazmalar Maniheizm'in ilk elden kaynaklarını ve kutsal metinlerini oluşturmaktadır. Mani'nin Mektupları, İlâhi Kitabı, Hayat İncili Yorumu, Köln Mani Kodeksi ve Vaazlar bunlar arasında

¹⁴¹ Şinasi Gündüz, "Mani", *Din ve İnanç Sözlüğü*, İstanbul 1998, s. 245; Hans Wilhelm Haussing, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, s. 275.

¹⁴² İskender Oymak, "Maniheizm", s. 70.

¹⁴³ Mehmet Aydın, "Maniheizm", s. 465-466.

zikredilebilir.¹⁴⁴

3- Maniheizm'in İnanç Esasları

Maniheizm, İnan ve Mezopotamya dinlerinin bir sentezidir. Mani'nin görüşünün ana fikrî kainattaki zıtlıklar, iyilikle-kötülük, ışıkla-karanlık ve ruhla-beden gibi kainatta hâkim olan ilişkilerdir ve insanların kötülükten kurtulması Mani dininin temel gayesi olarak görülür. Bu kurtuluş dünyada çoğalmayı önlemekle mümkündür. Öyleyse çoğalmanın sebebi olan evlenmeyi menetmek şarttır.¹⁴⁵

Maniheizm'in inanç esasları; Zerdüşt dinine benzer şekilde Işık (iyilik) ve Karanlık (kötülük) olarak iki zıt ilke ve Mani'nin İsa'nın müjdelediği Paraklet olarak kabul edilmesi temeli üzerine oturmaktadır. Onun, İsa'nın misyonunu tamamlamak ve "gerçek kiliseyi" oluşturmak için son peygamber olarak gönderildiği kabul edilmektedir. İbn Nedim, Maniheizm'in inanç esaslarını; Nur cennetlerinin kralına (Tanrı), onun nuruna, kuvvet ve hikmetine inanmak şeklinde ifade eder. Onun nuru, güneş ve ay; kuvveti, hava, rüzgâr, nur, su ve ateş'e hâkim olmak, hikmeti ise mukaddes dindir. Maniheizm'e göre yaratılıştan sonra insanın en önemli görevi, karanlıkta hapis kalan nur parçalarını esaretten kurtarmaktır. Maniheizm'de on tane farz vardır. Bunlar: puta tapmayı reddetmek, yalan söylememek, hırsızlık yapmamak, sihir yapmayı öğrenmek, sebepleri bilmek, inançta ve amelde gevşeklik göstermeyip çoğaltmaktır. Bu belirlenen kurallar bazı kaynaklarda Mani'nin on emri olarak takdim edilir. Mani, Budizm'in sembollerini kullanmış, batıda ise Hıristiyan inancına uygun fikirler geliştirmiştir. Mani'nin başlıca arzusunun, Eskiçağ düşüncelerini kaynaştırarak evrensel nitelikte bir kurtuluş doktrini kurmak olarak ifade edilir.¹⁴⁶

Birûni, Maniheizmlerin iki tabakaya ayrıldığını, birinci tabakanın şehvet, hırs gibi dünyevî hallerden el çeken seçkin zahidlerden; ikinci tabakanın da bunlara uyan ve dünyevî işlerle meşgul olan kimselerden meydana geldiğini söyler.¹⁴⁷

¹⁴⁴ *Yaşayan Dünya Dinleri*, editör; Şinasi Gündüz, Ankara 2007, s. 495. ; Şinasi Gündüz, "Maniheizm", 575-577.

¹⁴⁵ İskender Oymak, "Maniheizm", s. 71.

¹⁴⁶ İskender Oymak, "Maniheizm", s. 75-76.

¹⁴⁷ Günay Tümer, *Birûni'ye Göre Dinler ve İslâm Dinî*, Ankara 1986, s. 218-220.

4- Orta Asya ve İpek Yolunda Maniheizm'in Yayılışı

Maniheizm, Soğdlu tüccarlar vasıtasıyla İpek Yolu üzerinde doğuya doğru ilerlerken Çin'e de girmiş ve Çinliler tarafından Ming Chiao (Işık Dini) olarak tanınmıştır.¹⁴⁸ Nitekim Mihr-Ormazd isimli İranlı bir Maniheist misyonerinin m.s. VII. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e seyahat ettiği bilinmektedir. Bunun yanında zaman içinde Çin'de çoğalan Maniheistler, Çin'deki en popüler Maniheist eserlerden biri olarak "Sütrenin İki Prensibi" isimli metinleri Çin sarayına kadar götürmüş ve Çin İmparatoru Wu'ya sunmuşlardır. İmparator bu metinlerden etkilenir ve Maniheizm'i uygulamaya başlar. Kraliçe Wang da onu takip eder fakat bu durum Çin sarayındaki budistleri rahatsız etmiş ve budistlerin Mani dinine düşman olmasına sebep olmuştur.¹⁴⁹ Maniheizm'in Çin'deki en büyük başarıları ise Maniheist Uygur Kağanlarının Çinli yöneticileri Çin'de Mani tapınaklarını kurmaya zorlamalarıyla gerçekleşmiştir. Nitekim Uygur kağanı Böğü, 768 yılında Çinli prensleri, bütün Çin'de Maniheist tapınakların yapımına imkân veren imparatorluk kararlarını çıkarmaya zorlamıştır. Uygurların 840 yılında Karluklar (Türk asıllı Özbeklerin bir koludur) tarafından ortadan kaldırılması ve Maniheistlerin göçe zorlanması sonucunda Maniheizm, Çin'de de zor durumda kalmıştır. Zira 843 yılında Çin imparatoru Maniheizm propagandası yapılmasını yasaklamıştır. Maniheistler 841-846 yılları arasında işkencelere maruz kalmış, buna rağmen gizlenerek hayatta kalmayı başarmışlardır.¹⁵⁰ Çin'de Maniheizm'in yasaklanmasından sonra mensuplarının gizlice buldukları ve dış dünyaya karşı kendilerini Taoist veya Budist gibi tanıttıkları kaydedilmektedir. Bu şekilde Maniheizm yeraltına indirilmiştir. Çin'de ağır takibata uğrayan Maniheistler ilerleyen dönemlerde de güç kaybetmişlerdir. Çin'deki son Maniheistler Lao-Tze sayesinde Çin'de yeni bir gelenek oluşturmuşlardır. Bu topluluk Lao-Tze'nin batıyı dolaştığını, nar meyvesine dönüştüğünü ve peygamber Mani'yi doğuran kadının bu nar meyvesini yiyerek hamile kaldığını ve Mani'yi doğurduğunu savunmaya başlamışlardır. Bu anlatım sayesinde Taoizm ile Maniheizm arasında bağ kurulmuş ve Sung hükümdarlığı

¹⁴⁸ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 188.

¹⁴⁹ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 109.

¹⁵⁰ Mehmet Aydın, "Maniheizm", s. 469.

döneminde yasaklı olan Mani tapınakları Taoist Okulu şeklinde devam ettirilebilmiştir. Maniheistlerin uğradıkları baskı Moğollar zamanında azalsa da; XV. yüzyılda Moğol hâkimiyetini bitiren Ming Hanedanlığı zamanında yeniden şiddetlenmeye başlamıştır. Bu tarihten sonra da Maniheistler gizlenmeye devam etmişlerdir. Yine de Ming hanedanlığının bütün saldırılarına rağmen Maniheistler, Maniheizm'i yaşatmaya devam etmişlerdir. Batılılar tarafından Zeytun olarak bilinen şehrin yaklaşık 15 mil güneyinde Tsao-an'da Maniheist bir tapınak ayakta kalmıştır. Cao-an tapınağının da ayakta olduğu bildirilir. Bu tapınaklar budist tapınakları gibi görünerek hayatta kalmıştır.¹⁵¹

Başka bir ifadeyle Maniheizm'i misyonerlikle yayılan bir din diyebiliriz. Zira Mani'nin belirlediği temel prensiplere göre bir Maniheist vaiz dünyayı sürekli dolaşmalı, öğretiyi vaaz etmeli ve insanlara rehber olmalıdır. Bu sebeple Mani rahipleri seyahatlara ve vaazlara önem vermiş, onların bu seyahatları dünyanın çeşitli bölgelerinde dinî etkinliklerini arttırmalarına ve inançlarını geniş bir alanda yaymalarına yardım etmiştir.¹⁵²

Maniheistler Mısır, Kuzey Afrika, Anadolu hattâ Avrupa'ya dahi misyonerler göndermiş ve bölgesel başarılar kazanmışlardır. Ancak onların asıl başarısı İpek Yolu kültür coğrafyasında görülmektedir. Bu doğrultuda Mani dininin yayılışı için ilk basamağı, İpek yolunun batı bölgesindeki Soğdiyana ve Harezm teşkil etmiştir. Daha Mani'nin Sasaniler tarafından işkenceyle öldürülmesinden itibaren, m.s. III. yüzyılda takibata uğrayan Maniheistler, İran'da takibata uğrayan bütün mezhep mensupları gibi Soğdiyana ve Harezm'e kaçmaya başlamışlardır. Dolayısıyla Soğdiyana Maniheistler için de bir sığınak olmuştur. Soğdiyana'da Soğd tüccarlarla tanışan Maniheist rahipler, onlar arasında dinlerini yaymış ve Soğdiyana'da Maniheizm'i tüccar dini haline getirmişlerdir. Ancak Soğd tüccarların bu dini benimsemesi Maniheizm'in Asya'daki yayılışı için sadece bir basamak teşkil edecektir. Zira uzak ülkelere korkusuzca seyahat eden Soğd tüccarlarının seyahatlarına katılan Maniheist rahipler, Orta Asya'nın en ücra köşelerine kadar ilerlemiş; inançlarını misyonerlik yoluyla yaymaya çalışmışlardır.

¹⁵¹ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 188-189.

¹⁵² İskender Oymak, "Maniheizm", s. 68-69.

Soğdiana'da ise dinlerini giderek kökleştirmiş, Nesturiler gibi Samarkant'ı merkez olarak edinmişlerdir. Maniheizm, her ne kadar bölgede etkinlik kazansa da; Sasaniler tarafından korunan Zerdüşt dininin baskısı altına kalmıştır. Bu dinin Soğdiana ve Harezm'den silinmesi ise İslâmiyet'in bölgeye yerleşmesiyle olacaktır. Zira İslâmiyet Soğdiana bölgesine yerleştikten kısa süre sonra Mani dininin artıklarını temizleyecek ve Soğd bölgesini İslâmlaştıracaktır.¹⁵³

İslâmiyet, Soğdiana'da Mani dinini ortadan kaldırırken; Maniheistler için yeni bir şafak olarak nitelenebilecek gelişmeler yaşanmış, doğuda Uygur hükümdarı Böğü Kağan m.s. VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Maniheizm'i Uygurların resmî dini ilan etmiştir. Karabalgasun kitabelerinden Tibetlilerin hücumuna uğrayan Çin'i kurtarmak için, Pu-ku Hueien'in daveti üzerine Loyang şehrine giren Böğü Han'ın dönerken beraberinde götürdüğü büyük bir ihtimalle Soğdlu olan rahiplerden Mani dinini öğrendiği ve halkına öğrettiği öğrenilmektedir. Bunun yanında Mani dininin daha III. yüzyıldan itibaren Uygurlar arasında yayılmaya başladığı, Soğdlu tüccarlar ve Maniheist rahiplerin bu bölgelerde faaliyet gösterdikleri, Böğü Kağan'ın hiç yoktan değil, zaten bilinen ve kabul edilen bir dini resmileştirdiği kaydedilmektedir.¹⁵⁴

Böylece Maniheizm, Orta Asya ve İpek yolunda Uygurlar sayesinde ayakta kalmıştır. M.s. IX. yüzyıllardaki Müslüman yazar İbn Nedim'in naklettiğine göre, Abbasilerin Horasan valisi, Samarkant'ta faaliyet göstermekte olan 500 Manici rahip hakkında bilgi almış ve onları öldürmek istemiştir. Bu esnada Uygur Kağan Horasan valisine haber gönderip: "Eğer Samarkant'taki Maniheist rahipler zarar görecektense, o zaman kendi egemenliği altında yaşamakta olan bütün Müslümanları öldüreceğini" söyleyerek uyarıda bulunmuştur. Yine Böğü Kağan daha ileri bir adım atarak Mani dininin Çin'de de yayılması için teşebbüse geçmiştir. 768'de Loyang'da Mani tapınaklarının kurulması için Tang imparatoru emir vermek zorunda kalmıştır. 806 yılında Mani dinî rahipleri Uygur elçileri ile beraber Çin başkentine gelmiş ve kendilerine bir ibadethane yapmış, onlarla birlikte çok sayıda Uygur Çin'e giderek bu ülkede çeşitli koloniler kurmuşlardır. Mani dininin resmî din olarak kabul edildiği

¹⁵³ Zekeriya Kitapçı, *İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994, s. 101.

¹⁵⁴ Bumairimu Abudukelimi, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, s. 49.

Ötüken Uygur Devleti, diğer bir Türk devleti olan Kırgızlar tarafından 840 yılında yıkılınca, Uygurlar kitleler halinde yurtlarını terk ederek, Çin sınırlarına ve daha ziyade zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'ya, Beşbalık, Turfan, Kuçu vb. yerlere göç etmişlerdir. Bütün bu olaylar gösteriyor ki, Mani dini Orta Asya'da Uygur devletinin siyasî desteği ile ve yine Uygurlar vasıtasıyla yayılmış, onların siyasî güçleri azaldıkça da Mani dini Orta Asya'daki etkisini kaybederek yerini Budizm'e terk etmiştir.¹⁵⁵

Yine de Birûni'ye göre, Samarkant hariç başka yerlerde dağınık bir şekilde bulunan Maniheiztlerin Doğu Türkistan, Çin, Tibet ve Hindistan'da azımsanmayacak kadar belli bir nüfus oranına sahip olduğundan bahseder.¹⁵⁶

C. Nesturilik

Nesturilik İstanbul Patriği Nestorius tarafından kurulan bir Hıristiyan mezhebidir. Bu mezhep özellikle Arianusçuluğa bir tepki olarak gelişti. 431 yılında Efes Konsili'nde mahkûm edilen Nestorius, Hıristiyanlığın kurucusu kabul edilen İsa'nın nitelikleriyle ilgili bir tartışmadan doğmuştur.¹⁵⁷ Nestorius 382 yılında Roma İmparatorluğu'nun Kommagene Eyaletinde, Germanician (Maraş) kentinde doğmuştur. Öğrenimini Antakya İlâhiyat okulunda tamamlayan Nestorius, daha sonra papaz ve vaiz olarak çalışmıştır. İmparator II. Theodosius tarafından 428 yılında İstanbul Patrikhanesine Patrik olarak atandı. Nestorius Sapkınlar (Rafizîler) nitelemesiyle İsa'da insan tabiatı olmadığını söyleyenleri kastediyordu.¹⁵⁸ Nestorius İsa'ya Diofizitçilik (çift tabiatçılık) adı verilen düşünceyi savunuyordu. Bu sebeple Nestorius taraftarlarına Diofizitçiler de denilmektedir.¹⁵⁹

Nestorius ve arkadaşlarına göre aynı kişi (İsa) hem Tanrı hem insan, dolayısıyla Meryem, Tanrı'nın annesi olamayacaktır. Onlara göre İsa, tanrısal nitelikleri olan bir insandı. Bu görüşler Ortodoks Hıristiyan çevrelerinin tepkisiyle karşılaştı. 431 yılında toplanan Efes Konsili bu görüşleri mahkûm etti, Nestorius

¹⁵⁵ Bumairimu Abudukelimi, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, s. 51.

¹⁵⁶ İskender Oymak, "Maniheizm", s. 69.

¹⁵⁷ <http://www.birdunyabilgi.net/nesturilik> (24.02.2011).

¹⁵⁸ Kadir Albayrak, *Keldanîler ve Nasturîler*, İstanbul 1997, s. 72.

¹⁵⁹ Kadir Albayrak, *Keldanîler ve Nasturîler*, s. 72.

Libya'ya oradan da Mısır'a sürüldü. Ancak bu baskılara rağmen Nesturilik, Doğu'da hızla yayıldı.¹⁶⁰

Dünyanın en büyük medeniyetlerinden birisine sahip olan Çinliler uzun bir tarihe sahiptirler. Bu uzun tarihlerinde önemli yere sahip olan T'ang hanedanlığının ilk imparatorlarından bazılarının düşkünlük derecesinde yabancı şeylere hayranlığı olduğu bilinmektedir. Böyle bir ortamda batıdaki tüccarların örf ve adetleri alışılmamış olsa bile hoş karşılandı ve yayılması teşvik edildi. Böylece Soğdiyanlı ve İranlı tüccarlar ile misyonerler, Hıristiyanlığın bir parçası olan Nesturiliği VII. yüzyılda Çin'e getirdiler. Aslında Çinliler ilk defa hıristiyanlığın kökeninin İran olduğu kanaatindeydiler ve VIII. yüzyılın ortalarındaki kayıtlarını düzeltmeden önce yüzyıldan fazla bir süre Nesturiliği İran kökenli bir din olarak biliyorlardı. 638 yılında T'ang İmparatorluğunun fermanıyla, Alo-pen (İbrahim) adlı bir İranlı papazın saraya üç yıl önce geldiğini söylemektedir. Alo-pen beraberinde, İmparatora çinceye çevirilmiş kutsal kitaplar getirdi. İmparator bunu onayladı ve Nesturilere imparatorluğu boyunca inançlarına yaşama özgürlüğü verdi. Bu olay hıristiyanlığın Çin'e girişini gösterir. T'ang'ın başkenti Ch'ang-an'da 781 yılında dikilen anıt, yerel Nesturi topluluğunun ilk 150 yılıyla ilgili zengin bir bilgiyi kapsar.¹⁶¹

Nesturilik, Bizans bölgesinden bir sapkınlık olarak sürülüp doğuya gider Avrasya bozkırlarındaki yüzbinlerce insanı etkiler ve doğunun tanınmış hıristiyanlığı olarak onu orada değişmez bulan Çin'deki ilk misyonerlere, Nesturiliğin akibeti ile ilgili bilgiler asırlar sonra bir karabasan gibi gelir. Daha önce de belirttiğimiz gibi din ve ticaret ilişkisi, tarih boyunca birbiriyle karşılıklı olarak her türlü etkileşimi sağlayan bir süreç olmuştur. Örneğin; Budizm'in yayılması, Budist törenlerinde kullanılan ipeğin talebini artırmış, bu arada bu ilişki Budizm'in ilk etapta yayılmasını kolaylaştıran uzun mesafeli ticarî etkinliğini daha fazla canlandırmıştır.¹⁶²

Nesturiliğin başından sonuna kadar İran ve Orta Asya isimlerini barındırması, İpek Yolu silsilesinde devamlı bir batı akınının olduğunu gösterir. Çin'in Tun-huang bölgesinde Fransız olan Çin dili ve kültürü uzmanı Paul Pelliot tarafından bulunan,

¹⁶⁰ <http://www.birdunyabilgi.net/nesturilik> (24.02.2011).

¹⁶¹ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 99-101.

¹⁶² Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 21.

otuz kadar Nesturi eserinin VIII. yüzyılın sonlarına doğru çinceye çevrildiğini belirtir. Buna rağmen çinlilerden Nesturiliği kabul eden fazla olmamıştır. Xian anıtının dikilmesine kadar Nesturilik, çinlilerce “Muhteşem Din” (ching chiao) olarak biliniyordu. Diğer taraftan Hıristiyanlıkta kurtarıcının Süryanice’de Yeşu olan adı, dönemin telaffuzunda Çin terimi “hareket halindeki fare” gibi geliyordu. Bu yüzden Çin’deki Nesturi topluluğunun büyük bir kısmı, Yahudilik ve Zerdüştilikte olduğu gibi yabancılardan oluştu. Bu üç gelenek, Çin’e seyahat eden tüccarların inançları olarak getirildi ve kaderleri, orada yaşayan tüccar toplulukların kendilerine bağlıydı. Birçok dinî figürler, dinsel öğretileriyle değil, daha dünyevi yetenekleriyle meşgul oldular. Hıristiyanlar ve Maniheizmler, Mezopotamya geleneklerinden miras aldıkları özellikle astroloji ve tıp bilgileriyle değerlendirildiler. Dinî binalar çoğu kez yabancı taraftarların ve ilgili yerel insanların da toplanabileceği “kültür merkezleri” olarak hizmet etti. Buna rağmen 845 yılında Taoizm’i destekleyen T’ang İmparatoru Watsung, bütün yabancı dinleri hatta yabancı sayılmayan Budizm’i bile yasadışı ilan etti. Hıristiyanlığın Çin’de ortadan kalktığı, Moğolların yönetiminde üç asır sonra tekrar hayat bulabildiği söylenebilir.¹⁶³

1- Ortaya Çıkışı ve Yayılışı

Nesturilik, Nestorius’un Hz. İsa’nın kişiliği ile ilgili düşünceleri sebebiyle 431 yılında toplanan Efes Konsilinde din dışı bir mezhep ilân edilmiştir. Bundan sonra Libya’ya ve oradan da Mısır’a sürülen Patriğin ölümüyle birlikte görüşleri Mezopotamya ve İran başta olmak üzere iç Asya ve Çin’e kadar yayılma imkânı bulmuştur. Nestorius’un din dışı ilân edilmesinin ardından Hz. İsa’nın kişiliği ile ilgili yoğun tartışmalar yaşanmış ve Nestorius’un Hz. İsa’da insan ve tanrısal olmak üzere iki şahsiyet (Diyofizit) olduğuna dair fikrine karşılık olarak Hz. İsa’da yalnızca tek bir kişiliğin var olduğu, bunun da tanrısal kişilik olduğu görüşüne dayanan Monofizit düşünce ortaya çıkmıştır.¹⁶⁴

Bizans ve Sasaniler arasında yıllarca süren savaşlar her iki devletin çatısı altında yaşayan topluluklara büyük zararlar vermiştir. Nesturi hıristiyanları da bu

¹⁶³ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 100-101.

¹⁶⁴ Yonca Anzerlioğlu, *Nasturîler*, Ankara 2000, s. 5.

topluluklardan biridir. Bir zamanlar Bizans tehlikesinden Sasaniler'e sığınan Nesturiler belli dönemlerde, II. Şapur, I. Yazdigird ve IV. Behram dönemlerinde sert tavırlarla karşılaşmışlardır. Bu sert tavırların temelinde yatan sebep Nesturi inancının hızlı bir biçimde yayılma imkânı bulabilmiş olmasıdır. Hindistan'da belli bir güce ulaşan bu inanç XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı paşalarından Yaver-i Ekrem Şakir paşanın "Vilayeti Şarkîye'nin" durumunu gösteren belgesinde bazı bilgilere yer verilmiş, bu bilgiler Nesturi nüfusunun çoğunluğunun Hindistan'da yaşadığı belirtilmektedir. Ancak Nesturilik ilk önemli başarılarını Merv ve Herat'ta elde etmiştir. II. Türk Tarih kongresinde Fr. Psulthy Türkler'in hıristiyanlığı kabulü üzerinde durmuş ve bunun başlangıç tarihini milâdın II. Asrının sonu olarak vermiştir. Kaynak olarak St. Jerom, milâdın IV. asrında yazılmış Lâtin patalojisinin 12. cildinin, 870. sayfasındaki 107 nolu mektuba dayanarak bugünkü Azerbaycan topraklarında o dönemlerde yaşayan Türkler arasında bu inancı benimsemiş olanların bulunduğu ve yine hıristiyanlığın Türkler arasında var olduğunu belgeleyen diğer belgelerin Bağdat Nesturi patrikhanesinde yer aldığını ve "Türkeli"nin de bu patrikhaneye bağlı olduğunu belirtmektedir. Merv Metropolitliği vasıtasıyla Amuderya kıyılarında yaşayan Türkler'in (644 sonrası) hıristiyanlığı kabul ettiklerine dikkat çeken Psulthy, 781 yılında Nesturi patriği Thymothe'nin diğer bir Türk Hanının kendisine bağlı insanlarla birlikte hıristiyanlığı kabul ettiğini Marunîler'e yazdığını belirtmektedir. Diğer taraftan Kerayit Hükümdarı ile birlikte 200,000 kişinin hıristiyanlığı kabul ettiği de bilinmektedir. Merv ve Herat Metropolitliklerini Samarkant, Kaşgar ve Tangut Metropolitlikleri izlemiştir. Mitropolitliklerin dışında piskoposluklar da oluşturulmuş ve Samarkant Metropolitliği bütün Buhara kazalarını bünyesinde toplarken, Kaşgar makamı XIII. yüzyılda, Tangut ise VIII. yüzyılın sonunda oluşturulmuştur. Çin'de de belli bir potansiyele ulaşan Nesturilik ile ilgili olarak Çin'deki Nesturi nüfusunun Çinlilerden oluşmayıp Türkler ve Moğollardan oluşmuş olmasıdır. Bunun sebebi Çin halkının yabancı akidelerden her zaman ürkmüş olmalarına bağlayan Ligeti, 781 yılında Yazdbozer adlı yüksek rütbeli bir Nesturi tarafından yaptırılan ve tarihte Si-ngnan-fu anıtı olarak bilinen anıttan da bahsetmektedir.¹⁶⁵ XVII. yüzyılda Çin, Singan-Fu'da ortaya çıkan ve Mermer'den

¹⁶⁵ Yonca Anzerlioğlu, *Nasturîler*, s. 16.

yapılmış bir Nesturi Anıtı. Doğu Asya'da şimdiye kadar bulunmuş en eski Hıristiyan yazıtlardan biridir ve bir zamanlar refah içinde olan bir misyona ait bilinen tek eserdir. Anıtın üzerinde adları ve görevleri yazılı olan 67 Nesturi misyoner, Anıt üzerinde belirtilen tarihten çok daha önce Çin'in bir bölümünde yaşamış olmalı, zira İpek böceği yumurtaları Çin'den Konstantinpol'e 551'de Nesturi ruhbanlarca getirilmişti. Anıt Nesturi Patriği Hnanišo döneminde, Tang hanedanlarından Kiençung'un ikinci yılında (781) dikildi. Bu anıt, kilisenin Nesturi Kolunun, ilk dönemlerdeki özverili çalışmalarının sessiz bir tanığıdır.¹⁶⁶

Bir o kadar Kerayitler kadar Nesturi mezhebini benimseyen Naymanlar ve özellikle de Uygurlar olmuştur. Uygurlar'ın din konusunda oldukça hoşgörülü oldukları ve Türk Tengri dini haricinde Budizm, Maniheizm ve Hıristiyanlığın özellikle de Nesturiliği benimsemiş oldukları bilinmektedir.¹⁶⁷

431'de Efes'te toplanan genel konsil Nestorius'u azledip Libya ve Mısır'a sürgün edince, aynı zamanda Urfa Yüksek Din okulu'nu da kapattırdı. Bu kez okulun bazı talebe ve hocaları İran İmparatorluğu'na geçmiş ve Nusaybin'de yeni bir okul kurmuşlardı. İşte bu zamandan itibaren Nestorius'un öğretisi ünlü bilgin Narsai sayesinde Nusaybin'den bütün Mezopotamya ve İran Hıristiyanları arasında yayılmaya başladı. Buranın Piskoposu Barsauma, İmparator'un desteğiyle İran İmparatorluğunda yaşayan Hıristiyanlara zorla Nestorius'un fikirlerini kabul ettirdi ve onları Roma-Bizans İmparatorluğundan ayırarak, ayrı bir millî kilise meydana getirdi. Böylece bu millet kendi millî ismini kaybetmeye başladı ve inancının ismi Nesturilik, ırk isminin (Keldanî) yerini aldı. Bu kilise Hıristiyanlarına Nesturi adı veriliyordu. Kendileri ise bu adı reddedip Doğu Kilisesi adını kabul ediyorlardı. Bu Kilise veya Nesturi Kilisesi, V. yüzyıldan sonra XIV. yüzyılın sonuna kadar bütün şimdiki Irak, İran, Orta Asya, Çin ve Hindistan'da büyük gelişmeler kaydetti. XV. yüzyılın başında Irak ve Hindistan Kiliseleri dışında bütün Asya Nesturi Kiliseleri çeşitli istîlalar nedeniyle ortadan kalktı.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Abraham Yohannan, *Mezopotamya'nın Kayıp Halkı Nasturîler*, Çev; Meltem Deniz, Ankara 2006, s. 55.

¹⁶⁷ Yonca Anzerlioğlu, *Nasturîler*, s. 17-18.

¹⁶⁸ Kadir Albayrak, *Keldanîler ve Nasturîler*, s. 69-70.

2- İnanç Esasları ve Tesiri

Nesturiliğin esasını teşkil eden ve Nestorius'un kâfirlikle suçlanmasına sebep olan inanç şekli, Hz. İsa'nın kişiliği ile ilgili görüşleridir. Bu görüşe göre Hz. İsa'da iki şahsiyet mevcuttur. Bunlardan biri Tanrısal diğeri ise İnsani kişiliktir (Diyofizit). Her ikisi de görünüşte birleşmiştir ve özde bir birleşme söz konusu değildir. Her ikisi de özde birbirinden ayrıdır. Ayrıca Nesturiliğe göre Hz. Meryem'e Tanrının annesi anlamına gelen Theotokos tabirini kullanmak doğru değildir. Çünkü Hz. Meryem Tanrının değil, insan olan İsa'nın annesidir. Hz. İsa'nın kişiliği ile ilgili bu görüşleri ile diğer Hıristiyanlık inançlarından farklı bir yapıya sahip olmuştur. Bu görüşlerin ortaya çıktığı yer ise Antakya İlahiyat Okulu'dur.¹⁶⁹ Mopsuestia'lı Theodore'den Antakya tanrıbilimini öğrenmiş ve onun görüşlerini sadakatle yansıtmıştır.¹⁷⁰

Bu Okul'un en büyük özelliği, İskenderiye İlahiyat Okulu ile rakip bir pozisyona sahip bulunmasıydı. İskenderiye Okulu Yeni Eflatuncu Felsefenin temelleri üzerine bina edilmişken, Antakya Okulu eski Grek tesiriyle Aristo mantık ve felsefesinin temelleri üzerine kurulmuştu. İskenderiye Kilisesi Eflatun'un prensipleri ışığında, Kitab-ı Mukaddes'i ruhânî, harfî ve rumuzî olarak üç yönde tefsir ediyordu. Savunduğu görüşlerden dolayı İskenderiye Kilisesi taraftarlarına da Monofizitçiler (Tek Tabiatçılar) denmiştir.¹⁷¹

Hıristiyanlıkta yer alan Aşai Rabbani (Ekmek Şarap) Ayini Nesturiler arasında da vardır ve önemli bir yere sahiptir. Bu ayin "Qurbana" olarak adlandırılır. Wigram'a göre Qurbana, İncil'deki kurban tanımlamasıyla aynıdır. Yani "Tanrıya adanan" anlamındadır. Bu ayinde gelenek olduğu üzere ekmek pişirilmektedir. Pişirilen bu ekmeğin mayasının kuşaktan kuşağa aktarıldığına inanılmaktadır. Bu konudaki inanış şöyledir: Hz. İsa son akşam yemeğinde havarilerinden St. John'a iki parça ekmek vermiş ve St. John ekmeğin bir parçasını yemeyerek bu parçayı hıristiyanlığı yaymak için görevlendirilmiş havarilere dağıtmıştır. St. Thaddaeus'dan kendilerine kuşaklar boyunca aktarıldığına inandıkları bu ekmeği her ayin'de yapılacak ekmek için maya olarak kullanan Nesturiler, bu ayini Pazar günü

¹⁶⁹ Yonca Anzerlioğlu, *Nesturiler*, s. 22.

¹⁷⁰ Lion Publishing, *Hıristiyanlık Tarihi*, Çev; Sibel Sel-Levent Kınran, İstanbul 2004, s. 182.

¹⁷¹ Kadir Albayrak, *Keldanîler ve Nasturîler*, s.73.

yapmaktadırlar. Dinî faaliyet olarak vaaz da Nesturiler tarafından gerçekleştirilmektedir. Noel kutlaması ve Paskalya günü Nesturiler'in de adetlerini oluşturmaktadır. Paskalyadan önce tutulan oruç, Nesturiler tarafından batıya nazaran daha önem verilen bir oruçtur. Oruç esnasında, Süt, Peynir, Et ve Balık yenmemektedir ve dinî kural olarak hafta içinde tutulması gereken bu orucu Pazar günü hariç hergün tutmaktadırlar. Bunların haricinde, Hz. İsa'nın yortaları denilen ve doğuş, 6 Ocak, yeniden diriliş, humsin yükseliş, tecelli ve haçın bulunması (3 Mayıs) yortusu olmak üzere toplam yedi festivalleri vardır. Nesturiler'in Batılı Hıristiyanlardan ayrıldıkları önemli bir nokta da kiliselerinin iç düzenlerinde göze çarpmaktadır. Nesturi kiliselerinde resim ve heykellere yer verilmemektedir. Haç, Kilisede büyük saygı duyulan bir yere sahiptir. Ancak Haçın üzerinde Batı Kiliselerinde olduğu gibi Hz. İsa'nın resmi bulunmamaktadır.¹⁷²

3- Nesturiliğin İpek Yolunda Yayılışı ve Durumu

Nestorius ve onu izleyenlerin akidesi, 431 Efes Konsili'nde alınan karar, İsa'nın tek kişilikli ve iki tabiatlı olduğu görüşüyle reddedilmiştir. Bu konsil sonrası özellikle Suriye bölgesinde İran sınırlarında yaşayan Nesturiler ayrı bir kilise hareketi başlatmışlar ve sonraki dönemlerde Urfa, Nesturiliğin merkezi haline gelmiştir. 6. yüzyıldan itibaren Nesturilik İpek Yolu üzerinden Arabistan, Hindistan ve Çin'e yayılmaya başlamıştır.¹⁷³

Nesturiliğin İran'a geçişi ve diğer ülkelere yayılışı gibi, Orta Asya'ya girişi de büyük oranda ticaret yollarıyla olmuştur. Ön Asya'dan başlayarak, Maveraünnehir'in Baykent, Buhara ve Samarkant gibi belli başlı büyük şehirlerinden geçen milletlerarası İpek Yolu, bir taraftan birçok din ve kültürleri beraberinde getirmiş, bölgedeki Türklerin bu manevi unsurlarla temas etmelerine sebep olmuştur. Nesturiliğin Orta Asya'da yayılıp geliştiğine ilişkin çok sayıda doküman mevcuttur. Bunlar Turfan bölgesi metinleri, Yedisu bölgesinde bulunan ve Süryani alfabesi ile yazılmış Türkçe Nesturi mezar taşları kitabeleri¹⁷⁴ ve Orta Asya Hıristiyan

¹⁷² Yonca Anzerlioğlu, *Nesturiler*, s. 22-24.

¹⁷³ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yay, Ankara 1998, s. 279.

¹⁷⁴ Harun Güngör, *Eski Türklerde Din ve Düşünce*, yayın yeri ve tarihi kaldı, s. 275.

kabileleriyle ilgili tarihî belgelerdir. Ayrıca Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde bulunan ve Hıristiyanlıkla ilgili olayları anlatan freskler¹⁷⁵, mezar taşları, boyalı ve sırlı topraktan yapılmış Meryem ve İsa ikonları bulunmuştur. Burada dikkati çeken en önemli husus ise, Nesturiliğin hatırası olan bu eserlerde İsa ve Meryem'in Hun tipinde temsil edilmiş olmasıdır.¹⁷⁶

Çin'e yayılan Nesturilik, daha önceleri yayılan Budizm ve Maniheizm gibi önce Uygur bölgesine yayılmış, sonra Çin'e taşınmıştır. İlk dönemlerde Hıristiyan misyonerliği yapanlar genellikle Süryaniler olmuş. Doğuda bu dinin Uygurlar arasında yayılmasını sağlayanlar ise, ticarete yetenekli olan Soğdu tüccarlar olmuştur. Dolayısıyla Nesturiliğin, İpek Yolu'nda yürümüş olan kervanlar, misyonerler vasıtasıyla, Uygur şehirlerinden, yani Baktriye'nin Belh'ten, Bedeşan, Pamir, Taşkurgan, Hoten'den geçerek, Çin'in başkenti Çang'ene (günümüzdeki Şi'an) ulaştığı bilinmektedir. Çince kaynaklar "Tang Sülalesi döneminde, Moğol yaylasında yaşayan Uygurlar arasında Maniheizm'in yayıldığı, fakat Kaşgar ve Yedisu civarında yaşayan Uygurların Hıristiyanlığa inandığını" söylemiştir.¹⁷⁷ Bilindiği gibi, Uygurlar İslâmiyet'ten başka dinlerin hiçbirine kitle halinde girmemiştir.

Sultan Satuk Buğra Han'ın 932 yılında İslâmiyet'i kabulünden sonra, Uygur bölgesinde diğer dinlerin etkileri zayıflamaya başlamış olsa bile, fakat bazı bölgelerde bu dinlerin etkileri hala devam ediyordu. 1253-1255 yıllarında Uygur bölgesine gelen misyoner William Robrok, "Uygur şehirlerinin hepsinde Hıristiyanlar ile Müslümanların beraber yaşadığını gördüm" demiştir.¹⁷⁸

Ünlü Seyyah Marko Polo (1254-1324), "Kaşgar ahalisi İslâm dinine inanıyor, ayrıca ahali içinde Nesturi mezhebine mensup olan Hıristiyanlar da var. Onlar dinî ayinlerini kendi kurallarına göre yapıyorlar, kendi mabetlerinde ibadet ediyorlar."

¹⁷⁵ Fresk: Yaş duvar sıvası üzerine kireç suyunda eritilmiş madenî boyalarla resim yapma yöntemi. bk; <http://tdkterim.gov.tr/bts/> (25.08.2012).

¹⁷⁶ Bumairimu Abudukelimi, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, s. 54.

¹⁷⁷ Liu Yi-tang, *Uygurlar Hakkında Araştırma*, Jing Jong Kitapçılık İdaresi, Tayvan 1975, s. 468.

¹⁷⁸ Bumairimu Abudukelimi, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, s. 55.

diye yazmış ve Yarkent şehrindeki “S. John Kilisesi’nin acayip direk taşı” hakkındaki rivayeti de nakletmiştir.¹⁷⁹

XIII. yüzyılın ortasında Hıristiyan dini arşivinde Kaşgar, 19. Metropolitlik olmuş, Hıristiyanlığın ilgili yetkilisi de Kaşgar’da ikamet etmiştir.¹⁸⁰ Orta Asya’da İslâmî fetihler, Hıristiyanlığın gittikçe zayıflamasına neden olmuştur. O dönem Nesturileri çevre kültürlerin ve özellikle de o zamana kadar oluşmuş olan İslâm kültürünün etkisi altında kalmışlardır. Dolayısıyla onların ibadet esnasında kollarını bağladıkları, secde ettikleri, kiliseye girmeden önce bir nevî abdest aldıkları gözlenmiştir.¹⁸¹

D. Zerdüştilik

Zerdüştilik; tarihsel geçmişi, yayıldığı bölgelerde kalıcı etkiler bırakması ve başka dinler üzerindeki tesiri sebebiyle dinler tarihi araştırmalarında özel bir yere sahiptir. Bunun yanında Zerdüştiliğin doğduğu zaman ve coğrafyaya nazaran çok ileri bir seviyede bulunması ona özel bir ilgi göstermek için yeterli sebep teşkil etmektedir. Nitekim bu din, politeist inanışın yaygın olduğu bir coğrafyada tek tanrı düşüncesini ortaya çıkarmış; Ahura Mazda’ya yüklediği sıfatlar, inanç esasları ve dinî uygulamaları ile çağdaşlarından ayrı ve üstün özellikler göstermiştir. Bu dini önemli kılan bir diğer özellik ise İpek Yolu coğrafyasında yayılan hâkim ve en güçlü dinlerden biri olmasıdır. Özellikle İran kökenli devletlerin desteğiyle oldukça güçlü bir şekilde İpek yolu üzerinde yayılmış ve İpek Yolu’nda oluşan medeniyetlerin temelini teşkil etmiştir. Bu açıdan İpek Yolu için zerdüştiliğin ayrı bir yeri vardır. Şimdi zerdüştilikten ve onun İpek Yolu üzerindeki yayılışından bahsetmek istiyoruz:

1- Zerdüş’ün Hayatı ve Zerdüştiliğin Doğuşu

Zerdüş ismi, Gatalar’da yer aldığı şekliyle Zarahutra Spitama’dır. Yunanlılar Zerdüş’e “yıldıza tapan” anlamında “Zoroaster” demişlerdir. Bugün batılı araştırmacılar da eserlerinde çoğunlukla bu ismi kullanmaktadırlar. Günümüz de Farsça’da kullanılan şekli ise Zaratuştra’nın hafifletilmiş hali olan Zerdoşt’tur. Bu

¹⁷⁹ “Marko Polo Seyahat Hatırası”, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi 1991, s. 56.

¹⁸⁰ Bumairimu Abudukelimi, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, s. 55.

¹⁸¹ Harun Güngör, *Eski Türklerde Din ve Düşünce*, s. 276.

isim Türkçe'ye Zerdüşt olarak geçmiştir. Zerdüşt ismine çeşitli anlamlar da verilmiştir. Örneğin; ateşin arkadaşı, yıldıza tapan, altınyıldız gibi birçok farklı şekilde anlamlandırılmıştır. Ancak bu anlamlardan günümüze en uygun ve en makul olanı ve en çok tercih edileni “Güzel develerin sahibi” manasına gelen Zarat-Uştra’dır.¹⁸²

Zerdüştilik dininin kurucusu Zerdüşt, antik İran’ın en tanınmış ailelerinden biri olan Spitama ailesinde dünyaya gelmiştir.¹⁸³ Doğum yeri ve tarihi net olarak bilinmemektedir. Ancak Zerdüşt’ün m.ö. 1000’li yıllarda yaşamış olduğu düşünülmektedir.¹⁸⁴ Doğum yeri ise Azerbaycan sınırları içerisinde, Media’nın kuzey batısı olduğu kaydedilmektedir. Bunun yanında onun Rey şehrinde doğduğu da düşünülmektedir. İslâm müellifleri ise onun doğum yerini İran’ın batısı ve Azerbaycan bölgesi olarak zikrederler.¹⁸⁵ Zerdüşt’ün hayatıyla ilgili çok miktarda bilgi bulunmasına rağmen, bu bilgiler mitolojik karakterlidir ve efsanevi olayları içermektedir. Hakikatte ise Zerdüşt’ün hayatının ilk yıllarında babasının özel terbiye ve eğitimine tabi tutulduğu yönünde bilgiler bulunmaktadır. Zerdüşt’ün yedi yaşından on beş yaşına kadar döneminin bilim adamlarından olan Ferzin isimli bir kişinin yanında tıp, ziraat ve dinî konularla ilgili dersler aldığı ve dikkatleri üzerine çekmeye başladığı ifade edilmektedir. Rivayete göre o, yedi yaşında kutsal elbiseyi (Sudre) giymiş, kutsal kemerini takmış, bundan sonra da eğitim almaya başlamıştır. Bu dönemde onun bazı hayvanlar tarafından özel korunduğu da söylenmektedir. Nitekim menkibelerde anlatılan şekliyle Zerdüşt, toynak sığırlardan bir boğa tarafından korunmuş, bir aygır tarafından atların ezmesinden kurtarılmış, bir kurt tarafından yavruları arasına alınarak emzirilmiştir. Bunun yanında onun sosyal konularla ilgilendiği ve küçük yaştan itibaren haksızlıklarla mücadele içine girdiği, kötülöklere karşı daima iyiliği savunduğu rivayet edilmektedir. Zerdüşt’ün hayatında yirmi yaş bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. O, bu dönemde ailesine ters düşmüş ve anne-babasından ayrılarak evini terk etmiştir. Başka bir anlatıma göre de O, ilk vahyi aldıktan sonra ailesinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Rivayetlere göre

¹⁸² Asiye Tığlı, *Zerdüşt Hayatı ve Öğretisi*, İstanbul 2004, s. 19-26.

¹⁸³ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 119.

¹⁸⁴ Gülnaz Hamidi, *Ferhangi İstilahat-i Cihan*, Tahran h.ş. 1383, s. 276.

¹⁸⁵ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 119.

Zerdüşt, tek başına sık sık, Daiti ırmağı kenarına giderek orada dua etmiş, orada Tanrı, âlem ve yaratılmışlar üzerinde tefekküre dalmıştır. Zerdüşt, otuz veya kırk yaşlarında iken yine Daiti ırmağı kenarında böyle bir tefekkür, inziva ve ibadet esnasında, Vohu Manah isimli bir melek, Tanrı Ahura Mazda'nın mesajını getirmiştir. Kendi ifadesine göre; o sadece meleği görmekle kalmamış, aynı zamanda onun öğrettiklerini de öğrenmiştir. Böylece o, kendisinin Ahura Mazda tarafından, dini vazetmek için görevlendirildiğine inanmıştır. Zerdüştü gelenek Zerdüşt'ün misyonunun otuz yaşında başladığını kabul eder. İlk vahiy de bu sırada gelmiştir.¹⁸⁶

Zerdüşt, Ahura Mazda tarafından seçildiğini insanlara açıkladığında, her peygamber veya din önderinin hayatında olduğu gibi, o dönemin prensleri, din adamları, ona karşı gelmişler ve ülkeyi terk etmesini istemişlerdir. O, bu görevinin ilk yıllarında kendini oldukça başarısız hissetmiştir. Buna rağmen Zerdüşt, önüne çıkan engellere aldırmandan tebliğine devam etmiştir. Ancak aradan on yıl geçmesine rağmen kendi yakın akrabalarından birkaç kişi dışında, onun peygamberliğini ve düşüncelerini kabul eden kimse çıkmamıştır. Zerdüşt, uzun yıllar insanları içine düştükleri bataklıktan kurtarma mücadelesinden sonuç alamadığı bir sırada, o dönemin Kralı olan Veştasip'in (Vistasp) yanına giderek usul, inanç ve düşüncesini ona açıklar. Zerdüşt'ün anlattıkları Kral Veştasip'in hoşuna gider. Fakat O, Zerdüşt'ün telkinlerini kabul etmeden önce, saraydaki din ve bilim adamlarıyla konuşacağını, onların görüşleri doğrultusunda, kendisinin getirdiği dini kabul edebileceğini ifade eder. Bu olaydan sonra Kral Veştasip, ülkesindeki din ve bilim adamlarını sarayında toplamış ve Zerdüşt'ü de davet ederek, getirdiği yeni dini onlara anlatmasını söylemiştir. Onlar Zerdüşt'ü dinledikten sonra, Tanrı'nın birliğine inanmaya başlamış ve böylece doğru dini içinde yaşadığı topluma yaymaya çalışmıştır. Bundan sonra Zerdüştilik İran'ın resmî dini haline gelmiş ve hâkim olmuştur.¹⁸⁷

Zerdüşt, uzun yıllar geliştirdiği inancı sistemleştirip yaymaya çalıştıktan sonra, yetmiş yedi yaşındayken bir savaş esnasında veya bir suikast sonucu

¹⁸⁶ Najiba Ziyayi Azizi, *Zerdüştüliğin Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, (Basılmamış Doktora Tezi), A.Ü.S.B.E, s. 20-21, 26-27.

¹⁸⁷ Najiba Ziyayi Azizi, *Zerdüştüliğin Kutsal Kitabı(Avesta)Üzerine Bir Araştırma*, s. 28-30.

öldürülmüştür. Anlaşıldığı kadarıyla onun yeni getirdiği dinî hayat, eski yaşantılarından taviz vermek istemeyenleri rahatsız etmiş ve toplum içerisinde gizli açık muhalefet her zaman olagelmıştır. Nitekim bu tepkiler zaman içerisinde dozunu artırmış ve bu faaliyetlerden rahatsız olan İranlılar, çok kısa bir süre sonra, Zerdüş'tün düşüncelerine karşı gelerek ona engel olmaya başlamışlardır. Bu karşı gelmeler sonucu Zerdüş'tün yukarıda belirtildiği gibi yetmiş yedi yaşında Tur-bratrus isimli Ariyenli birisi tarafından öldürüldüğü söylenmektedir.¹⁸⁸

Hindulardan ayrılan İranlılar, büyük Tanrıları Ahura Mazda (Bilgelerin mükemmeli Mevlâ)'nın adı dolayısıyla Mazdeizm denen dini kurmuşlardır. Zerdüş'ten önceki Mazdeizm sayılan din, bu yüce Tanrı'nın yanına Mithra ile bir de Anâhita adlı Ana-Tanrı koyar. Fakat sonradan Zerdüş'ti metinlerde Mithra adına rastlanmaz. Bu dinde hayvanların kurban edilmesi ve ölümlerin gömülmesi âdettir. İşte Mazdeizm'in kendisi bu dinin yerine geçmiştir ve buna kurucusunun adına izafetle Zerdüş'tilik de denmektedir.¹⁸⁹

2- Zerdüş'tiliğin Kutsal Kitapları

Zerdüş'tiliğin kutsal metinleri Avesta'dır. Yazı dili Pehlevice (Eski Farsça) olan Avesta hikmet, bilgi anlamına gelmektedir.¹⁹⁰ Eski İran dilinde “derleme eser”, “itibar edilen kitap”, yaşamın sırası olarak tarif edilen Avesta “ Avestak, Vabsita, Vesta ve Oista” isimleri ile de anılmaktadır. Avesta metinleri, genellikle, Abestag ud Zand (Avesta ve yorumu) deyimini ile ifade edilmektedir.¹⁹¹

İlham ehli Zerdüş't, vahiylerini koyun derisi üzerine, ateşe daldırılmış bir tahta çubukla ve vahumano'nun öğrettiği harflerle yazmayı alışkanlık hâline getirmiştir. Bu işi daha sonra öğrencileri üstlenmiş ve onun düşüncelerini yine onun tarzında yazmaya devam etmişlerdir. Zend Avesta işte böyle yazılmıştır. Avesta'nın aslı yirmi bir kitaptır. Yedisi eşyanın ilk ilkelerini ve tüm varlıkların kaynağını, yedisi medeni, ahlâksal ve dinsel yasaları, son yedisi de astronomi ve hekimliği kapsıyordu. Bugün, bu yirmi bir parçadan ibaret olan eserin yalnız on dördü vardır. Zerdüş'tün “Pasta”

¹⁸⁸ Najiba Ziyayi Azizi, *Zerdüş'tülüğün Kutsal Kitabı(Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, s. 22.

¹⁸⁹ Filicien Challaye, *Dinler Tarihi*, Çev; Samih Tiryakioğlu, İstanbul 1972, s. 132.

¹⁹⁰ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 120.

¹⁹¹ Najiba Ziyayi Azizi, *Zerdüş'tülüğün Kutsal Kitabı(Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, s. 33.

adlı bir eserinin bölümlerinden sayılan Gatalar (Yalvarmalar) da hem kurban ve tapınma törenleri, hem de Zerdüşt'ün sözleri vardır.¹⁹²

Asiye Tıǧlı, “Zerdüşt Hayatı ve Öğretisi” adlı eserinde Zerdüştiliğ’in en önemli kaynağı Avesta olduğunu belirtmiştir. Beş bölümden oluşan bu eser’in tek bir dönemde kaleme alınmadığını vurgulamıştır. Bugün, Avesta metinlerinin tarihlerini, hangi coğrafya ve bölgeye ait olduklarını tespit etmek mümkün değildir. Ancak dil konusunda yapılan araştırmalara dayanarak kronolojik bir ayırım yapılabilir. En önemli ve en eski bölümü Zerdüşt’ün hangi tarihte zuhur ettiği konusundaki tartışmalara göre değişmektedir. Bazılarına göre m.ö. 600-700’lere bazılarına göre m.ö. 1500’lere kadar geri gidebilmektedir. Ancak avestanın diğer bölümleri çok daha sonraki dönemlere ait olduğu kabul edilmektedir. Zerdüşt edebiyatından günümüze kalan metinlerin çoğu Abbasi hilafeti döneminde özellikle de Halife Memun (m.s. 9. yüzyıl) zamanında tanzim edilmiştir.¹⁹³

Avesta kelimesi “esas ve temel” anlamındaki upastak veya avistak kelimesinden türemiştir. Avesta’nın yazılması ile ilgili en eski rivayetler Pehlevice kaleme alınmış olan geleneksel kaynaklarda ve bazı dinî metinlerde rastlayabiliyoruz. İranlılar, Avesta yazıya geçirilmeden önce dinî görevlerini, herhangi bir kitaba ya da dinî metne dayanmaksızın naklölunan adet ve usullere göre yerine getiriyorlardı. Çünkü o dönemde okuma yazma yaygın değildi. İlk yazıya geçen Avesta oldu. Çünkü Avesta dili, yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştı ve anlaşılması için de açıklamalar ve yorumlar yapılıyordu. Bu yorumlara “Zend” denildi. Avrupalılar önceleri Avesta ve onun için yazılan yorumları bir sayıp bu ikisini “Zend Avesta” olarak isimlendirdiler. Zend fakat Avesta’nın pehlevice metinlerindeki yorumlardan ibarettir.¹⁹⁴

Bugün Zerdüştiler tarafından kabul edilen Avesta metinleri, m.s. III. yüzyılda toplanmaya başlanmakla birlikte, ancak m.s. IV. yüzyılda kutsal kitap Avesta şekline getirilebilmiştir. Bu arada toplanan metinler arasında Zerdüşt’ün kendi fikir ve düşünceleri olarak kabul edilen Gatalar da yerleştirilmiştir. Günümüzde Zerdüştiliğin

¹⁹² Haluk Hacaloğlu, *Zerdüşt: Ahura Mazda*, İstanbul 1995, s. 103-104.

¹⁹³ Asiye Tıǧlı, *Zerdüşt Hayatı ve Öğretisi*, s. 15-16.

¹⁹⁴ Asiye Tıǧlı, *Zerdüşt Hayatı ve Öğretisi*, s. 17-19.

kutsal kitabı olarak kabul edilen Avesta'nın içerisinde yerleştirilen Gatalar da kutsal metin haline getirilmiştir.¹⁹⁵

Avesta çok eski bir tarihe sahiptir, bu uzun süre içerisinde çok çeşitli sıkıntılar ve tahribat yaşanmıştır. Fakat Sasaniler döneminde bu eserin toplanması ve yeniden yazılması için çaba gösterilmiş ve bunun sonucunda Avesta'nın yorumu ya da tefsiri ile birlikte yirmi bir ciltlik bir kutsal kitap külliyatı meydana getirilmiştir. Ancak Sasani devletinin yıkılışıyla birlikte Avesta'nın bölümleri yeniden bir tahrip süreci yaşamıştır. Abbasiler döneminde, İran'ın kültürel zenginliklerine duyulan ilgi sonucu edebiyat, dinî eserler ve eğitim çalışmalarına yeniden başlanılmıştır. Hicri 198- 218 yıllarında yaşayan Zerdüştî din adamı Azer Farhzat ve bir gurup öğrencisi, tahrip olan Avesta'yı yeniden toplamaya çalışmış, fakat tamamını toplamaya başarılı olamamışlardır. Onlar her ne kadar Avesta'yı toplamaya başarılı olamamışlarsa da, yaptıkları çalışmalarla, İran tarihini ve tahribe uğrayan Avesta'yı anlatan Dinkerd adında, dokuz ciltlik bir eser meydana getirmişlerdir. Zamanla ortaya çıkarılan bu eserin I. ve II. cildi tahribe uğramaktan kurtulamamıştır. Bu kitaptan sadece III. cildin bir kısmıyla diğer ciltler tahribe uğramadan günümüze ulaşabilmiştir. Dinkerd adlı eserin elimizde kalan nüshalarında başlıca şu konulardan söz edilmektedir:

I. Avesta'da geçen dinle ilgili şüphe ve kuşkular soru cevap şeklinde.

II. Yıldız bilimi ve takvimle ilgili konular.

III. Mitoloji, dinî ve tarihi efsanelerle ilgili konular ele alınmaktadır.

IV. Avesta'da bahsi geçen hükümdarlar ve dinî meseleler anlatılmaktadır.

V. Zerdüşt'ün hayatı, onun felsefesi, evlilik kanunları, aile düzeni, dünya ve ahiret, konuları ele alınmaktadır.

VI. Zerdüştiliğin getirdiği ahlâkî konular, muamelat, adet ve gelenekler, ibret alıcı hikâyeler anlatılmaktadır.

VII. Dünyanın yaratılışı ve doğa olayları detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Zerdüşt'ün hayatı anlatıldığı için bu cilde "Zerdüşt Name" ismi de verilmektedir.

VIII-IX. Avesta hakkında genel bilgi verilmektedir. Sekizinci cilde bir nevi Avesta'nın özeti denilebilir.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Haluk Hacaloğlu, *Zerdüşt: Ahura Mazda*, s.104.

¹⁹⁶ Najiba Ziyayi Azizi, *Zerdüştiliğin Kutsal Kitabı(Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, s.43- 44.

3- İnanç Esasları ve Tesiri

Zerdüş'tün öğretisinin en önemli özelliği ikilik (Dualite) ilkesidir; buna göre iyi ruh Ahura Mazda (Ormuzd), her türlü kötülüğün başı ve kaynağı olan kötü ruh Angra Mainyu (Ahriman) ile sürekli olarak çatışma halindedir. Sonuncusu bu dünyadan mutlak olarak uzaklaştırılmalıdır ve insan bu mücadelede etkin bir rol almalıdır. İnsanın davranışı Zerdüş'te "Ormuz" tarafından vahyedilmiş yasalarla sınırlanmalı ve düzenlenmelidir. Ormuzd ve Ehrimen'in birlikte varolduklarına inanılmıştır; fakat Ormuzd'un nihai zaferi Ehrimen'deki gibi gizli olsa bile, özünden kaynaklanan ikinciliği göstermektedir. Bununla beraber Zerdüş'tün başka ruhlara inanmadığı gibi bir sonuca varılmamalıdır. Zira çıkartılabilecek mümkün sonuç, özel öğretisinin ormuzd'un ve onun nihai zaferinin üstünlüğünü ve yüceliğini dile getirdiğidir.¹⁹⁷

Zerdüş'tün peygamber daha önceki dini arıtıp temizlemiş, İran çoktanrıçılığını tek tanrıçılığa doğru yöneltmiş ve çok yüksek bir ahlâkın kurallarını koymuştur.¹⁹⁸

Zerdüş'tün öne sürdüğü inancın temelini "Aydınlık-İyi" , "Karanlık-Kötü" gibi iki karşıt öge oluşturmaktadır. Bu karşıtlık kavramı Zerdüş'ten önce de sonra da inanç düzenlerinde vardır. Eski Mısır'da Hermetizm'de (Osiriseth), Çin'de (yin-yang), Hindistan'da (Brahma-Siva), Ege'de (Zeus-Hades), Alman Mitolojisi'nde (Asen-Venen) ve Türk Şamaizmi'nde (Ülgen-Erlik) kavramları buna örnektir. Sisam adlı Fisagor (m.ö. 580-500) ustanın on çiftten oluşan bir "karşıtlar tablosu" bulunmaktadır. On sayısı fisagorcular için kutsal bir sayıdır. Zerdüş'te göre, evrene egemen olan bu iki güçtür. İyiliğin simgesi aydınlık, kötülüğün ise karanlıktır. İyilik tanrısal bir kökle donanmış olan Ahura Mazda (Hürmüz)'nın, kötülük ise Ehriman (Ahriman)'ın kişiliğinde toplanır. Zerdüş'te göre kendisini görevlendiren, bütün insanların mutluluğu için çalışması emrini veren Ulu Tanrı Ahura Mazda; evrenin yaratıcısı, erdemlerin, iyiliğin, güzelliğin, sevgi ve saygının kaynağıdır. O'nun simgesi aydınlık veren güneştir. Gökyüzünü aydınlatan, kötülüğün kaynağı olan karanlığı evrenden kovan O'dur. Güneş'in yeryüzündeki simgesi ise ateştir, ateşin bulunduğu ocaktır. Ahura Mazda ve Ehriman kavramları, Zerdüş'ten önce de vardı.

¹⁹⁷ G. T. Bettany, *Dünya Dinleri Ansiklopedisi*, Çev; Ahmet Aydoğan, İstanbul 2005, s. 417.

¹⁹⁸ Filicien Challaye, *Dinler Tarihi*, s. 134.

Bu konuda Osmanlı dönemi yazar ve tarihçisi Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) şöyle der: “Ehriman, yaratıkların yakalandığı tüm kötülüklerin, kıyımların ve kıyım demek olan bilgisizliğin ve yalanın yaratıcısıdır.”¹⁹⁹

4- Zerdüştiliğin İpek Yolunda Yayılışı ve Durumu

Zerdüştilik İran’da resmî din olduktan sonra İpek Yolu güzergâhı üzerinde yayılmaya başlamıştır. Bu noktada ilk olarak İpek Yolu üzerinde önemli bir konuma sahip olan Soğdiyana bölgesi Zerdüşti dini ile devlet eliyle tanışmıştır. Bunun yanında Soğdiyana’da Zerdüştilikten önce de ateşgedelerin bulunduğu bilinmektedir. Buhara’da Berdsun adındaki bir ateşgede Afridun tarafından inşa ettirilmiştir. Yine Kubazan ateşgedesinin de Zerdüşti’den önce inşa ettirildiği kaydedilmektedir. Bu nedenle Zerdüştilik Soğdiyana bölgesinde yayılırken fazla zorluk çekmemiştir. Göktürkler zamanında Soğdiyana bölgesinde Zerdüştiliğin etkinliğinin arttığı görülmektedir. Nitekim bu dönemde İran’ın medenî tesirleri bölgede hissedilmeye başlanmıştır. Bunun yanında Zerdüşti dinini destekleyen Sasaniler diğer dinlerin bölgede varlığını ortadan kaldırmaya çalışmış, özellikle Budizm’in bölgedeki hâkimiyetini sona erdirmişlerdir.²⁰⁰

İran’dan kaçan veya ekonomik nedenlerle gelen Fars nüfusu sebebiyle, Türkistan’da yayılmış olan Zerdüştilik, Orta Asya Türk kültür ve sanatı üzerinde de etkili olmuştur. Göktürkler kendi tanrılarını İran resmî geleneğine göre resmetmişlerdir. Ayrıca burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus da, Zerdüştilikteki ateş kültüdür. Ahura Mazda’nın sembolü olan ateş, İran kültüründe tapınma objesidir. Hâlbuki Türklerde ateş, temizlenme aracıdır. Bu sebeple Türklerdeki ateş kültürünü Zerdüşti bir unsur olarak kabul ve takdim etmenin uygun olmadığını ifade etmek gerekir.²⁰¹

Günümüzdeki Çinli bilim adamları arkeolojik kazılar sonucu elde edilen bilgilere göre, Zerdüştiliğin m.ö. IV. yüzyıllarda Doğu Türkistan bölgesine girdiği görüşünde hemfikirdirler. 1976-1978 yıllarında Urumçi Güney Dağ Maden Ocakları

¹⁹⁹ Seyhun Tunaşar, *Ön Asyalı Üç Bilge*, Ankara 2003, s. 51.

²⁰⁰ Hasan Kurt, *Asya’nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*, s. 222-223.

²⁰¹ Harun Güngör, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler*, Ankara 2002, I, 272.

Bölgesi Alaku Doğu Giriş'inde, m.ö. IV. yüzyıllara ait Eski Sakaların mezarlığı ve ateşgedeler bulunmuştur. İran Ahamen Şahlar döneminde (m.ö. 550-331) Sakalar, Baktriyalılar ve Soğdlular Ahura Mazda'ya taptıkları bilinmektedir. Dolayısıyla İpek Yolu'nda etkin faaliyetlerde bulunan Soğdlular Ateşperest idiler. Bunların etkisiyle Doğu Türkistan'da yaşayan bazı Türklerin Zerdüşt dinine girdikleri bilinmektedir.²⁰²

Arap coğrafyacı Hu-Da-Te Bei (820-912/913), Uygurların bir kısmının Maniheist, bir kısmının Ateşperest olduğundan, yani şehirlerde yaşayan Uygurların Maniheist, köylerde yaşayan Uygurların ise Ateşperest olduğundan haber vermiştir. Arap tarihçi İdris (1100-1165) de, "Türk kavmi içindeki Uygurların ateşe taptıklarını söylemiştir. Uygur bölgesine yayılan en eski dinlerin biri olan Zerdüştilik, 10. yüzyıldan sonra yok olmuştur. Yok olmasındaki başlıca nedenler arasında, İslâmiyet'in bölgeye hâkim olması ve Zerdüştiliğin kendinden kaynaklanan bazı özellikleri sayabiliriz. Zerdüştiler, Maniheistlerin aksine, misyonerlik yapmıyor ve kutsal kitaplarını da başka dillere çevirmiyordu. Dolayısıyla bu dinde dinini yayma sorumluluğu yoktu. Dinin kendine özgü çok katı yasaları ve cezaları vardı. Dine girenlerin uygulaması gereken kurallar kişiye çok ağır geliyordu. Bununla beraber, Zerdüştilik siyasî yönden, Uygur bölgesindeki yöneticilerin himayesi altına girememiş; ekonomik yönden, Budizm ve İslâmiyet gibi, ibadet yerleri ve camilerin vakıf mallarına sahip olamamıştır. Böylece, halk arasında az bir kısım insanların benimsemesinden sonra, kendiliğinden yok olarak silinmiştir.²⁰³

VII. yüzyıldan itibaren Çin kaynakları, oradaki Zerdüşt topluluklarını daha çok referans yaparlar. Müslümanların İran'ı fethinden sonra birçok Zerdüşt'ün İpek Yolu boyundan doğuya, Ch'ang-an'daki T-ang sarayında "Pers kralı" olarak karşılanan ve İmparatorluk korunmasında general yapılan son Sasani İmparatoru III. Yazdigard'ın oğlu Peroz'un adını takip ederler. Peroz'a ateş tapınaklarını yapmalarına ve inançlarını uygulamalarına izin verilen birçok mülteci eşlik etti. Moğollar kadar eski dönemde, Zerdüşt sürgün toplulukların Çin'de geliştiğinden bahsedilir. Zerdüştilik misyoner bir din olmadığı için toplulukların yerel dönüşümcüleri (Zerdüştilik'e giren insan) içerdiği görünmez; fakat İran toprağından

²⁰² Bumairimu Abudukelimi, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, s. 40.

²⁰³ Bumairimu Abudukelimi, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, s. 41.

tüccarlara ve mültecilere ek olarak Orta Asya kökenli Zerdüştileri içermesi büyük olasıydı. Ch'ang-an'da, Loyang'da, Kaifeng'de ve başka yerlerdeki sayısız T'ang dönemi tapınakların Zerdüştiliğ'e ait olduğu görünür. T'ang dönemine ait popüler Çin hikâyeleri, Çinli nüfusun Zerdüş tüccar figürüne aşına olduğunu bildirir.²⁰⁴

E. İslâmiyet

Uzun tarihsel süreçte İpek Yolu üzerinde birçok din tanınmış, yayılmış veya yok olup gitmiştir. Her dinî inanç zamanın ve coğrafyanın koşullarına göre kendi usul ve yöntemleriyle hâkimiyet sahasını genişletmeye çalışmış, İpek Yolu'nun sağladığı imkânlardan faydalanarak çok uzak ülkelere kadar ulaşabilmiştir. Onların geçirdiği bu süreçler kendi etkinlik sahalarını oluşturmalarını sağlarken; İpek Yolu kültür coğrafyasını şekillendirmiştir. İpek Yolu'ndan istifade eden her din bu kültüre değerlerini eklemiş, onun zenginleşmesini ve güçlenmesini sağlamıştır. Bunlar arasında İslâmiyet'in çok özel bir yeri vardır. Bu özellik İslâm'ın diğer dinlere olan üstünlüğünün yanında; yöntem ve usullerinde de kendini gösterir. Nitekim Müslümanlar özgün yöntemleriyle İslâm'ı İpek Yolu coğrafyasında hâkim hale getirmiş, dahası İpek Yolu'ndan istifade ederek Seyhun-Nil havzasında İslâm medeniyetinin temellerini atmışlardır. Şimdi biz İslâmiyet'in İpek Yolu üzerindeki yayılışını yöntemleri üzerinden ele almadan önce İslâm Mezhepleri ve Tasavvufi Akımlar ile ilgili kısa bilgiler vereceğiz ve daha sonra İslâm medeniyetinin şekillenişinde İpek Yolu'nun etkisini belirlemek istiyoruz.

1- İslâm Mezhepleri ve Tasavvufi Akımlar

Mezhep, kelime anlamı ile gidilen, tutulan; felsefe çıkır; din, bir dinin şubelerinden her biri demektir. Mezhepler İslâm'ın esaslarına ve Kur'an ayetlerine farklı açılardan bakmaktan doğmuştur.²⁰⁵ İslâm inanç dairesinde iç iktidar kavgasının mezhep ayrılığına dönüşmesi, etnolojik, kültürel, sosyal ve siyasî etkilerin ortak ürünü olmuştur.²⁰⁶ Terminolojik anlamda Mezhep farklı din anlayışlarının

²⁰⁴ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 137-138.

²⁰⁵ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1999, s. 640.

²⁰⁶ Muzaffer Özdağ, *Türk Aleviliğinin Yükselişi*, İstanbul 1998, s. 36.

kurumsallaşmasıdır. Mezhep takip edilen din yolu anlamına gelmektedir. Peygamber sonrası dönemde İslâmiyet'in yaşama geçirilmesinden ortaya çıkan sorunlara çözüm bulmak için Kur'an ve hadîsin ihtiyaca cevap veremediği durumlarda İslâm bilginlerinin yorumları dikkate alınmıştır. Bu yorumlar İslâm dairesi içinde farklılıklar yaratmıştır. Bu farklılıklar sistemleşerek bir anlamda düşünce okulu olarak görebileceğimiz mezheplerin oluşmasına neden olmuştur. Bu farklılaşmanın kökeni dört halife dönemi sürtüşmelerine kadar dayanmaktadır. Farklı bir yaklaşımla İslâm dinini kabul eden Arap dışı toplumlarında İslâmiyet içinde bir farklılaşma yarattığı söylenebilir.²⁰⁷

Din konusunda, toplum içinde önde gelen din önderleri Kur'an, Sünnet, Hadîs ve İcmâ gibi temel kaynaklar ışığında dinî hükümler çıkarması sonucu bu hükümleri ortaya koyan âlimler bir hüküm paralelinde mezhep olarak karşımıza çıkmışlardır. Hangi mezhep olursa olsun hepsi İslâm dairesi içinde birleşen ve bize İslâm bilgisini taşıyan kanallardır.²⁰⁸ İslâm dairesi içinde Sünni ve Şîî mezhep olarak bilinen iki büyük ana ekol vardır. Sünni mezhep genelde devletlerin resmi mezhebi olduğu için tarihsel süreç içerisinde Şîîlik karşısında egemen din anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Politik kaygıları esas almadığımızda Şîîlik ile Sünnilik, aynı kaynaktan gelir, aynı şeylere inanırlar.²⁰⁹ Şîîlik Hz. Ali'yi Halife olarak gören ve imam soyunun kıyamete kadar Hz. Fatma'dan olan soydan devam edeceğini ileri süren bir mezheptir.²¹⁰ Şîîlik, din-siyaset-imam (Lider) üçgenine oturan bir mezheptir.²¹¹

Sünni İslâm'ın kendi içindeki farklılaşmalara bağlı olarak alt mezheplerin de oluştuğunu görmekteyiz. Bunlar içinde hak mezhep olarak görülen dört mezhep,

²⁰⁷ Umut Ateşoğlu, *Türklerde Din ve Mimari İlişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 124-125. ; İsmail Yakıt, *İslâmı Anlamak*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 281.

²⁰⁸ Adil Özdemir, "Türkiye Cumhuriyeti İlahiyat Fakülterinde İlahiyat Araştırmalarına Genel Bir Bakış", *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu (27-30 Haziran 1989, 19 Mayıs Üniversitesi)*, Samsun 1989, s. 31-45.

²⁰⁹ Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, İstanbul 1997, s. 170-171.

²¹⁰ İsmail Yakıt, *İslâmı Anlamak*, s. 307.

²¹¹ Fahrettin Olguner, *Türk-İslam Düşüncesi Üzerine*, Ötüken Yay, İstanbul 2001, s. 67.

İslâm dünyasında genel kabul görmüştür. Bunlar sırasıyla kurucularının adıyla Hanefî, Şafîî, Maliki ve Hanbelî mezhepleridir. Bu mezhepler teori ve uygulama alanındaki ufak farklılıklar dışında temelde birdir.²¹² Genel yargı olarak Müslümanlar ibadet ve yaşamın da bu dört mezhepten birine uymakla yükümlüdür. İslâm mezheplerinin yanısıra daha sonra gelişen tasavvufî akımlar da var. Her din gibi, İslâm dininde de bir mistisizm vardır. İslâm mistisizmin adına “Tasavvuf” denilmektedir. Tasavvuf, canı sevgiliye (Allah’a) verip kurtulmaktır.

Tasavvuf, İslâm dininin özü ve ruhu demektir. Zahiri ilimler İslâm’ın bedeni, batini ilim demek olan tasavvuf ise ruhudur. Bedensiz ruh, ruhsuz beden düşünülemez.²¹³ İşte tasavvufî akımları aşağıda küçükbaşlıklarla izah etmeye çalıştık.

a- Nakşibendilik

Nakşibendilik, “Şah-ı Nakşibend Behaeddin-i Buhari” etrafında gelişen tarikat yoludur. Bu tasavvuf yolunu tutanlara “Nakşibendî” denilmektedir. “Şeyh Muhammed Bahaüddin Nakşebendi’nin kurduğu zühde, mürakabeye ve hafi zikre dayanan tarikatine girmiş kimse” demektir.²¹⁴

Kuran, sünnet ve ashabı kirama dayanan bu tarikat, diğer tasavvuf yollarına göre daha tutucu ve katı bir görünüm sergilemektedir. Yesevilikten doğan ve 14. yüzyılda kurulan bu tarikat, Yesevilikten daha fazla gelişmiş ve daha geniş alana yayılmıştır. Bu Tarikatın Osmanlı topraklarına girişi Fatih Sultan Mehmet döneminde Timur’un memleketinden gelen göçlerle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Nakşibendîler, şeyhleri yoluyla rabıtaya girerek peygambere ve Allah’a bağlanmaktadırlar. Tek başına Allah ile bağ kuramayan mürit şeyhi bildiği zat vasıtasıyla Allah yolunda ilerlemektedir.²¹⁵

Nakşibendîlerin dinsel törenleri için özel bir semahaneleri veya meydanları bulunmadığı gibi, tarikat eylemleri için özellik arzeden tekke veya zaviyeleri de bulunmamaktadır. Nakşî dervişleri ve müritleri herhangi bir mescidi veya bir evin

²¹² Özdağ, *Türk Aleviliğinin Yükselişi*, s. 41.

²¹³ Mustafa Kara, *Din hayat sanat açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul 1990, s. 19.

²¹⁴ Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 803.

²¹⁵ Neşe Karataş, *Tarikat Yapıları Üzerine Bir İnceleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Edebiyatı. Restorasyon A.B.D, İstanbul 1987, s. 25.

salonunu dergâh yaparak, eylemleri için kullanabiliyorlardı.²¹⁶ Bu tarikatta şeyhe bağlılık önemli bir yer tutmaktadır. Diğer tarikat yapılarına göre uygulamaları daha İslâmî bir nitelik taşımaktadır. Bu yüzden diğer tarikatlara göre tutucu bir nitelik taşımaktadır.

b- Kadirilik

“Kadiri Tarikatı”, 1078-1166 yılları arasında yaşayan İslâm âlimlerinden “Abdülkadir Geylani” hazretlerine dayanmaktadır. “Abdülkadir Geylani”nin önderliğinde bir yol tutan bu tarikat sesli zikir törenleri ve kendi âdâp ve usulleriyle kendini göstermektedir. Sünnî bir tarikattır. Bu tasavvuf yolunu tutan kişilere “Kadiri” denilmektedir. Bu tarikatta da inziva ve zikir töreni geleneksel bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. “Kadiriliği” Anadolu’ya 15. yüzyılda ilk getiren Eşrefoğlu Rumi’dir. Bu yüzden bu kadiri koluna “Eşrefiye”de denilmektedir. Bursa bölgesinde etkili olan bu kolun yanı sıra 17. yüzyılda İsmail Rumi bu tarikatın İstanbul’da ve Trakya bölgesinde tanınmasında önemli bir yere sahiptir. Bu kola İsmailiye denilmektedir. Bugünde İstanbul Tophane’de mescit olarak işlev yürüten tarikat merkezine “Kadirhane” denildiği bilinmektedir.²¹⁷

Kadirilerde zikir önemli bir yere sahiptir. Zikir herkese açıktır. Zikir töreni ayakta ya da oturarak da yapılabilir. Zikirler tarikatın müritleri tarafından toplu bir şekilde yapılır. Ayakta yapılan zikirlerde, halka oluşturarak, eller omuz üstünde duracak şekilde, başlar sağa ve sola sallanarak, hu nidalarıyla, zikir töreni gerçekleştirilmektedir. Kadirilerin yaptıkları dinsel törene “devrân” adı verilmektedir.²¹⁸

c- Yesevilik

Yesevilik, Ahmet Yesevi isimli bir Türk tarafından 12. yüzyılda kurulan²¹⁹ ve örgütlenen “Yesevilik Tarikatı” öncesi dönem hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bu tarikat, Orta Asya Türk inanışlarının İslâm dini ile yeni bir kimlik kazanmasından başka bir şey değildir. Kamların bir uzantısı olan ve uygulamalar da geçmişe

²¹⁶ Neşe, *Tarikat Yapıları Üzerine Bir İnceleme*, s. 25.

²¹⁷ Neşe Karataş, *Tarikat Yapıları Üzerine Bir İnceleme*, s. 142-143.

²¹⁸ Mahir İz, *Tasavvuf*, Kitabevi, İstanbul 1990, s. 149.

²¹⁹ Fuad Köprülü, “İslâm Sufi Tarikatlerine Türk-Moğol Şamanlığın Tesiri”, Çev; Yaşar Altan, A.Ü.İ.F.D, S. 18-19, Ankara 1970, s. 141.

dayanan dinî liderler etrafında kümelenen Yesevîlik ve benzeri tarikatlar Türk tarikatlarının temeli ve kökü olmuştur. Buradan beslenen birçok Veli edep erkân yolunu Anadolu ve benzeri coğrafyalara taşımıştır. Yaygın bir kanaat doğrultusunda Ahmet Yesevî'nin 63 yaşında, Hz. Muhammed'in 63 yaşında vefat etmesinden hareketle toprak altında açılmış bir mezarda çile doldurduğu bilinmektedir. Daha kuvvetli bir ihtimalle ölümüne yakın süreçte çilehanede yaşadığı söylenir.²²⁰

Ahmet Yesevî'nin zikir meclislerinde erkeklerle birlikte örtüsüz kadınlarında bulunduğunu öğreniyoruz.²²¹ Bu zikir meclislerinin eski kam törenlerindeki gibi kadınlı erkekli bir düzenleme gösterdiği bilinmektedir. Bu geleneği devam ettiren Bektaşî-Alevî tarikatlarında da benzer özellikleri görmek mümkündür. Ahmet Yesevî ekolundan yetişen sûfiler, İslâmî mistik bir karakterde göçebeler arasına yaymıştır.

d- Mevlevîlik

Mevlevîlik Anadolu Selçukluları döneminde Türklerin kurdukları tarikatlardan birisidir. “Mevlana Muhammed Celaleddin Rumi” etrafında gelişen ve bir tarikat yapılanmasına dönüşen Mevlevîlikte, “Yesevîliğin” bir uzantısı olarak Anadolu’da karşımıza çıkmaktadır. Mevlevîlik, Mevlana sonrasında sistematik bir tarikat kimliğine bürünmüştür. Merkezdeki şeyhin, “Çelebi” olarak anıldığını ve şeyhin bulunduğu merkez tekkeye de “Çelebi Makamı” denildiğini biliyoruz. Mevlana, Hacı Bektaşî Veli'nin kendisine yolladığı Şems olarak bilinen Şems-i Tebrizi'den etkilenmiştir. Mevlana bu yakınlaşmadan dolayı biraz Bektaşî çizgiye kaymıştır. Böylece zamanla Mevlevîlik içinde “Şems Kolu” doğmuştur.²²²

Mevlevîliğin de, diğer tarikatlar gibi kendine has bir yol tutuşu vardır. Kişi dünya hayatının kötülüklerinden temizlenerek Allah ile buluşmaktadır. Bektaşîlik-Alevîlikte görülen cem töreni gibi benzer bir yapıya sahip olan Mevlevî semahı ile Mevlevîler ilahî aşk tutkusuyla kendilerinden geçerek yaratana kavuşmaktadırlar. Bu bakımdan nasıl kamlar dinsel danslar yaparak kendinden geçip doğüstü âlem ile iletişim kuruyorsa, bu tarikat ehli insanlarda semâ ve benzeri dinî törenler yoluyla kendilerinden geçerek Allah ile buluşmaktadır. Mevlevî zikrinin en belirgin şekli

²²⁰ Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, s. 228-229.

²²¹ Fuad Köprülü, “İslâm Sufî Tarikatlerine Türk-Moğol Şamanlığın Tesiri”, s. 143.

²²² Baki Öz, *Dünyada ve Türkiye’de Alevî-Bektaşî Dergâhları*, Can Yay, İstanbul 2001, s. 157.

semâ'dır. Bunu, Mevlevilikte toplu zikir olarak da ifade edebiliriz. Bu açıdan semâ bir zikir çeşididir.²²³

“Ayin’i Şerif” dört selam üzerinedir. Dördüncü selam icrası sonrası şeyh’te semâ’a girer. Semâzenler durur ve semâ biter.²²⁴ Semâzenler, dönme sırasında ellerinin birinin içini göğe, diğerini yere çevirirler. Bunun anlamı şudur: bizler aracınız, Allah’ın lütfü olarak göklerden verileni, yeryüzünde insanlara aktarıyoruz. Semâzenler tarafından sergilenen hareket daireseldir. Bu varlıklarda, atomdan galaksilere kadar hâkim olan hareket tarzıdır. Semâ’a girenler dairesel hareketleriyle kâinattaki bu tanrısal düzene uymaktadır.²²⁵

2- Fetih Yoluyla Yayılış

Bilindiği gibi İslâmiyet 610 yılında Arap yarımadasında Mekke’de ortaya çıkmış, ilk cemaatini de burada elde etmiştir. Hz. Peygamber öncelikli olarak kendi kavmini doğru yola döndürmeye çalışmış, ancak her peygamber ve din kurucusu gibi tepkiyle karşılaşmıştır. Ancak Hz. Muhammed’in ve İslâmiyet’in kaderi diğer dünya dinlerinin ve peygamberlerinin kaderi gibi olmamış. Mekke’den Medine’ye hicret eden Müslümanlar derhal bir toplum oluşturacak şekilde birleşmiş, tamamiyle dini referans alan fakat geleneklerden de kopmayan bir Arap İslâm toplumu ortaya çıkmıştır. Yine Müslümanlar diğer dinlerden farklı yöntemler kullanarak derhal bir devlet yapılanmasına gitmiş, Medine’de ilk İslâm devletinin temelleri atılmış, İslâmiyet’in yayılışı adına girilen her türlü eylem bu devletin çatısı altında gerçekleştirilmiştir. Bu nokta da Hz. Muhammed’i diğer peygamberlerden ve İslâmiyet’i diğer dinlerden ayıran bir özellik olmuştur. Nitekim Hz. Muhammed peygamber olmasının yanında bir devlet reisi ve ordu komutanıdır. İslâmiyet ise ilk on yılından sonra bir devlet dini haline gelmiş ve devleti kullanarak geniş coğrafyalara yayılmayı başarmıştır. Hz. Muhammed ve ilk Müslümanların mücadelesi sonucunda İslâm dini 23 yıl içinde bütün Arabistan’a yayılmış, Arapların tek dini haline gelmiştir. Bundan daha önemli olanı bu yayılış kontrollü bir şekilde

²²³ Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, s. 269.

²²⁴ Mahir İz, *Tasavvuf*, s.152-153.

²²⁵ Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, s. 270-271.

gelişmiş, İslâmiyet'in özünden kayba uğraması, değiştirilmesi veya bozulmasına izin verilmemiştir.

Hz. Muhammed'in vefatından sonra tamamlanmış bir dine, güçlü bir İslâm devletine ve güçlü değerlerle birbirine bağlanmış bir topluma sahip olan Müslümanlar, Hz. Ömer döneminden itibaren bir patlama halinde Arabistan dışına çıkmış ve İslâm hâkimiyetini eski dünyanın büyük bölümünde genişletmeye başlamışlardır. Bu doğrultuda bir yandan doğunun yıldızı Mecusi Sasani imparatorluğu kısa süre içerisinde ortadan kaldırılmış, diğer taraftan Hıristiyan Bizans İmparatorluğu kolu kanadı kırık bir vaziyette Anadolu'da hapsedilmiştir. Müslümanlar Mısır, Suriye, Irak, Cezire ve İran'ı da içine alan geniş bir sahayı çok kısa bir süre içerisinde İslâm hâkimiyetine almayı başarmışlardır. Bu ilk fetihler İslâmiyet'in İpek Yolu üzerindeki ilk hâkimiyeti olarak tanımlanabilir. Nitekim bu ilk fetihler sayesinde İpek Yolu'nun Irak, Suriye ve İran bölümü Müslümanların eline geçmiştir. Müslümanlar bu bölgeleri hâkimiyet altına almakla da kalmamış, farklı yöntemler kullanarak ve sistemli bir şekilde bu bölgeleri hızlı bir şekilde İslâmlaştırarak birer İslâm beldeleri haline getirmişlerdir. Nitekim Araplar Sasani imparatorluğunu devirirken; İslâmiyet de Zerdüştiliği ortadan kaldırmış, pek çok Zerdüşti ya göç etmek ya da inançlarını gizlice yaşamak zorunda kalmıştır. Bunun yanında Suriye ve Mısır'da ise Hıristiyanlığa karşı zafer elde edilmiş ve bu bölgeler de İslâm beldeleri haline gelmiştir.²²⁶

Hz. Ömer döneminden sonra Müslümanlar arasında iç karışıklıklar çıkmış, halifelik mücadeleleri fetihlerin durdurulmasını gerektirmiştir. Ancak Muaviye b. Ebu Sufyan'ın tek başına bütün İslâm dünyasında hâkim olmasıyla bu durum değişmiş ve Emevi dönemi başlamıştır. Emeviler Hz. Ömer zamanında başlatılan fetih politikalarını devam ettirmiş ve üç cephe kurarak orduları ilerletmeye başlamışlardır. Bu doğrultuda bir cephe batıda Kuzey Afrika'da, diğer cephe kuzeyde Anadolu ve Kafkasya'da, üçüncü cephe ise doğuda Maverâünnehir ve Hindistan üzerinde açılmıştır. Bunlardan en dikkat çekici olanı doğuda yani İpek Yolu üzerinde açılan cephe'dir. Müslümanlar Ceyhun nehrini geçerek Orta Asya'da ilk akınlar olarak tanımlayabileceğimiz bir takım askerî hârekatlar düzenlemiş ve

²²⁶ Daha detaylı bilgi için bk; "Orta Asyanın İslamlaşma Süreci", Zekeriya Kitapçı.

bölgeyi tanımaya çalışmışlardır. Bir süre sonra Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliği döneminde Maverannehir bölgesi tümüyle fethedilmiş ve İslâm hâkimiyetine alınmıştır. Bu süreç İslâm'ın Orta Asya'da ilk hâkimiyeti olarak kabul edilebilir. Yeni dinin İpek Yolu güzergâhındaki yayılışı böylece başlamış ve İslâm hâkimiyeti zaman içinde Çin sınırına kadar ulaşmıştır.²²⁷ Şimdi Kuteybe'nin İslâmlaştırma politikalarından ve hârekatlarından bahsetmek istiyoruz.

a-Beykend Hârekatı

Kuteybe b. Müslim'den önce Maveraünnehir, her ne kadar programlı da olsa kısmen fethedildi, herhangi bir iç karışıklık ortaya çıkmadan fethedilen şehirler yeniden istiklâline kavuştu. Fethedilen şehirlerde nisbî istiklâl sağlayan anlaşmalar yapıldı, yerel idarecilere vergi yüklendi ve idarecilerin bu anlaşmalara uymaması yeni seferleri beraberinde getirdi. Gerçek ve kalıcı fetih ise Kuteybe b. Müslim'in eliyle gerçekleşecektir.²²⁸ O, Emevi nüfusunu hudut bölgelerinin ötesine kadar götürmüştür. Vaziyeti sistemli bir şekilde değiştirmiş, orduyu vurucu bir savaş gücü haline getirmiş, aynı zamanda her yıl sefere çıkarak sürekli hareket halinde tutmuştur. Öyle ki; O, davet çıkarmadan askerleri sefere çıkmak için Merv'e geliyordu.²²⁹

Kuteybe, Horasan'a gelir gelmez Mufaddal'ın topladığı orduyu yeniden düzenledi. Bu düzeni kurarken kabile hususiyetlerini göz önüne aldı ve her kabileyi ayrı bir bölük haline getirdi. Böylece askerler rakip kabilelerin şeflerinden değil, bizzat kendi kabile şeflerinden emir alıyorlardı. Ayrıca; kabile reislerine iyi davranıyor, onların gönlünü almaya gayret ediyordu. Haccac korkusunu da ensesinde hisseden kabile reisleri ki, Kuteybe'ye emirler Haccac'dan geliyor ve Kuteybe bu emirleri özellikle şeflerin önünde okuyordu. Kuteybe'ye bağlanıp itaat etmek zorunda kaldılar. Tabii bu uygulamalar orduda birlik ve beraberlik hissini uyandırdı, aynı zamanda kabileler arasındaki çekişme ve mücadeleleri de geçici de olsa ortadan kaldırdı.²³⁰

²²⁷ Daha detaylı bilgi için bk; "*Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı*", Zekeriya Kitapçı.

²²⁸ Van Vloten, "Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti": *Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, Çev; Mehmed Said Hatiboğlu, Ankara 1986, s. 17.

²²⁹ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, Çev; Fikret Işıltan, Ankara-1976, s. 206.

²³⁰ Mevlüt Koyuncu, "Türkler ve İslâm Dünyası", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 339.

Kuteybe b. Müslim vali olduğunda fethedilmesi gereken iki bölge vardı. Bunlar Toharistan ve Maveraünnehir idi. Bu bölgeler Türk hâkimiyetinde olsa da aralarında birlik yoktu. Türğişler ise onlara yardım edecek durumda değildi.²³¹ Kuteybe'nin birleştirici ve uzlaştırıcı tavırları öyle bir ordu yarattı ki; bahsi geçen dönemde ona karşı dayanabilecek başka bir ordu yoktu.²³² İlk seferini, Toharistan üzerine açtı. 705 yılında topladığı ordu ile Merv-rûz ve Tâlkân'dan geçerek Belh'e geldi ve şehri fazla çaba sarf etmeden ele geçirdi. Hemen ardından orduyu, kardeşi Salih b. Müslim komutasına bırakarak Merv'e geri döndü. Salih ise; Ceyhun havzasında birkaç önemsiz akın yaptıktan sonra Kuteybe'nin yanına döndü.²³³

Kuteybe, Belh'in itaat altına alınmasıyla Toharistan hükümdarı Nizek Tarhan'ın başkenti Badgis'i sıkıştırmıştı. Nizek'i diplomatik yollarla itaat altına almak için harekete geçti. Bu iş için İranlı azadlı bir köle olan Süleym en-Nâsıh'ı, yanına tehdit dolu bir mektup da vererek, Nizek'e gönderdi.²³⁴ Mektubunda Nizek'i itaate davet ediyor, reddetmesi halinde savaşacağını bildiriyordu. Esasında bahsi geçen dönemde fazla kuvvetli olmayan Nizek, onunla baş edemeyeceğini anlayarak teklifi kabul etti²³⁵ ve aralarında bir anlaşma yapıldı. Buna göre; Nizek, elindeki Arap esirleri iade edecek, her yıl 2000 esir gönderecek ve Kuteybe'nin seferlerine erkânı ve askerleri ile iştirak edecekti. Buna karşılık olarak Kuteybe, Nizek'in hâkimiyetine dokunmayacak ve Nizek'in hâkim olduğu Badgis'e girmeyecekti. Böylece Kuteybe'nin işini zorlaştırabilecek Nizek Tarhan diplomatik yollardan bir nevi memur haline getirilirken, Maveraünnehir seferleri güvence altına alınmış oldu.²³⁶

Kuteybe'nin Horasan'da hâkimiyeti sağladığı ve Toharistan'a girdiği dönemlerde gerek Orta Asya'da gerekse Uzak Doğu'da oldukça karışık bir dönem yaşanıyordu. Nitekim Türk boylarını bir araya getirmeye çalışan Kutluklarla onların hâkimiyetine girmek istemeyen Türğişler arasında kanlı mücadeleler

²³¹ Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, Ankara 2002. IV, 242.

²³² İrfan Aycan, "Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 320.

²³³ H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 28.

²³⁴ Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, İstanbul 2000, s. 86.

²³⁵ Mevlüt Koyuncu, "Türkler ve İslâm Dünyası", *Türkler*, IV, 339.

²³⁶ Enver Konukçu, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 308.

gerçekleşiyordu. Uzak Doğu'da Çin ise; etkisini yitirmiş, iç mücadeleler ve saray entrikaları yüzünden güçten düşmüştü. Bu dönemde Çin'in başında ölen imparatorun küçük yaştaki oğlu Çang-Tsong bulunuyordu ve onun adına fiili idare imparatoriçe Vu-Heu'nun elindeydi.²³⁷

Bahsi geçen dönemde Buhara, İpek Yolu ile Baharat yolunun tam ortasında bulunuyordu. Bütün bölgeye hâkimdi ve müstahkem bir durumdaydı. Kuteybe, İç Asya'ya yapacağı seferler için burayı üs olarak kullanmak niyetindeydi.²³⁸ Şehirde tam anlamıyla birlik sağlanabilmiş değildi ve iç çekişmeler devam ediyordu. Buhara hükümdarı Tuğşade'ye niyabet eden Kabac Hatun döneminde Verdân-hudât adlı asilzade, Buhara'nın büyük bir kısmını idaresi altına almayı başardı. Ayrıca; Şao-vu hanedanından Kınık-hudât'da bir kısım bölgede idare kurdu.²³⁹

Nizek'in teslimiyetiyle hâkimiyetini arttıran Kuteybe, asıl işi olan Maveraünnehir'in fethi için harekete geçti ve ilk iş olarak Buhara seferini açtı. Ancak; Buhara'nın fethi için Beykend'in fethi gerektiğinden bu şehrin üzerine yürüdü, fakat; yol üzerinde çok büyük zorluklarla karşılaştı. Seferin Beykend üzerine olduğunu duyan Buhara idarecileri birbirleri arasında vuku bulan mücadele ve çatışmalara son vererek ortak bir ordu topladılar. Ayrıca; Soğd melikinden de askerî yardım alarak müslümanları karşılamak üzere ileri harekâta geçtiler.²⁴⁰ Kuteybe, yardım kuvvetleri gelmeden Beykend'i muhasara etmeyi başardı, fakat; bu onun için sıkıntılı iki ayın başlamasına sebep oldu. Çünkü; sonra gelen yardım kuvvetleri müslümanları arkadan kuşatarak merkezle bağlantısını kestiler. Öyle ki; Kuteybe'den iki ay haber alınamadı.²⁴¹

Beykend idarecileri ilginç bir yöntem daha denediler. Kuteybe'nin Fars kökenli casusu Tenzür'e yüklü miktar rüşvet vererek Kuteybe'yi seferden vazgeçirmekle görevlendirdiler. Tenzür, beraber oldukları bir sırada Kuteybe'ye bir takım yalan haberler verdi. Ona Haccac'ın kendisini tehlikeye attığını, hatta halife Velid b. Abdülmelik'in yerine yeni bir vali dahi atadığını söyledi. Casusun amacı

²³⁷ Hasan Kurt, *Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*, s. 159-160.

²³⁸ Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, s. 96.

²³⁹ H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 29. ; Kurt, *Buhara*, s. 160-161.

²⁴⁰ Hasan Kurt, *Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*, s. 161.

²⁴¹ Mevlüt Koyuncu, "Türkler ve İslâm Dünyası", *Türkler*, IV, 339.

Kuteybe'yi Haccac'a karşı kışkırtıp kendini savunmak için geri dönmesini sağlamaktı. Ancak; işler beklediği gibi gitmedi ve Kuteybe, casusuna inanmasına rağmen haberlerin askerler arasında duyulmasını engellemek için Tenzür'ün başını kestirdi. Kuteybe, muhasaradan kurtulmak için bir hücum planladı. Bunun için Veki' b. Ebi Sûd et-Temimî komutasındaki Temim ve Bekr askerlerini hücumla kaldırdı. Kanlı bir savaştan sonra müttelikler yenildi ve iç surlara sığındılar.²⁴² Fakat; savaşa ara vermeyen Kuteybe, derhal surlara tırmanılmasını istedi ve burçlara tırmanabilenlere mükafat verileceğini vaad etti. Aynı zamanda bir takım askerlerine de lağımlar kazdırarak surları yıkmaya teşebbüs etti. Surların fazla dayanamayacağını anlayan Beykend Tarhan'ı sulh istemek durumunda kaldı. Kuteybe, hâkimiyetinin kabul edilmesi şartıyla sulh imzaladı ve bir miktar kuvvet ile Verka b. Nasr el-Bahilî'yi şehre vali bırakarak Merv'e doğru harekete geçti.²⁴³

Kuteybe, Beykend'e 30 km uzaklıktaki Hanbûn'da Verka'nın başına gelen olayı duydu ve Beykend'e doğru harekete geçti. Beykend valisi Verka, bir asilzadenin iki kızını zorbaca rehin alınca kızların babası Verka'yı karnında hafifçe yaraladı. Şehir halkı bunun üzerine Arap askerleri ve vali Verka'yı şehirden çıkarttı.²⁴⁴ Ancak; bu olay Kuteybe'ye Verka ve mahiyetinin kulak ve burunları kesilerek işkence ile öldürüldü şeklinde ulaştı.²⁴⁵

Kuteybe, isyancı şehri itaat altına almak amacıyla yeni bir kuşatma başlattı. Bir ay süren kuşatmada surların yıkılması sonucu şehir halkı teslim olmak durumunda kaldı.²⁴⁶ Beykend'i ele geçiren Kuteybe, birincisinden farklı olarak büyük bir yağma ve yıkım hareketine girişti. Beykend surları ve köşkleri yıkıldı, şehirde bulunan ve savaşabilecek durumda olan herkes kılıçtan geçirildi. Kadın ve çocuklar ise esir olarak alındı. Şehir öylesine tahrip edildi ki; bu sırada Çin'de olan tüccarlar geri döndükleri zaman şehri tanıyamadılar. Ayrıca; esir edilen kadın ve çocukları için yüklü miktar fidye ödemek zorunda kaldılar.²⁴⁷ Müslümanlar çok

²⁴² Hasan Kurt, *Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*, s. 161-162.

²⁴³ H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 29.

²⁴⁴ Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, s. 95.

²⁴⁵ Hasan Kurt, *Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*, s. 162-163.

²⁴⁶ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s.38.

²⁴⁷ Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, s. 95-96.

büyük ganimet elde ettiler. Öyle ki; bu ganimetler tüm Horasan'dan elde edilen ganimetten daha fazlaydı ve her dönemde örnek gösterilmişti.²⁴⁸ Bu ganimetler içinde altın ve gümüşün yanı sıra büyük bir put ele geçirildi. Bu put eritildi ve 150.000 miskal saf altın ile 40.000 dirhem değerinde başka maden karışımı altın eşya ele geçirildi. Ayrıca; güvercin yumurtası büyüklüğünde iki adet elmas ele geçirildi ve bu elmaslar hoşnut etmek amacıyla Haccac'a gönderildi.²⁴⁹

Beykend'de ele geçirilen en önemli ganimet ise gizlenmiş olarak ele geçirilen silah ve malzeme deposuydu. Beykend'in meşhur demir işçiliği ile yapılmış binlerce kılıç, ok, zırh ve mızrak müslümanların eline geçti. Bu silahlar ganimete dâhil edilmedi ve o zamana kadar 350 takım zırhlı olan²⁵⁰ ordunun donatılması için kullanıldı. Bir kısmı da askerlere yeni seferlere hazır olmaları şartıyla dağıtıldı. Bu deponun bulunması teçhizat bakımından zayıf olan müslümanları gereğinden fazla zırhlı hale getirdi. Öyle ki; bu depolarda birkaç orduyu donatmaya yetecek kadar silah ve zırh ele geçirilmişti.²⁵¹

b- Buhara'nın Fethi

Beykend'in fethinden bir yıl sonra yeni bir sefere çıkan Kuteybe, Buhara'nın ikmal yollarını kesmek amacıyla Numaşkes'e geldi. Şehri zorlanmadan sulh yoluyla ele geçirip Ramisene'ye yöneldi ve aynı şekilde burayı da ele geçirdi.²⁵² Bu sefer esnasında Hanbûn, Târâb ve Verdâne'yi de itaat altına aldı. Ancak; Merv'e dönmek üzereyken yol üzerinde 200.000 kişilik Gür Boğa et-Türkî komutasındaki Türgiş ordusuyla karşılaştı. Bu ordu müttefik kuvvetler görünümündeydi ve Verdân-hudat, Kımık-hudat, Soğd meliki Tarhun ve Fergana hükümdarı da bulunuyordu. Yapılan savaşta müttefikler yenildi ve karargâhlarına çekildiler.²⁵³

İki ordu karargâhlarına çekilince Kuteybe, yardımcısı Hayyân en-Nebatî'yi Soğd melikini müttefiklerden ayırmak için görevlendirdi. Soğd meliki ile görüşen

²⁴⁸ H. A. R, Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 29.

²⁴⁹ Hasan Kurt, *Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*, s. 163-164.

²⁵⁰ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev; Fikret Işıltan, Ankara 1963, s. 207.

²⁵¹ H. A. R, Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 30. ; Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, s. 96.

²⁵² Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, IV, 242.

²⁵³ Mevlüt Koyuncu, "Türkler ve İslâm Dünyası", *Türkler*, IV, 340.

Hayyân, Gür Boğa'nın bir daha geri dönmeyeceğini söyleyerek ona güvenmemelerini telkin etti. Ayrıca; Haccac tarafından kalabalık bir yardım kuvvetinin yolda olduğu bilgisini yaydı. Bunu duyan Soğd dihkanları geri dönmek için baskı yapınca Tarhun, Kuteybe'ye hediyeler gönderdi ve sulh istedi. Haccac'ın gönderdiği kuvvetler haberinin her yere yayılması ve Soğdluların ayrılışı Gür Boğa'yı savaştan caydırdı ve ordusuyla beraber ülkesine geri döndü. Kuteybe ise; muzaffer bir komutan olarak Merv'e geri döndü.²⁵⁴

Kuteybe, bir yıl sonra bu kez Buhara için sefere çıktı. Fakat bu seferde fazla bir başarı elde edemeden geri döndü²⁵⁵ ve geri dönüşünü Haccac'a bildirdi. Haccac, ona yazdığı bir mektupta hatalarından dolayı tevbe etmesini, Kiş'i ezip Nesef'i yıkmasını ve Verdhan-hudat'ı geri sürmesini emretmiştir. Bu mektup üzerine 709 yılında yeniden sefere çıkan Kuteybe, Buhara üzerine yürüdü. Verdhan-hudat, Soğd ve Türklerden yardım istediye de yardım geç ulaştı. Bu süre zarfında müslümanlar Buhara önlerine gelmişti ve Verdhan-hudat şehirden dışarı çıkarak savaşmak istedi. İlk çatışmalar Ezd askerleri ile oldu ve Ezdliler ağır kayıplar vererek geri çekildiler. Onların toparlanmasına izin vermeyen Verdhan-hudat, ani bir hücumla Kuteybe'nin karargâhına kadar sokuldu. Müslümanlar bir an telaşa düşüp dağılma tehlikesi yaşadı, ancak; Kuteybe'nin her kâfir kafasına 100 dirhem ödül koyması üzerine askerleri zevklenerek karşı saldırıya geçtiler ve bu hücum sonrası Buharalılar dağılarak şehre sığındılar.²⁵⁶ Verdhan-hudat ve oğlu da bu savaşta yaralandı. Kuteybe, ara vermeden surlara saldırdı. Dayanamayacaklarını anlayan Buharalılar sulh istedi ve müslümanlar Buhara'yı dördüncü kez kesin olarak fethetti. Yapılan sulh ile Buharalılar 200.000 dirhemi halifeye, 10.000 dirhemi Horasan valisine olmak üzere 210.000 dirhem yıllık vergi vermeyi; ev ve arazilerinin yarısını Araplara vermeyi, Arapların hayvan yemi ve odun ihtiyaçlarını karşılamayı ve bu şartların ilçe ve

²⁵⁴ Hasan Kurt, *Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*, s. 165-166.

²⁵⁵ Bahililerin rivayetine göre bu sefer esnasında iki Türk ordusu mağlup edilmişti. Ancak Kuteybe geri dönmek istedi. Bu rivayet pek sağlıklı değildir. Nitekim iki ordu yok edip de Buhara'ya saldırmadan geri dönmesi mantığı zorlamaktadır. İdris b. Hanzala'dan rivayet edilenlere göre bu seferde başarı elde edememiştir. Daha detaylı bilgi için bk; *Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*, Hasan Kurt, s. 166-167.

²⁵⁶ Mevlüt Koyuncu, "Türkler ve İslâm Dünyası", *Türkler*, IV, 340.

köylerde de geçerli olacağını kabul ettiler. Bu çatışmalarda 50.000 muharip öldürüldü. Sadece Kuteybe'nin önünde toplanan kafa sayısı ise 10.000 idi.²⁵⁷

Kuteybe, Buhara'nın ardından Samarkant üzerine yürüdü ve Buhara'da yeni bir isyan ihtimalinden dolayı Tarhun ile bir anlaşma imzalayarak geri döndü. Buhara'ya dönüşünde yeni bir düzen kurma çalışmalarına girişti. Önce Verdandudat'ı öldürerek onun yerine Buhar-hudat unvanı ile Kabac Hatun'un oğlu Tuğşade'yi geçirdi. Tuğşade'ye değer vererek onu üst düzeye çıkardı. Bir anlamda ona hakkı olanı bahşediyordu. Bu sebeple Tuğşade'nin büyük itimadını kazandı. Hatta O, yeni doğan oğluna Kuteybe adını dahi koydu ve sonraları müslüman oldu.²⁵⁸

Buhara dönüşü Nizek, Kuteybe'ye karşı siyasetini değiştirdi. İki lider Amul'de birbirlerinden ayrılarak ülkelerine döndüler. Kısa bir süre sonra Kuteybe, Mugire b. Abdullah'ı çağırarak Nizek'i tutuklamasını istedi. Ancak; Mugire, Türklerin Hulm geçidini aştıklarını öğrenince takipten vazgeçti. Sıranın kendine geldiğini anlayan Nizek; Belh, Merv-rûz, Tâlkân, Faryab ve Cüzcan'dan yardım istedi. Baharda birlikte Kuteybe'ye saldıracaklardı ve Kâbulşah da bu konuda güvence vermişti. Nizek, ilk olarak Toharistan Yabgusunu etkisiz hale getirdi. Nizek'in hareketinden haberdar olan Kuteybe, kardeşi Abdurrahman'ı Burukân'da 12.000 askerle mevzilendirdi. Kendisi de önce Tâlkân'ı ve Cüzcan'ı ele geçirdi. Bu şehirler diremediği için onlara herhangi bir ceza kesilmedi. Daha sonra da Belh'e geldi ve sulh yoluyla şehri ele geçirmeyi başardı. Buradan hareketle Nizek'in üzerine yürüdü ve onu takibe başladı. Nizek ise harekete geçerek hazinesini Kâbulşah'a gönderdi. Kendisi de askerleri ile beraber Kürz'e sığındı.²⁵⁹

Abdurrahman Nizek'i kuşattı ve Kuteybe'nin de katılımıyla muhasara şiddetlendi. İki ay kuşatılan Nizek, erzakı tükendiği ve hastalık girdiği için zor durumda kaldı Kuteybe, kışın bastırmasından çekindiği için Süleym en-Nasîh'ı çağırarak Nizek ile görüşmesini ve ne olursa olsun onu yanına getirmesini söyledi.

²⁵⁷ Hasan Kurt, *Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*, s. 167-170. ; H. A. R, Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 31. ; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 204-205.

²⁵⁸ Hasan Kurt, "Maveraünnehir'e İslâm'ın Girişi", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 282.

²⁵⁹ Enver Konukçu, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 308. ; H. A. R, Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 32-33.

Bunun üzerine Süleym, Nizek'in yanına gitti ve bir hile ile Nizek'in askerlerini kandırarak Nizek'e cephe almalarını sağladı. Bunun üzerine askerleri Nizek'i Kuteybe'nin yanına gelmeye ikna etti. Sonunda Nizek, Kuteybe ile buluştu ve Kuteybe, onu ve erkânını hapsedirdi. Kırk gün sonra da Haccac'ın emriyle onu öldürdü. Nizek ile beraber 700 kişi daha idam edildi ve hazinesi müslümanların eline geçti. Kellesi Haccac'a gönderildi ve Nizek'i halleden Kuteybe Merv'e geri döndü. Böylece Müslümanlar için tehlike olabilecek en önemli mahallî idareci yok edilmiş oldu.²⁶⁰

Kuteybe, Toharistan'dan dönüşte Buhara'ya geri geldi. Buhara'da Arap idarecilerle halk arasında daima bir huzursuzluk bulunuyordu. Fakat Kuteybe, şehri bir defa daha fethetmemek için bir takım tedbirlere başvurdu. Bunun için şehre müslüman aileler yerleştirmeye başladı. Bu aileler Rebia', Mudar ve Yemenlilerden oluşan karma bir yapıdaydı ve halkın bunlarla kaynaşması temin edildi. Şehir halkı camiye gitmeye ve bazı İslâm adetlerini yerine getirmeye teşvik edildi. Buhara'nın Tuğşada'ya engel olabilecek tüm ileri gelenleri öldürüldü ve şehirde bulunan Kuşan tacirleri ise müslümanlarla beraber yaşamak istemeyerek surların dışında yeni yerleşim yerleri kurdular.²⁶¹ Kuteybe, Buhara muharıplerinin İslâm ordusu içinde yer almasına izin vererek onların müslümanlarla ve İslâm dini ile kaynaşmalarını sağladı. Emeviler bu askerlerden olabildiğince istifade etmesine rağmen Buhara muharıpleri orduda ayrı bir kısım olarak varlık gösteremedi. Ancak; Abbasi ihtilalinden sonra bu askerlerin güç ve nüfusu artmıştır.²⁶²

Buhara'da İslâm egemenliği sağlandıktan sonra Samarkant üzerine bir sefer yapıldı. Seferin amacı Tarhun'un bir yıl önce vaad ettiği vergiyi ödememesiydi. Bunun üzerine Abdurrahman komutasında gönderilen ordu Tarhun'u vergi vermeye mecbur ederek geri dönmeyi başardı. Fakat şehir halkı Tarhun'a kızmış olacak ki; onu görevden uzaklaştırdılar ve Guzek isimli asilzadeyi göreve getirdiler. Bu durum üzerine öldürüleceğini bilen Tarhun intihar etti ve Samarkant'ta Guzek dönemi

²⁶⁰ Enver Konukçu, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", *Türkler*, IV, 309.

²⁶¹ H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 34. ; Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, s. 100-101.

²⁶² Hasan Kurt, "Maveraünnehir'e İslam'ın Girişi", *Türkler*, IV, 282.

başladı.²⁶³ Bu sırada Kuteybe, gönderilen elçiyi öldüren Şuman hükümdarı üzerine 710 yılında bir sefer düzenledi ve şehir savaşarak yeniden fethedildi. Ayrıca; evvelden gelen emre uyararak Kiş ve Nesef'i yerle bir etti. Bu sırada Faryab halkı teslim olmadığı için ağır şekilde cezalandırıldı.²⁶⁴

c- Harezmi ve Samarkant'ın Fethi

Tüm bu olaylardan sonra Merv'e gelen Kuteybe, Samarkant üzerine yeni bir sefer yapmak amacıyla hazırlıklara başladı. Ancak sefere çıktıktan sonra yönünü değiştirerek Harezmi ülkesine girdi. Bunun sebebi ise Harezmi asillerinden birinin mektubu oldu. Harezmi hükümdarı Cangan, kendisine muhalefet eden kardeşi Hurrezâd'dan kurtulmak için Kuteybe'ye bir mektup yazarak yardım istedi. Mektubunda kendisini kurtarması halinde pek çok hazine ve insan vereceğini taahhüt etti. Öyle ki; en önemli üç şehrinin anahtarını da Kuteybe'ye yolladı. Bu hareketini Kuteybe'den başka hiç kimse bilmiyordu. Kuteybe, Samarkant seferine çıktığı sırada aniden yön değiştirerek Harezmi'e girdi. Hazarasb'a gelerek burada karargâh kurdu ve Cangan ile bağlantıya geçti. Aralarında yapılan anlaşmaya göre Kuteybe, Cangan'ı tüm düşmanları ve muhaliflerinden kurtaracak ve onu koruyacaktı. Buna karşılık olarak da Cangan, 10.000 genç savaşçı ile yüklü miktar para ödeyecek ve her daim Kuteybe'nin himayesinde kalacaktı.²⁶⁵

Anlaşmanın ardından karargâhında kalan Kuteybe, Abdurrahman b. Müslim komutasındaki 20.000 kişilik bir orduyu Fil şehri üzerine gönderdi. Yapılan çarpışmalar sonucunda şehir fethedildi ve Kuteybe'nin usulüne uygun olarak şehirdeki bütün muharipler ya öldürüldü ya da esir edildi. Şehirden pek çok ganimet elde edildi ve Hurrezâd'ın da içinde bulunduğu 4000 esir Kuteybe'nin gözü önünde idam edildi. İyas b. Abdullah'ı vali olarak bırakan Kuteybe, buradan hareketle Soğd ülkesine doğru hareket etti.²⁶⁶

Kuteybe'nin vali olarak bıraktığı İyas b. Abdullah'ın dirayetsiz idaresi ve Harezmişah'ın haince hareketleri İslâm idaresine yeni girmiş olan halkın ayaklanmasına sebep oldu. Aristokratlar ve ulemanın idare ettiği ayaklanma sonucu

²⁶³ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 41.

²⁶⁴ Mevlüt Koyuncu, "Türkler ve İslâm Dünyası", *Türkler*, IV, 341.

²⁶⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 41.

²⁶⁶ Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, s. 106.

hain hükümdar Cangan öldürülürken Iyas ve Hayyan en-Nebati azledildiler. Tabii her isyan edene karşı var olan Kuteybe'nin hiddeti burada da kısa sürede kendini gösterdi. Kuteybe, kardeşi Ubeydullah'ı hükümet temsilcisi olarak Harezmi'ye gönderdi. Kuteybe'nin tarzını sonuna kadar uygulayan Ubeydullah, zaten tüm muhripleri öldürülmüş olan halkı katliamdan geçirdi. Gibb'in de dediği gibi Kuteybe'nin bu defaki mücazâtı Beykend'deki dehşeti fersah fersah geçti.²⁶⁷ Tüm ulema ve aristokratlar katledildi ve hanedanlar yok edildi. Boşalan yerlere ise müslüman yerleşimciler yerleştirildi.²⁶⁸

Kuteybe, Harezmi'nin hemen ardından Samarkant'a yöneldi. Onun bu yönelişine hiç kimse itiraz etmedi. Çünkü askerleri Harezmi'de o kadar ganimet topladılar ki; Kuteybe'nin bu seferinden de o kadar umutluydular.²⁶⁹ Samarkant, Kuteybe döneminde gerçekleşen çoğu olaya katılmış, fakat; en az uğraşılan şehir olmuştu. Burası gücünü koruyordu ve herhangi bir harekete girişmesi anında tüm Maverâünnehir şehirleri ona katılabilir ve hâkimiyet tehlikeye düşebilirdi. Bu sebeple derhal fethedilmesi gerekiyordu ve bu dönemde fethi müsait bir vaziyette idi.²⁷⁰

Kuteybe, taktik gereği Abdurrahman b. Müslim kumandasında 20.000 kişilik bir şaşırtmaca birliğini önden gönderdi. Kendisi ise çoğunluğu İranlı, Buharalı ve Harezmi kitalardan oluşan 30.000 kişilik asıl ordu ile arkadan ilerliyordu. Yaklaşan ordunun haberini alan Samarkant İhşidi Guzek ise; derhal Şaş, Fergana ve Batı Göktürk hükümdarından yardım istedi. Yardım çağrısı olumlu karşılandı ve Batı Göktürk Hakanının oğlu komutasında bir müttefik ordusu oluşturuldu. Bu ordu Soğd'a doğru hareket ederken Kuteybe tarafından casuslar vasıtasıyla izleniyordu ve Salih b. Müslim komutasındaki ordu tarafından pusuya düşürülerek daha

²⁶⁷ H. A. R, Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 37.

²⁶⁸ Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, s. 107-108. ; H. A. R, Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 38.

²⁶⁹ H. A. R, Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 38.

²⁷⁰ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 42.

Samarkant'a ulaşmadan imha edildi. Böylece Samarkant dış desteğini daha alamadan kaybetmiş oldu.²⁷¹

Yardımcı kuvvetlerin yok edilmesinden sonra Samarkant kuşatıldı. Orduda ağırlıklı olarak mevâlden askerler vardı ve çoğu Buhara'dan getirilenlerdi. Şüphesiz bunlar kabiliyetli askerlerdi. Hatta Samarkant seferi sırasında bu askerlerden çokça faydalandı ve bu askerler sayesinde zafere ulaştı. Öyle ki; Samarkant hükümdarı Guzek "Sen bana karşı öz kardeşlerimi savaştırıyorsun. Yiğitsen karşıma Arapları çıkar." şeklinde surlardan Kuteybe'ye bağıyordu.²⁷² Mancınık atışları sonucu surları tahrip eden Kuteybe, Guzek'in sulh teklif etmesi üzerine savaşı bıraktı ve Guzek ile bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmaya göre;

*Samarkant 1.000.000 dirhem tazminat ödeyecek,

*Samarkant her yıl 2.200.000 dinar vergi ödeyecek,

*Şehirde eli silah tutan 30.000 genç esir olarak verilecek,

*Heykeller, ateş tapınakları ve her türlü ziynet eşyaları Kuteybe'nin olacak,

*Kuteybe, şehre bir Mescid yaptıracak, halka minberden hitap edebilecek,

*Bunlar yerine getirilirse Kuteybe şehri Guzek ve askerlerine teslim edip yağma yapmadan gidecekti.

Guzeke bütün şartları yerine getirdikten sonra Kuteybe'ye gitmesini söyleyince bu isteği reddedildi ve Kuteybe şehrin hâkimiyetini eline aldığı söylenildi ve şehri ilhak etti. İsteyenlerin şehirden servetleriyle beraber gidebileceklerini söyleyerek yeni bir idare tesis etti. Bunun üzerine Guzek, mahiyetiyle beraber şehirden ayrılarak Ferenkes adında yeni bir şehir kurdu. Abdullah b. Müslim, Samarkant valisi tayin edildi. Böylece hileyle dahi olsa Samarkant'ın zabtı sağlanmış oldu.²⁷³

Samarkant'ın fethi Buhara ya da Harezme hiç benzemedi. Buhara parça parça ve kaynaklar tüketilerek, Harezme ise bir ihanet sonucu fethedilmişti. Samarkant ise Kuteybe'nin izlediği hileci siyaset sonucu ani bir darbe ile ele

²⁷¹ Adem Apak, "Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türkleri İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 326.

²⁷² İrfan Aycan, "Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 320.

²⁷³ Zekeriyâ Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, s. 115-116. ; H. A. R, Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 38-39.

geçirildi. Fakat Buhara veya Harezmi'de yaşanan kan fırtınası burada yaşanmadı. Esasında Samarkant fethedilmiş olsa da Soğd bölgesinin tamamı ele geçirilmiş değildi. Kuteybe ise Soğd'u takviye edeceği yerde o zamana kadar başarı ile icra edilmiş olan olabildiğince ilerleme hârekatına girişmeyi tercih etti. Kuteybe Bir kısım kuvvetini Şaş üzerine gönderirken asıl ordusu ile beraber Fergana üzerine yürüdü ve Hocande'ye kadar ilerledi. Burada Fergana birliklerini yok ettikten sonra Kaşan'a geldi ve burada karargâh kurdu. Amacı İpek yolu ticaretinin en önemli noktalarından olan Tiyen-şan dağları-Tokmak-Turfan üçgenindeki bölgeyi ele geçirmektir.²⁷⁴ Bunun için Haccac'a mektup yazarak taze birlikler istedi. Nihayet taze birliklerin gönderilmesiyle Kuteybe, Taşkent'e kadar ilerledi. Ancak; Haccac'ın ölüm haberinin gelmesi üzerine hayatından şüpheye düşerek sefere son verdi ve Merv'e geri döndü. Haccac'ın ölümü Kuteybe'yi bihayli tedirgin etti. Nitekim Haccac, kendisini koruyan, uyarıcı ve sonsuz destek veren kişiydi. Kuteybe'yi fetihlere zorlayan kişi Haccac idi. Haccac'ın ölümüyle henüz tam olarak kabul edilmemiş olan Kuteybe, korumasız kaldı. Ancak; Velid b. Abdülmelik'den gelen mektup Kuteybe'nin moralini yerine getirdi. Halife mektubunda fetihlere devam edilmesini ve kendisinin bundan haberdar edilmesini, fetihler için her türlü desteğin verileceğini bildiriyordu. Bu mektup üzerine Kuteybe, İç Asya seferlerine yeniden başladı.²⁷⁵

İç Asya'ya yeni bir sefer açan Kuteybe, ordusunu toplayarak Fergana üzerine yürüdü. Fergana hükümdarı Başık'ın hazine ve silah depolarını ele geçirerek kendisini öldürttü. Kendisine mukavemet edebilecek tüm aristokratları da öldürerek burayı da Emevi devletinin sınırları içine dâhil etti. Buradan Kaşgar üzerine bir sefer düzenledi.²⁷⁶ Bu sırada Çin'e ticarî ve dinî konularda görüşmek üzere bir heyet gönderildi. Bunun sebebi ise İpek yoluna hâkim olmak isteyen Emevilerin zaferlerini kabul ettirmek ve Haccac'ın Çin'i fethedene oranın valiliğinin verilmesi taahhütüne göre Çin hakkında bilgi sahibi olmaktı. Fakat bu sırada Velid b. Abdülmelik öldü ve kendisini bekleyen kara günleri tahmin eden Kuteybe geri dönmek zorunda kaldı.²⁷⁷

²⁷⁴ H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 41-44.

²⁷⁵ Zekeriyâ Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, s. 117.

²⁷⁶ Mevlüt Koyuncu, "Türkler ve İslâm Dünyası", *Türkler*, IV, 343.

²⁷⁷ H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 46.

d- Kuteybe'nin İslâmlaştırma Faaliyetleri

Velid b. Abdülmelik'den sonra Süleyman b. Abdülmelik halife oldu. Esasen Kuteybe ile Süleyman veliahtlık zamanından beri kavgalı idi. Süleyman'ın hilafetini Haccac engellemiştir ve Velid'in Süleyman'ı azledip Abdülaziz'i veliaht ilan etmesi için var gücüyle çalışmıştır. Süleyman'ın Haccac'a olan kını Kuteybe'ye de yansıdı. Haccac ölürek Süleyman'ın hışmından kurtulabildi. Bu sebeple Süleyman'ın tüm kını Kuteybe'ye yöneldi.²⁷⁸

Süleyman'ın hilâfet haberini Fergana'da alan Kuteybe, Fergana camisinde komutan ve kabile reislerini toplayarak bir konuşma yaptı. Konuşmasında zabtettiği yerleri, yendiği hükümdarları ve yok ettiği orduları anlattı. Ardından Süleyman b. Abdülmelik'den bahsederek ona karşı bir isyan başlattığını açıkladı ve destek istedi. Fakat; kabile reisleri ve komutanların o an herhangi bir tepki vermemesi Kuteybe'yi kızdırdı ve hiç yapmaması gereken bir şey yaparak topluluktaki herkesi azarlayıp onlara hakaretler etmeye başladı ve minberden indi. İkinci bir konuşmasında da aynı şeyi yapması Haccac'ın korkusuyla Kuteybe'ye itaat etmiş olan kabile reisleri ve komutanları kızdırırken Kuteybe'ye cephe almalarına sebep oldu. Hayyan en-Nebatî, İranlı komutanları ayırarak soğdiyana üzerine yöneldi. Kabile reisleri ise Veki' b. Sûd et-Temimî'ye itaat ettiler. Veki' b. Sûd, etrafına toplanan adamlarıyla Kuteybe'nin çadırını bastı ve Bahilî kabilesiyle çatıştıktan sonra Kuteybe'nin başını keserek öldürdü (715).²⁷⁹

Kuteybe, Emevilerin ve Maveraünnehir'deki mahallî idarecilerin o zamana kadar gördüğü en müthiş komutanlardan biriydi. Emevi hâkimiyetinin sistematik bir şekilde değişmesi Kuteybe ile gerçekleşti. O her yıl sefere çıkıyor, bir defa ele geçirdiği yerde hâkimiyetini sağlamlaştırmadan geri dönmüyor ve hatta hâkimiyetini tehlikeye düşürmemeleri için fethedilen şehirlerdeki bütün muharip unsurları temizliyordu.²⁸⁰ Fethettiği şehirlerdeki mahallî idarelerin çoğunu yandaşı olanlarla değiştirdi ve yanlarına Müslüman müfettişler görevlendirmeyi de ihmal etmedi. Her ne kadar mahallî idareler yerinde ise de fiili idare müfettişlerin elinde bulunuyordu.

²⁷⁸ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 209.

²⁷⁹ Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, s. 121.

²⁸⁰ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 206. ; Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, s. 78.

O bu hareketinde diğerklerinden farklı olarak Wellhausen'in tabiriyle kolonize edilmiş yerlere askerî müfrezeler yerleştiriyor, bu sayede mahallî idarecilere rağmen Emevi idaresini tesis edebiliyordu.²⁸¹

Kuteybe'nin bu başarısının ise birkaç sebebi vardır. Birincisi Irak valisi Haccac'ın siyasî dehası ile Kuteybe'nin askerî iktidarının dayanışması idi. Her ne kadar ordunun sevk ve idaresi Kuteybe'ye ait ise de onu sürekli olarak yardımcı birliklerle destekleyen ve sefer planları hazırlayıp Kuteybe'yi buna zorlayan Haccac'ın da zaferlerde büyük bir payı vardı. Hatta Kuteybe'nin ordudaki hâkimiyetinin perde arkasında dahi bölgedeki kabile şeflerinin Haccac korkusu yer alıyordu. Haccac ise Kuteybe'ye olabildiği kadar güveniyor, onu gerektiği zaman takdir etmekten, uyarmaktan ve ödüllendirmekten geri kalmıyordu.²⁸² İkinci bir sebep ise İranlı unsurlara değer vermesi, onları önemli vazifelere getirerek desteklerini sağlamasıydı. İranlı unsurlar ona tüm valilerden daha fazla hürmet ediyordu.²⁸³ Ve onun bu hareketi İranlılar arasında milli hislerin ilk uyanışını sağlarken Kuteybe'nin Araplık özelliklerini kaybedip İranileştiğini düşünen memnuniyetsiz Arap tabakasının oluşmasını da doğurdu ki; bu onun öldürülme sebeplerinden biriydi.²⁸⁴ Onun başarısının üçüncü sebebi ise savaşlarda hilekâr ve zalimce hareket etmesiydi. Kuteybe, savaşı hile olarak görüyor, zafer yolunda kâfirlere karşı her türlü muameleyi uygun görüyordu. Seferlerinde bolca ganimet elde edilmesine müsaade ediyor hatta bunun için ortam hazırlıyordu. Bu sayede askerleri ona bağlılık gösteriyor ve seferler için daha da zevkleniyordu.²⁸⁵ Kuteybe, yaptığı kıyımlardan dolayı da eleştirilmiştir. Gibb, onun bu özelliğinin abartıldığı kanaatindedir. O, Kuteybe'nin biraz zafer umudu gördüğü zaman hemen diplomasi yoluna başvurduğunu dile getirmiştir.²⁸⁶ Hakikaten Kuteybe, askerî manevralardan önce siyasî manevralara sarılmış, zaferi daha kolay ve kansız ele geçirmek istemiş, ancak; hedefine ulaşmak için kan dökmekten de geri durmamıştır.

²⁸¹ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 208.

²⁸² H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 26.

²⁸³ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 209.

²⁸⁴ H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 26.

²⁸⁵ Zekeriyâ Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, s. 79-80.

²⁸⁶ H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 48.

Kuteybe, adeta Orta Asya için yeni bir dönemin temellerini atmıştır. Nitekim; onun fetih politikasının yanında uyguladığı dinî politika, Orta Asya’da yeni bir dine geçiş sürecini başlatmış, bundan sonraki olaylar müslüman olan Türklerin eliyle gerçekleşmiştir. Gerek Haris b. Süreyc isyanına gerekse hemen ardından başlayan Ebu Müslim hareketine en büyük desteği veren kitlelerden biri olan müslüman Türklerin İslâmlaşma sürecinin önemli bir parçası Kuteybe olmuştur. Şimdi onun İslâmlaştırma faaliyetlerine bir parça değinmek istiyoruz.

Kuteybe’den önceki fatihler, her ne kadar başarılı harekâtlar gerçekleştirse de hiçbiri bölge halkını İslâmlaştırma yolunda bir adım atmamıştı. Emevi valileri bölge halkının İslâm hâkimiyetini kabul etmesi için hiçbir çaba sarf etmedi ve bölgede İslâmlaştırma yolunda adım atmadı. Bu sebeple bir yandan bölge halkının İslâm’a girişi yavaş seyrederken bir yandan da siyasî hâkimiyetin kurulması güçleşiyordu. Fethedilen şehirlerin halkı İslâm’a girdiklerini söylüyor, ancak; fatih askerler geri döndüğü zaman halifeye itaat etmekten vazgeçiyorlardı.²⁸⁷ Bunun sonucunda anlaşmalar bozuluyor, fethedilen şehirleri yeniden fethetmek gerekiyordu. Öyle ki; Kuteybe, Buhara’yı fethetmesi Buhara’nın dördüncü kez fethi idi.²⁸⁸ Sadece Kuteybe, hâkimiyetini sağlamlaştırmak için İslâmiyet’in yayılması gerektiğini düşünmüş ve bu doğrultuda faaliyetlerde bulunmuştur.

Kuteybe’nin İslâmlaştırma yolunda attığı ilk adım putların kırılması olmuştur. O, halkın kutsal saydığı ve olağanüstü güçler yüklediği putları yok ederek evvela halka putların hiçbir güç ve etkisinin bulunmadığını göstermiştir. Bu uygulamanın ilk örneğini Beykend’de görmek mümkündür. O, Beykend’de bulunan büyük bir altın putu erittirerek para haline getirmiştir. Bunu yaparken her ne kadar maddî çıkarlar gütse de yaptığı hareket halka putperestliğin saçmalığını göstermesi açısından önemlidir.²⁸⁹ Zira Buhara’da da aynı uygulamayı görmek mümkündür. Buradaki putları toplu halde yakılmış, olağanüstü gücü olduğuna inanılan değerli

²⁸⁷ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, c.II, Çev; İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, İstanbul 1985, s. 386.

²⁸⁸ Gerlof Van Vloten, *Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti*, s. 17.

²⁸⁹ Hasan Kurt, “Maveraünnehir’e İslam’ın Girişi”, *Türkler*, IV, 282.

taşları cömertçe bir hediye olarak Haccac'a göndermiştir.²⁹⁰ Benzer bir uygulama da Samarkant'ta gerçekleşmiş, Kuteybe zarar verenlerin o an öleceğine inanılan putları kendi eliyle yakmış, putların hiçbir gücü olmadığını halka göstermiştir. H.İ.Hasan, İbnü'l Esir'den şöyle naklediyor: 'Getirilen puthane, büyük köşkler gibiydi. Kuteybe putların dışarı çıkarılmasını emretti. Bu sırada kendine gelen Gavzek: Affedersiniz! Sakın onlara hakaret etmeyesiniz, çünkü onların içinde kendilerini yakanları helâk edecek putlar vardır, dedi. Kuteybe, onları kendi elimle yakacağım, dedikten sonra, ateş istedi, tekbir getirdikten sonra onları tutuşturdu ve yaktı.'²⁹¹

Kuteybe'nin bir başka uygulaması ise; fethedilen şehirlerde başka dinleri yasaklaması olmuştur. O, bütün putları kırdığı gibi putperestlik alâmetlerinin açıkta bulundurulmasını da yasaklamış, bütün Ateş Evi ve Budist mabedlerini yıktırdı. Fethedilen şehirlerde İslâm dininden başka bir dinin yaşanmasını yasakladı. Bu sebeple halka tek seçenek bırakmış oluyordu.²⁹² Z.Kitapçı bu konuda Nerşahî'den şu sözleri naklediyor: "Böylece onlar ister istemez Müslüman olmuşlardı. İşte, İslâmiyet Buhara'da bu şekilde yayılmış ve halk da şeriatı uygulamaya mecbur tutulmuştu. Böylece şehirlerde küfrün bütün izleri silinip süpürüldü. Zerdüş'tün alâmeti yok olup gitti ve bunların yerine birçok mescid yapıldı. Kuteybe, bu yönde büyük gayretler sarf etti ve bu yolda ihmalkârlık yapanları şiddetle cezalandırdı."²⁹³

Kuteybe, halkın İslâm'ı ve müslümanları tanımalarını da temin etmeye çalışmıştır. Bunun için fethedilen yerlere müslüman Arapları yerleştirmiş, yerel halk ile evlilikler yoluyla akrabalık kurulmasını teşvik etmiş, fethedilen şehir halklarını ordusuna kabul etmiş, fethedilen şehirleri mescid vb. yapılar ile âdeta bir İslâm şehri havasına sokmuştur.²⁹⁴ Örneğin; Buhara'nın fethi ile Buhara'nın fethinden sonra da halkın bağ ve bahçelerinin yarısını Araplarla paylaşmaları zorunluluğunu getirmiş,

²⁹⁰ Zekeriya Kitapçı, "Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 264.

²⁹¹ Hasan İbrahim. Hasan, *İslâm Tarihi*, c.II, Çev; İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İstanbul 1986, s. 385-386.

²⁹² Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 208.

²⁹³ Zekeriya Kitapçı, "Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi", *Türkler*, s.264.

²⁹⁴ Hasan Kurt, "Maveraünnehir'e İslam'ın Girişi", *Türkler*, IV, 282. ; Adem Apak, "Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türkleri İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı", *Türkler*, IV, 329.

bu hareketi ile her ne kadar yerli halkı kızdırsa da onların müslümanlarla beraber yaşayıp kaynaşmalarını sağlamıştır.²⁹⁵ Yine puthane olan Mâh-ı Rûz'u camiye çevirmiş ve ayrıca; İslâm sanatının en önemli eserlerinden biri olan mescid ve camiler inşa etmiştir. Mescid ve cami inşaatları Samarkant ve Fergana'da da görülür. Nitekim isyan ettiğini Fergana mescidinde ilan etmiştir.²⁹⁶

Kuteybe'nin İslâmlaştırma faaliyetlerinin en önemlilerinden biri de getirdiği teşvikler olmuştur. Nitekim fethedilen şehirlerde halkın Cuma namazına katılmasını zorunlu hale getirmiş, katılanlara iki dirhem para yardımı yapılmasını emretmiştir. Bu sebeple insanlar, ister para için ister vali baskısıyla bir şekilde mescide getirilmiştir. Daha önceki valilerin bunun gibi hiçbir teşebbüste bulunmamaları veya sonraki valilerin müslüman olanlardan dahi cizye almaya devam etmeleri göz önünde bulundurulursa Kuteybe'nin bu hareketinin masum ve etkili olduğu görülecektir.²⁹⁷ Yine Kur'an'ın yerel dillerle okunmasına izin verilmiş, bu sayede halkın ayetleri anlaması ve İslâm'a ısınması temin edilmiştir. Kuteybe, halk arasında ön plâna çıkan isimleri kendi tarafına çekerek İslâm'a ısındırmaya çalışmıştır. Örneğin; Buhara'yı fethettikten sonra idareci Verdân'ı görevinden uzaklaştırarak genç yaşta Tuğşade'yi göreve getirdi ve onu kendine ısındırdı. Bu hareketi ile adeta haksızlıklara son veren bir kurtarıcı gibi gözüktü. Öyle ki; Tuğşade zamanla müslüman oldu ve hatta oğlunun adını Kuteybe koydu. Dihkan Hine de müslüman olan aristokratlar arasındaydı. Ahmet adını aldı ve Kuteybe ile yakın ilişki içinde bulundu. Böylece ileri gelen adamların müslüman olması halk üzerinde de etki yapıyor ve İslâm dininin yerleşmesini kolaylaştırıyordu.²⁹⁸ Yine İslâmiyet hakkında bilgi almak isteyen Çin imparatoruna Hubeyre b. Müşemcer el-Kılabî başkanlığında bir heyet göndererek İmparatorun İslâm dini ile tanışmasını sağlamıştır. Ancak; Kuteybe'nin eseri altı yıl sonra bozulmuş, kendisinden sonra gelen valiler Kuteybe'den önceki uygulamalara geri dönmüşlerdir. Bu sebeple bir yandan bölgede

²⁹⁵ Adem Apak, "Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türkleri İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı", *Türkler*, IV, 329.

²⁹⁶ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 209.

²⁹⁷ Adem Apak, "Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türkleri İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı", *Türkler*, s. 329.

²⁹⁸ Hasan Kurt, "Maveraünnehir'e İslâm'ın Girişi", *Türkler*, s.282.

sağlanan istikrar bozulmuş, huzursuzluk artmış ve İslâmlaşma süreci sekteye uğrayarak yavaşlamıştır. Kısa süre sonra da Ebu's Sayda ve muhtedilerinin başlattığı hak arama hareketi başlayacaktır.²⁹⁹

3- Barış Yoluyla İslâmlaştırma

Abbasiler döneminde İpek Yolunun önemini koruduğu ve yolu ele geçirme sürecinin devam ettiği görülmektedir. Ancak Abbasi politikası Emevilerinkinden daha farklı olmuş, fethetme ve yasaklama dönemi sona erdirilerek İslâm mücadelesinin daha farklı alanlarda yürütülmesi denenmiştir. Bu noktada ticaretin devreye girdiği söylenebilir. Müslüman tüccarların İpek Yolu üzerinde yaptıkları seferler İslâm dininin etkinliğinin arttırılmasında önemli bir etken olmuştur. Çünkü Müslüman tüccarlar İpek Yolu ticaretinde üstünlüğü ele geçirmiş ve Soğdıyanları pasifize etmişlerdir. Bu sebeple ticarî sahada İslâm dinî ve kültürü etkili olmaya başlamış ve bu etki giderek daha fazla yayılarak Doğu Türkistan'a kadar ulaşmıştır.³⁰⁰

İpek Yolu üzerinde İslâm'ı hâkim kılan bir diğer unsur ise misyoner gibi faaliyet gösterdiklerini söyleyebileceğimiz sufilerdir. Kervanlarla uzun seyahatlere çıkan, dinin zaferi için karşılıksız çalışan bu iman ordusu gittikleri yerlerde halkın güvenini kazanmış, temiz ahlâklarıyla onlara emsal teşkil etmiş ve halk arasında İslâm'a olan güveni arttırarak dini yaymışlardır. Özellikle Doğu Türkistan'da sufilerin büyük başarılar kazandıkları görülür. Hoca Ahmet Yesevi ve Yeseviyye tarikatı, sufilerin İpek Yolu üzerinde İslâm dinini hâkim kılmakta nedenli etkili olduğunun göstergesidir. Nitekim bugün dahi bu isimler bölge halkının hafızasında yer almaktadır. Kaynaklarda binlerce insanın bu sufiler tarafından kitleler halinde İslâm dinine katıldıkları aktarılmaktadır. Türk Müslümanlığı da bu sürecin bir ürünüdür.³⁰¹

İslâm dininin İpek Yolu üzerinde en etkin din olmasında en önemli etmenlerden biri ise İslâm ile diğer dinler arasında yine bu hat üzerinde meydana

²⁹⁹ Adem Apak, "Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türkleri İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı", *Türkler*, s.329.

³⁰⁰ Osman Turan, "İslâmiyet ve Türkler", *Türkler*, IV, 295.

³⁰¹ Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, IV, 239-262.

gelen fikrî ve ilmî tartışmalardır. İslâm medeniyetinin olgunlaşmaya başlaması ve başta felsefe olmak üzere pek çok ilim alanında ileri seviyeye gitmesi diğer dinlerin ilahiyatının İslâm İlahiyatı karşısında tutunamamasına sebep olmuş, bu sebeple İslâm'ın hâkim olduğu iklimlerde diğer dinlerin entelektüel birikimleri etkisiz kalmıştır. Bu süreç İslâm medeniyetine de büyük katkılar sağlamış, İpek yolu ve onun entelektüel dünyası İslâm düşüncesini olgunlaştırmıştır. Bu etki tasavvufta görülebildiği gibi felsefe ve diğer ilimlerde de görülmektedir.

İpek Yolu üzerindeki şehirler İslâm hâkimiyetinden kısa süre sonra İslâm medeniyetinin en önemli şehirleri haline gelmiş, entelektüel ortam Irak'tan Orta Asya'ya kaymış, İslâm düşüncesinin yeni taşıyıcısı İpek Yolu şehirleri olmuştur. İslâm felsefesinin tüm dünyada kabul gören altı filozofunun dördünün Orta Asya kökenli olması ve hayatlarının büyük kısmını İpek Yolu üzerindeki şehirlerde yaşamaları İpek Yolunun İslâm medeniyeti üzerindeki etkilerini gösterirken bir yandan da İslâm ile diğer dinler arasında bölgede var olan çetin mücadeleye işaret etmektedir. Diğer bir örnek olarak Doğu Türkistan'da ilk Türkçe eserlerin verilmeye başlanması da gösterilebilir. Sonuçta İslâm, İpek yolunda bir fırtına gibi eserken İpek Yolu da İslâm düşüncesi ve medeniyetinin şekillenmesinde itici gücü teşkil etmiştir. Bu alanda başarılı olunduğu günümüze bakılarak görülebilir. Nitekim İslâm düşüncesi diğer bütün dinleri İpek Yolu üzerinden silmiş ve tarihe gömmüştür. Bu şekilde İslâm hâkimiyeti başlamış ve Orta Asya Türk Müslümanlığının temelleri atılmıştır.³⁰²

4- İslâmiyet'in İpek Yolunda Yayılışı ve Durumu

Doğu Türkistan, batıdaki İslâm ülkeleri ile doğudaki Çin arasındaki kara yollarında köprü olmuştur. Çin'de İslâmiyet'i yaymak amacıyla gidenlerin pek çoğu Doğu Türkistan'dan geçmiştir. 651 yılında Hz. Osman İslâm'ı tanıtmak için Çin sarayına bir iyi niyet heyeti göndermiştir. Bu dönemlerde ticaret yoluyla Çin'in güneydoğu bölgelerine gelen Müslüman tüccarlar aracılığıyla buralarda İslâmiyet duyulmaya başlamıştır. Müslümanlar Çin'in Guangzhou, Chuanzhou, Yangzhou bölgelerinde cami ve mezarlıklar yapmıştır. Müslümanlarla Çinliler arasında evlilik ilişkilerinin kurulmasıyla sonradan Tungan (Çin asıllı Müslüman) toplumu ortaya

³⁰² Daha detaylı Bilgi için bk; *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, Zekeriya Kitapçı.

çıkmıştır. 713 yılında Kutaybe b. Müslim de Fergana'dan Kaşgar'a gelerek ulaşım yolunu ele geçirmiş ve Çin Tang Hanedanı sarayına elçi göndermiştir. Saraya gelen Arap elçileri Padişaha İslâmiyet'i anlatmış, onlar Çinlilerin âdeti ile padişaha tazim (secde) ederek selam vermemiştir. Çin padişahı bunun nedenini sorduğunda, kendilerinin bir tek Allah'a secde edeceklerini, Padişahlara secde etmeyeceklerini söylemişlerdir. Bu, İslâmiyet'in kara yolu aracılığıyla Doğu Türkistan'a gelen ilk dönemi sayılmıştır. Çin'de İslâmiyet'in duyurulması aşağıdaki beş yolla gerçekleşmiştir:

1. Elçi Gönderme: Bundan yukarıda bahsettik.

2. Ticârî İlişkiler: Arap tüccarlar Körfez'den yola çıkarak İpek yolunun kuzey doğu yönüyle, Orta Asya'ya doğru ilerleyip, Pamir'den geçmiş, Tanrı Dağları'nın güney ve kuzey kenarlarından doğu'ya doğru ilerleyerek, Çin'e gelmiştir. Orada Çinli tüccarlarla Çangen'de ticarî ilişkilerde bulunmuştur. Örneğin, 780 yılında Çin'in başkenti Çangen'de ikamet eden Arap ve Farslardan oluşan yabancıların sayısı 4000 aileyi aşmıştır. Özellikle zengin Arap tüccarların yerli ahalinin Müslüman olmasında büyük katkısı olmuştur.

3. Askerî Mukâbeleler: Araplar ile Tang Hanedanı ve Türkler arasında defalarca askerî çatışma ve savaşlar olmuştur. 715 ve 717 yıllarda Araplarla Çinliler Doğu Türkistan'da savaşmıştır. 751 yılındaki Talas Savaşı'nda Arap Orduları 70 bin kişilik Çin Ordusunu mağlup ederek, ağır kayıplara uğratmıştır.

4. Şîî Mezhebindekilerin Göç Etmesi: Bazı kaynaklarda Emevîler döneminde Horasan'a yerleşen ve buradan da Doğu Türkistan'a göç eden şîîlerin olduğu ve bunların da İslâm'ın bölgede yayılmasına katkı sağladıkları belirtilmiştir. Zira tamamen sığınmacı olarak sonra Çin'e yerleşen bu Müslüman göçmenlere Çin idaricileri bazı kolaylıklar sağlamış ve bu da İslâm'ın Çin sınırları içerisinde yayılmasını kolaylaştırmıştır.

5. Çok sayıdaki Arap, Fars ve Orta Asyalı Müslüman tebliğcilerin Gelmesi: Bunlar doğudaki bu topraklarda İslâmiyet'i yaymak amacıyla tebliğ faaliyetlerinde bulunmuşlardır.³⁰³

³⁰³ Bumairimu Abudukelimi, *Uygur Türklerinin Dinî İnançları*, s. 63.

Çin'de bugün 20 milyondan fazla Müslüman (bazı istatistiklerde bu sayı100 milyona varabiliyor) yaşıyor. Uygur Türkleri ve Huiler bu sayıda önemli bir yer tutuyor. Yine Çin'de yaklaşık 3000 civarında cami ve yaklaşık 4000 imam bulunmaktadır. Bugün Çince, Uygurca ve diğer Türk dillerinde sekiz ayrı Kur'ân-ı Kerim meali Müslümanların istifadesine sunulmuş durumda.³⁰⁴

³⁰⁴ <http://yeni-dunya-duzeni.blogspot.com/2008/11/cinde-islamiyetin-1350-yl.htm> (5.08.2012).

SONUÇ

İnsanoğlu yaratılışı gereği toplu halde yaşar ve topluluklar arası ilişkilerde hayat standardını yükseltmeye çalışır. Toplumlar arası ilişkilerde ticaret önemli rol oynamaktadır. Şüphesiz ticaret sayesinde insanlar farklı topluluk ve toplumları görme ve tanıma imkânına sahip olmuş, onların ürettiği medeniyet mahsullerini öğrenip kendi yurduna taşıırken; kendi toplumunun mahsullerini de başka toplumlara aktarmışlardır. Ticaretin kültür ve medeniyetin gelişmesine yaptığı katkı da bu noktada ortaya çıkar. Ticaret aracılığıyla uzak mesafelere yapılan aktarımlar sayesinde bilimsel bilgi, teknoloji, din ve felsefe insanlığın ortak mahsûlü haline gelmiş ve çok çeşitli kaynaklardan beslenerek gelişmeye devam etmiştir.

Tarihin gördüğü en büyük ve geniş kapsamlı ticaret yolu İpek Yolu'dur. Bu yol uzakdoğudan kalkan bir kişinin Avrupa'ya kadar ulaşmasını sağlayan önemli bir güzergâhtır. İpek Yolu tarih boyunca sahip olduğu ticarî potansiyeli ile farklı toplumlar arasındaki alışverişin yegâne aracı olmuş, damarların insan vücudunun her yerinde kan dolaştırması gibi İpek Yolu aynen da tıpkı bir kan damarı gibi bilimsel bilgi ve dinî inançları eski dünyanın her yerinde dolaştırmıştır. Bu yol üzerinde mekik dokuyan kervanlar vasıtasıyla farklı coğrafyaların ve kültürlerin insanları kendi mahsullerini dünyanın çeşitli bölgelerine aktarabilmiş ve başkalarının mahsullerini alarak kendilerini geliştirebilmişlerdir. Nitekim kervanlar sadece tüccarların mallarını değil; seyyahları, filozofları, bilginleri, din adamlarını, tebliğcileri ve öğrencileri de beraberinde taşımış; kitap gibi medeniyet mahsullerini insanlığın ortak malı haline getirmiştir. Nesturiliğın Anadolu'dan, Maniheizm'in Mezopotamya'dan ve Budizm'in Hindistan'dan başlayan yolculuğunun Çin ve Japonya'da son bulması İpek Yolu'nun toplumlar arası aktarım fonksiyonunun bir sonucudur. Yine İslâm filozof ve bilginlerinin kitaplarını katır sırtına yükleyerek iklimden iklime düzenledikleri seyahatlar İpek Yolu'nun kültür geliştirme aracı olarak oynadığı rolün en önemli göstergelerinden biridir. İpek Yolu bu gibi fonksiyonları sayesinde bir ticaret güzergâhı olmasının yanında bir kültür-medeniyet coğrafyası haline gelmiştir.

İpek Yolu toplumlar arası aktarım aracı olması sayesinde farklı dinî inanışları üzerinde barındırmış ve bu inanışların uzak mesafelerde yaygınlaşmasını sağlamıştır. Taoizm, Konfüçyanizm ve Budizm gibi bazı dinler İpek Yolu coğrafyasında ortaya

çıkmiş ve gelişerek bulunduğu coğrafyada yayılmayı başarmıştır. Yine Orta Doğu ve Ön Asya coğrafyasında doğan bazı dinler İpek Yolu sayesinde doğuya doğru yayılmayı başarabilmiştir. Dikkat çekici bir husus, ticarî ürünler doğudan batıya doğru hareket ederken; dinî inançların batıdan doğuya doğru hareket ediyor olmasıdır. Nitekim Çin’de iki büyük din doğup gelişmiş olmakla birlikte hiçbirini Çin ve yakın komşularının dışına çıkamamış ve evrenselleşememiştir. Bunun yanında batıdan gelen dinlerden Maniheizm ise çok uzun yollar katederek geniş coğrafyalarda hâkim olabilmemiştir. Bu durum kan dolaşımında olduğu gibi İpek Yolunda da bir dolaşım sisteminin bulunduğunu göstermektedir. Çin’den kalkan kervanlar batıya doğru Çin İpeğini taşırken, dönüşte bilgi, düşünce ve inanç taşımışlardır. Bunun yanında doğu ülkeleri her zaman batıda düzene karşı çıkan ve bundan dolayı baskı gören dinî inanışlar için bir kurtuluş ve sığınma alanı olmuştur. Kanaatimizce doğunun dinî inanışlar için barınak olma vasfı ticaretin yani İpek Yolu’nun bölge halklarına sağladığı dinî hoşgörü melekesiyle alâkalı olmalıdır. Her türlü dinî inanç ve düşünce bu hoşgörü coğrafyasında rahat bir şekilde yayılma ve yerleşme imkânı bulmuş, bu hoşgörü ortamı İpek Yolu medeniyetinin de oluşmasını sağlamıştır.

İpek Yolu gerek İslâm dini gerekse İslâm kültür ve medeniyetinin kuruluşu, gelişimi ve yayılıp evrenselleşmesi açasından da son derece önemlidir. İslâm dini fetihler yoluyla İpek Yolu üzerine yerleşmiş; fetihlerin durdurulması sonucunda sufiler, dervişler, gezginler, âlimler ve tüccarlar vasıtasıyla İç Asya ve Çin’e kadar ulaşabilmiştir. İpek Yolu üzerinde geniş bir coğrafya İslâm dinini benimsemiş, İslâm kültürünü toplumsal hayatlarında yaşanır hale getirmişlerdir. İslâm toplumu, farklı milletler ve kültürlerin bir araya gelmesiyle zenginleşmiş, eski kültür ve medeniyetlerin mirasını İslâm devralmış, bu miras özümsererek İslâm medeniyetine temel teşkil etmiştir. Müslümanlar yaptıkları çalışmalarla bu temel üzerine kendi medeniyetlerini inşa etmiş, farklı bölgelerden elde edilen kazanımlar İslâm medeniyetini geliştirip zenginleştirmiştir. İpek Yolu bu aşamada çok önemli katkılar sağlamıştır. Nitekim ehli sünnetin sahih kabul ettiği altı hadis kitabının dördünün yazarı İpek Yolu coğrafyasında yetişmiştir. Benzer şekilde İslâm düşüncesinin en önemli dört filozofunun da İpek yolu coğrafyasında yetiştiği veya bu bölgede dolaşarak bilgi birikimlerini zenginleştirdikleri görülmektedir. İpek Yolu üzerindeki

Buhara, Samarkant, Belh, Merv gibi şehirler ticaretin kazandırdığı canlılık ve zenginlikle birer kültür ve medeniyet havzası haline gelmiş ve İslâm medeniyetinin dinamosu olarak hizmet etmişlerdir. Bütün bu ve benzeri gelişmeler bir anlamda İpek Yolu'nun sağladığı avantajların bir ürünü olmuştur.

Bibliyografya

- ABUDUKELİMİ, Bumairimu, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara 2006.
- ALBAYRAK, Kadir, *Keldanîler ve Nasturîler*, Vadi Yayınları, İstanbul 1997.
- ARIK, Durmuş, *Buhara Yahudileri*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2005.
- ARSLANTAŞ, Nuh, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, Gökkuşbuğ, İstanbul 2005.
- ANZERLİOĞLU, Yonca, *Nasturîler*, Tamga Yayıncılık, Ankara 2000.
- APAK, Adem, “Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türkleri İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. IV, 326-329.
- ATEŞOĞLU, Umut, *Türklerde Din ve Mimari İlişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- AYCAN, İrfan, “Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 320.
- AYDIN, Fuat, *Yahudilik*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.
- AYDIN, Mehmet, “Budizm”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2005, s. 117-795.
- AZİZİ, Najiba Ziyayi, *Zerdüştiliğin Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, (Basılmamış Doktora Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara 2009.
- BEDİRHAN, Yaşar, *Ortaçağ'da İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), S.Ü.S.B.E, Konya 1994.
- BESALEL, Yusuf, *Yahudi Tarihi*, Üniversal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık, İstanbul 2000.
- BLECH, Rabi Benjamin, *Geçmişten Günümüze Yahudi Tarihi ve Kültürü*, Çev; Estreyus-Eval Vali, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş, İstanbul 2004.
- BOZKURT, Nebi, “İpek Yolu”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988. XXII, 369.
- BETTANY, G.T, *Dünya Dinleri Ansiklopedisi*, Çev; Ahmet Aydoğan, Sayı Yayınları, İstanbul 2005.
- CHALLAYE, Filicien, *Dinler Tarihi*, Çev; Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul 1972.

- COOPER, Jean C, *Taoculuk Nedir*, Çev; İsmet Zeki Eyüboğlu, Omega Yayınları, İstanbul 2003.
- DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1999.
- ELİADE, Mircea, COULIANO, Ioan P, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Çev; Ali Erbaş, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.
- EL-MASDÛSÎ, Ahmed Abdullah, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Çev; Mesud Sadak, Kalem Yayıncılık, İstanbul 1981.
- EROL, Ahmet, *Klasik İslâm Döneminde Ulaşım*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), S.Ü.S.B.E, Konya 2006.
- FETTAHOĞLU, Selahattin, “*Konfüçyüs ve Öğretisi*”, O.M.Ü.İ.F.D, Samsun 2003, S.16, s. 305-311.
- FOLTZ, Richard C, *İpek Yolu Dinleri: Antik Dönemden 15. Yüzyıla Kadar Karayolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*, Çev; Aydın Aslan, Medrese Yayınları, İstanbul 2006.
- FİRESTONE, Reuven, *Yahudiliği Anlamak: İbrahim’in/Avraam’ın çocukları*. Çev; Çağlayan Erendağ, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. İstanbul 2004.
- GİBB, H.A.R, *Orta Asya’da Arap Fütuhata*, Çev; M. Hakkı, Evkaf Matbaası, İstanbul 1930.
- GROEPLER, Eva, *İslâm ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Çev; Süheyla Kaya, Belge Yayınları, İstanbul 1999.
- GÜÇ, Ahmet, “*Konfüçyüs ve Konfüçyüsçülük*”, U.Ü.İ.F.D, Bursa 2002, c.10, S.2, s. 44-58.
- GÜL, Ali, *Bir Din Olarak Taoizm*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), S.Ü.S.B.E, Konya 2005.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Dinler Tarihi*, Sadeleştiren; Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006.
- GÜNDÜZ, Şinasi, “*Mani*”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- , “*Nasturilik*” *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- , “*Maniheizm*”, *DİA*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, XXVII, 575-577.
- GÜNGÖR, Harun, “*Eski Türklerde Din ve Düşünce*”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, I, 272.

- GÜRKAN, Salime Leyla, *Yahudilik*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.
- HACALOĞLU, Haluk, *Zerdüş: Ahura Mazda*, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1995.
- HAMİDİ, Gülnaz, *Ferhangi İstilahat-i Cihan*, İntişarat-ı Midhat, Tahran h.ş. 1383.
- HASAN, İbrahim Hasan, *Siyasî-dinî-kültürel-sosyal İslâm tarihi: Abbasilerin ikinci dönemi*, c.II, Çev; İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1986.
- HAUSSİNG, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Çev; Müjdat Kayayerli, Geçit Yay, Kayseri 1997.
- “Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları”, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, c.IV, İstanbul 1964.
- İZ, Mahir, *Tasavvuf*, Kitabevi, Rahle Yayınevi, İstanbul 1969.
- IZUTSU, Toshihiko, *Tao-culuk’daki Anahtar Kavramlar: İbn Arabi ile Lao-Tzu ve -Çuang-Tzu’nun mukayesesi*, Çev; Ahmed Yüksel Özemre, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları İstanbul 1986.
-, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.
- KARAALİ, Rukiye, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara 2008.
- KARA, Mustafa, *Din hayat sanat açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul 1990.
- KARATAŞ, Neşe, *Tarikat Yapıları Üzerine Bir İnceleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon A.B.D, İstanbul 1987.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Orta Asya’da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Damla Matbaacılık, Konya 1994.
-, *Türkistan’ın Araplar Tarafından Fethi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.
-, “Orta Asya’nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 264.
- KONUKÇU, Enver, “Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 308-309.

- KOYUNCU, Mevlüt, “Türkler ve İslâm Dünyası”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 339-343.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, “İslâm Sufi Tarikatlerine Türk-Moğol Şamanlığın Tesiri”, Çev; Yaşar Altan, A.Ü.İ.F.D, S. 18-19, Ankara 1970.
- KURT, Hasan, “Maveraünnehir’e İslâm’ın Girişi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 282.
- , *Orta Asya’nın İslâmlaşma Süreci: Buhara Örneği*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.
- KUTLUAY, Yaşar, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1965.
- Lao Tzu, *Taoizm*, Çev; Muhaddere Nabi Özerdim, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1946.
- Lion Publishing plc, *Hıristiyanlık Tarihi*, Çev; Sibel Sel, Levent Kınran, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2004.
- "Marko Polo Seyahat Hatırası", Sincan Halk Neşriyatı, Urumçi 1991.
- NEEL, Alexandra David, *Çin, Tibet ve Hint Öğretilerine Göre Ölümsüzlük ve Tekrar Doğuş*, Çev; Mehmet Kundakçioğlu, İstanbul 1987.
- OLGUNER, Fahrettin, *Türk-İslam Düşüncesi Üzerine*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2001.
- OYMAK, İskender, “İslâm Kaynaklarına Göre Maniheizm”, F.Ü.İ.F.D, S.14/1, Elazığ 2009.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 239-262.
- ÖZ, Baki, *Dünyada ve Türkiye’de Alevi- Bektaşî Dergâhları*, Can Yayınları, İstanbul 2001.
- ÖZDAĞ, Muzaffer, *Türk Aleviliğinin Yükselişi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1998.
- ÖZDEMİR, Adil, “Türkiye Cumhuriyeti İlahiyat Fakülterinde İlahiyat Araştırmalarına Genel Bir Bakış”, Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu (27-30 Haziran 1989, 19 Mayıs Üniversitesi), Samsun 1989.

- ÖZERGİN, Kemal, “İpek Yolu”, Boğaziçi Dergisi, S. 38-39, İstanbul 1985, s. 15-16.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, İstanbul 1997.
- POUPARD, Paul, *Dinler*, Çev; Muna Cedden, Dost Kitabevi, Ankara 2005.
- RİZÂİ, Abdulazim, *Tarihi Edyan-i Cihan*, c.III, İntişarat-i İلمي, Tahran, h.ş. 1377.
- RUBEN, Walter, *Buddhizm Tarihi*, Çev; Abidin İtil, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1947.
- RUDOLPH, Kurt, “Maniheizm”, Çev; Mustafa Bıyık, G.Ü.İ.F.D, 2002/I, Çorum 2002, s.380-381.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 4.bs, Fakülte Kitabevi, İsparta 2002.
- SCHİMMEL, Annemaria, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1955.
- ŞAHİN, Fatih, *Budizm’de Nirvana Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), E.Ü.S.B.E, Kayseri 2005, s. 1-45.
- ŞERİATİ, Ali, *Dinler Tarihi*, Çev; Erdoğan Vatansever, Seçkin Yayıncılık, İstanbul 1988.
- TIĞLI, Asiye, *Zerdüşt Hayatı ve Öğretisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.
- TOGAN, Nazmiye, “Hz. Peygamber’in Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları”, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1964, c.IV, s. 28-37.
- TUNAŞAR, Seyhun, *Ön Asyalı Üç Bilge: Zerdüşt,Mani,Mezdek*, Piramit Yayıncılık, Ankara 2003.
- TURAN, Osman, “İslâmiyet ve Türkler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 292-295.
- TÜMER, Günay, *Birûni’ye Göre Dinler ve İslâm Dini*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986.
-, “Budizm”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, VI, 352.
- TÜMER, Günay, KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 2002.

- VAN VLOTEN, Gerlof, *Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti: Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, Çev; Memed S. Hatiboğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.
- WELLHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev; Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.
- WING-TSİT CHAN, P.T Raju, KİTAGAWA, Joseph M, FARUKÎ, İsmail R, *Asya Dinleri*, Çev; Abdullah Davudoğlu, İnkilab Yayınları, İstanbul 2002.
- YAMI, V. Şafak, “Budizm’in Çin’e Girişi ve Madhyamika Okullarının İlk Devreleri”, *Türk-İslâm Medeniyeti İlmi Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, y. 6, S.12, Konya 2011, s. 90-91.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Kur’an-ı Kerim*, En-Âm: 6/84-86.
- *Yaşayan Dünya Dinleri*, editör; Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1976.
- Yİ-TANG, Liu, *Uygurlar Hakkında Araştırma*, Jing Jong Kitapçılık İdaresi, Tayvan-1975.
- YİTİK, Ali İhsan, *Hint Dinleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2005.
- YOHANNAN, Abraham, *Mezopotamya’nın Kayıp Halkı Nasturîler*, Çev; Meltem Deniz, Beybun, Ankara 2006.
- ZEREN, Zehra, *Hint Kökenli Dinlerde Tanrı Tasavvuru*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara 2010.

WEB ADRESLERİ

- <http://www.chinatouristmaps.com/china-maps/route-of-silk-road/ancient-silk-road-map.htm> (12.04.2012)
- <http://www.birdunyabilgi.net/nesturilik> (24.02.201)
- <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter7/chapter70202.htm> (19.10.201)
- <http://www.nesetuana.com/2010/03/ipek-boceklerinin-omru.html> (20.10.201)
- <http://turkish.cri.cn/741/2010/07/30/1s127476.htm> (13.10.2010)
- <http://www.salom.com.tr/news/print/12279-Tarih-Boyunca--Cin-Yahudileri.aspx> (15.10.2010)

- <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/vjw/Turkmenistan.html#j>
(04.03.2012)
- <http://iransnews.wordpress.com/2011/03/17/iranian-ancient-nowruz>
(03.02.2012)
- <http://www.khanfactor.com/blog/?cat=22&paged=2>:(03.03.2012)
- <http://www.philipmorris.supanet.com/links%20PAST%20NEWSLETTERS.html>:(04.03.2012)
- <http://www.flickr.com/photos/posicca/2823974609> (04.03.2012)
- <http://www.dunyadinleri.com/taoizm.html> (05.08.2012)
- <http://yeni-dunya-duzeni.blogspot.com/2008/11/cinde-islamiyetin-yl.html>
(05.08.2012)
- <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=6475> (15.08.2012)
- <http://tdkterim.gov.tr/bts> (25.08.2012)

KONU İLE İLGİLİ GÖRSELLER

Çin'in Shanxi eyaletindeki Heng dağlarında (Çin'in en ünlü beş dağından biri, diğer adı Kuzey Dağlar) bulunan Xuankong Asma Tapınağı da dünyada tanınmış olan bir budizm binasıdır.³⁰⁵

Afganistan, Bamiyan vilayetinden geçen İpek Yolu.³⁰⁶

³⁰⁵ <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter7/chapter70202.htm> (19.10.2010).

³⁰⁶ <http://www.nesetuana.com/2010/03/ipek-boceklerinin-omru.html> (20.10.2010).

Çin'in Shandong eyaletinin güneybatısında yer alan Qufu, Çin'in eski çağlarında yaşayan büyük düşünür ve eğitimci Konfüçyüs'un memleketi ve konfüçyüsçülüğün beşiğidir.³⁰⁷

Çin'in Shanghai Eyaletindeki Yahudi Sinagogu.³⁰⁸

³⁰⁷ <http://turkish.cri.cn/741/2010/07/30/1s127476.htm> (13.10.2010).

³⁰⁸ <http://www.salom.com.tr/news/print/12279-Tarih-Boyunca--Cin-Yahudileri.aspx> (5.10.2010).

1980’de 2500 civarında Yahudi Türkmenistan’da bulunmaktaydı.³⁰⁹

Nevruz gününde Türkmenistan Yahudilerinden bir görüntü.³¹⁰

³⁰⁹ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/vjw/Turkmenistan.html#j> (04.03.2012).

³¹⁰ <http://iransnews.wordpress.com/2011/03/17/iranian-ancient-nowruz> (03.02.2012).

İran Yahudilerinin bir düğün görüntüsü.³¹¹

Zerdüştiliğin sembolü.³¹²

³¹¹ <http://www.khanfactor.com/blog/?cat=22&paged=2>: (03.03.2012).

³¹² <http://www.philip-morris.supanet.com/links%20PAST%20NEWSLETTERS.html>: (4.03.2012).

Zerdüştiliğe ait bir ateşgede.³¹³

³¹³ <http://www.flickr.com/photos/posicca/2823974609> (4.03.2012).